

Fjärdepartersreduktionen och införandet av skattearrendering i Ingermanland 1669–1684

KASPER KEPSU

Inledning

Reduktionen i Sverige under 1600-talet hör till de ämnen som inte varit speciellt lockande för forskare. Någon övergripande modern framställning¹ över reduktionen har fortfarande inte skrivits. Detta är delvis förstäeligt eftersom ämnet är mycket komplext. Även om reglerna och tillvägagångssättet kan beskrivas, kan man inte visa på några resultat av reduktionen utan att undersöka varje fall för sig. Källmaterialet är svårt, motstridigt och framför allt omfattande. Processerna var ofta mycket långdragna och komplicerade, vilket ytterligare försvårar forskningsarbetet.²

Även i denna uppsats behandlas en liten del av reduktionen, nämligen fjärdepartersreduktionen som genomdrevs i Ingermanland åren 1675–1679.

¹ Det centrala översiktsverket har över 150 år på nacken, se W. E. Svedelius, *Om reduktionen af krono- och adeliga gods under Carl X Gustafs och Carl XI:s regering* (Uppsala 1849–1851).

² A. F. Upton, *Charles XI and Swedish Absolutism* (Cambridge 1998), s. 62; Kurt Ågren, 'The reduktion', Michael Roberts (ed.), *Sweden's Age of Greatness 1632–1718* (London and Basingstoke 1973), s. 245. En svårighet är att förlänningarna ofta exempelvis genom köp eller byten hade övergått till andra eller tredje hand från de ursprungliga förlänningstagarna eller dennes arvingar. Se O. A. Hainari & Kustavi Grotenfelt, *Suomen historia Ruotsin mahtavuuden aikakaudella 1617–1721* (Jyväskylä 1922), s. 476–479. Forskning om reduktionen i sin helhet kommenteras träffande: "Ne tutkijat, jotka ovat nähin laajaperäisiin tutkimuksiin ruvenneet, ovat usein aineisten paljouden ja kysymysten vaikeuden edessä seisahuneet puolitiehen." (De forskare, som gett sig i kast med sådana omfattande undersökningar, har ofta kört fast halvvägs p.g.a. det stora materialet och de svåra frågorna.)

Ända fram till år 1674 var så gott som hela Ingermanland förlänat, men i och med fjärdepartsreduktionen återkallades en betydande del av jorden till kronan. Kronans markant ökade jordinnehav resulterade i att myndigheterna beslöt att arrendera ut de reducerade godsens. Systemet med skattearrenderingen ledde till att bönderna underställdes kronans arrendatorer. Deras övergrepp mot bönderna utmynnade i sin tur i bondeoroligheter som var speciellt livliga vid mitten av 1680-talet. Skattearrenderingen infördes konsekvent senare även i andra svenska provinser, men Ingermanland var en föregångare. Även om själva fjärdepartsreduktionens ekonomiska betydelse förblev relativt blygsam och lokal, uppnåddes senare betydande finansiella resultat för hela det svenska väldet i och med reduktionen och skattearrenderingen i Ingermanland och andra Östersjöprovinser³. I slutet av 1600-talet stod Östersjöprovinserna för nästan en femtedel av hela det svenska väldets inkomster.⁴

Fjärdepartsreduktionen utgör det första huvudtemat i denna uppsats. Centrala frågeställningar är hur reduktionen framskred i praktiken, hur omfattande den var samt vilka följder den fick. Den mest uppenbara följden var övergången till skattearrenderingen som är uppsatsens andra huvudtema. I detta sammanhang diskuteras hur man kom fram till denna lösning, vilka alternativ som fanns, hur skattearrenderingen infördes samt hur frågan om kronogodsens administration diskuterades efter beslutet om en utvidgad reduktion på riksdagen 1680 (även kallad *stora reduktionen*). I uppsatsens sista del behandlas hur det ingermanländska ridderskapet reagerade på fjärdepartsreduktionen och införandet av skattearrenderingen. Avsnittet har en nära anknytning till uppsatsens frågeställningar, men är på sätt och vis en fristående del.

Kronologiskt täcker denna uppsats i stora drag tidsperioden 1669–1684. År 1669 undersökte en kommission de ekonomiska förhållandena i Ingermanland. Kommissionen som genomförde fjärdepartsreduktionen i Inger-

³ Till de s.k. ”Östersjöprovinserna” tillhörde förutom Ingermanland även Livland, Estland och Kexholms län. Se Kimmo Katajala, *Suurvallan rajalla. Ihmisiä Ruotsin ajan Karjalassa*, Historiallinen Arkisto 118 (Helsinki 2005), s. 13–14. Precis som andra Östersjöprovinser hade Ingermanland inte rätt att sända representanter till riksdagen. Å andra sidan drabbades bönderna i dessa områden inte av soldatutskrivningar. Se Raimo Ranta, ’Inkerinmaan hallinto ja oikeuslaitos 1617–1917’, Pekka Nevalainen & Hannes Sihvo (toim.), *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri* (Helsinki 1991), s. 106.

⁴ Vilho Niitemaa & Kalervo Hovi, *Baltian historia* (Helsinki 1991, 2. upplagan), s. 241.

manland inledde sin verksamhet år 1675, och år 1684 avgjordes mer eller mindre frågan om skattearrenderingen. Tyngdpunkten ligger på denna tidsperiod också därför att den är relativt utforskad.⁵

Fjärdepartsreduktionen i Ingermanland har behandlats mycket sparsamt i den historiska forskningen.⁶ Helt obemärkt har den ändå inte passerat. Äldre forskning har i regel uppmärksammat den noggrannare.⁷ I vissa verk nämns i förbigående att reduktionen inleddes tidigare i Ingermanland än i det övriga svenska väldet.⁸ Skattearrenderingen har däremot behandlats be-

⁵ Uppsatsens tema sammanhänger med mitt pågående avhandlingsarbete om bondeoroligheter och överhetens och allmogens förhållande i Ingermanland i slutet av 1600-talet.

⁶ Fjärdepartsreduktionen i Sverige har behandlats främst av Stellan Dahlgren, se Stellan Dahlgren, *Karl X Gustav och reduktionen*, Studia Historica Upsaliensia 14 (Uppsala 1964); se även *Riksarkivets beståndsöversikt. Del 4. Kammararkivet*, Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 8 (Stockholm 1995), s. 181–185. Beträffande Östersjöprovinserna har fjärdepartsreduktionen berörts främst av estländska och estlandssvenska forskare som Juhan Vasar, Alvin Isberg och Aleksander Loit. Se Juhan Vasar, *Die grosse livländische Güterreduktion. Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI. und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678–1684* (Tartu 1931); Alvin Isberg, *Karl XI och den livländska adeln 1684–1695. Studier rörande det karolinska enväldets införande i Livland* (Lund 1953); Aleksander Loit, *Kampen om feodalbräntan: reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710*, Studia Historica Upsaliensia 71 (Uppsala 1975); Aleksander Loit, 'Die Abwicklung des Lehnswesens in Estland und Livland am Ende der schwedischen Herrschaft', Mati Laur & Enn Küng (hrsg.), *Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag*, Nordistica Tartuensia 13 (Tartu 2005).

⁷ Se t.ex. Rudolf Fåhræus, *Sveriges historia till våra dagar. Åttonde delen, Karl XI och Karl XII* (Stockholm 1921), s. 241–242; C. Georg Starbäck & P. O. Bäckström, *Berättelser ur svenska historien, Sjette bandet, Carl X Gustaf, Carl XI* (Stockholm 1886), s. 750–754. Stellan Dahlgren har i sin avhandling behandlat fjärdepartsreduktionen även i Ingermanland, men endast beträffande åren 1655–1660, se Dahlgren, *Karl X Gustav och reduktionen*.

⁸ Mest uppmärksamhet har fjärdepartsreduktionen i Ingermanland fått i Arne Munthes studier av reduktionen, se Arne Munthe, *Studier i drottning Kristinas och reduktionens historia*, Skrifter utgivna av Svenska Riksarkivet 2 (Stockholm 1971), s. XII, 134, 307–314. Jaak Naber hänvisar till Munthes verk och behandlar kort reduktionsverksamheten i Ingermanland, se Jaak Naber, *Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581–1704*, Opuscula Historica Upsaliensia 15 (Uppsala 1995), s. 111–112. Raimo Ranta noterar att en partiell reduktion inleddes år 1674, se Ranta, 'Inkerinmaan hallinto ja oikeuslaitos', s. 118–120. Ranta har dock inte uppfattat att det är fråga om fjärdepartsreduktionen och han behandlar inte heller reduktionens omfattning. Se även Kasper Kepsu, "Töllikes oväsende". *Bondeoroligheter i Nöteborgs län under 1680-talet*, pro gradu-avhandling, Helsingfors universitet (Helsingfors 2006), s. 36; Erkki Kuujo, *Taka-Karjalan verotus v:teen 1710*, Historiallisia tutkimuksia 52 (Helsinki 1959), s. 149–150.

tydligt utförligare än reduktionen.⁹ Eftersom forskningslitteraturen speciellt beträffande fjärdepartsreduktionen är knapp, baserar sig denna uppsats i stor utsträckning på otryckta källor.¹⁰

Det statsfinansiella läget i Sverige var svårt under så gott som hela 1600-talet. Krigsfinansieringen förorsakade problem, och godsavsöndringarna hade lett till att kronans skatteinkomster minskat rejält. Inför det polska kriget (1655–1660) led staten av en akut brist på medel. De ofrälse stånden hade ända sedan 1610-talet krävt att kungen skulle låta indra alla förläningar, och vid 1600-talets mitt blev kraven allt mer högljudda.¹¹ På riksdagen 1655 genomdrevs en begränsad reduktion, som i den historiska litteraturen ofta går under namnet *fjärdepartsräfsten*. Denna benämning är något missvisande, eftersom den innefattar två skilda begrepp, *fjärdepartsreduktionen* och *räfsten*. Den senare var närmast en rannsaking där det undersöktes om godsinne-

⁹ Alexander Loit har behandlat skattearrendesystemets införande i Estland och Livland både i sin avhandling och i ett antal artiklar, se Loit, *Kampen om feodabräntan*; Loit, 'Die Abwicklung des Lehnswesens', s. 374–399; Aleksander Loit, 'Üks radikaalne ettepanek 1692. aastast redutseeritud kroonumõisate majandamiseks Liivimaal', Andres Andresen (koost.), *Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Püenduste Sulev Vahre 75. sünnipäevaks* (Tartu 2001), s. 223–249. Kimmo Katajala har i sin tur undersökt skattearrenderingen i Kexholms län i sin avhandling, se Kimmo Katajala, *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*, Historiallisia Tutkimuksia 185 (Helsinki 1994). Nyligen har den första systematiska undersökningen av det svenska arrendesystemet utkommit, men den behandlar inte skattearrenderingen i provinserna under den karolinska tiden. Se Mats Hallenberg, *Statsmakt till salu. Arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635* (Lund 2008).

¹⁰ De viktigaste otryckta källorna med tanke på jordägförhållandena har varit räkenskapsböckerna för Ingermanland, som förvaras på Riksarkivet i Helsingfors (RA), se RA 9722–9796. Reduktionskollegiets och Livländska donationskontorets efterlämnade handlingar samt flera volymer i Livonica-samlingen har varit viktiga för undersökandet av reduktionskommissionens verksamhet, skattearrenderingens införande och det ingermanländska ridderskapets klagomål. Dessa handlingar förvaras i Riksarkivet i Stockholm (SRA), se Reduktionskollegium, SRA; Livländska donationskontoret, SRA; Livonica II, SRA. Generalguvernörernas skrivelser finns dock också tillgängliga som mikrofilm i Riksarkivet i Helsingfors, Livonica II:181–186. mf (FR 86–87, RA).

¹¹ Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia* (Stockholm 1999, 2. upplagan), s. 79–80; Sven A. Nilsson, 'Reduktion eller kontribution. Alternativ inom 1600-talets svenska finanspolitik', Göran Rystad (red.), *Svenskt 1600-tal*, Problem i äldre historia (Lund 1977), s. 145–161. Nilssons uppsats är även publicerad i *Scandia* 24 (1958:1) och i hans uppsatssamling *På väg mot reduktionen. Studier i svenskt 1600-tal* (Uppsala 1964).

havare skaffat sig gods med olagliga medel.¹² *Fjärdepartsreduktionen* gick ut på att delar av den bortdonerade mantalsatta jorden drogs begränsat in till kronan. Indragningen gällde främst jord på s.k. *omistliga (omistade)* eller *förbjudna orter*, där hemman tidigare avdelats för kronans behov. Vissa hemman hade avdelats huvudsakligen för arméns och flottans behov, men även gårdar i närheten av exempelvis gruvor ansågs vara omistliga för kronan och fick inte förlänas ut. Trots åtgärder för att försöka fridlysa sådana områden, hade kronan inte förhindrat avsöndringen av dem, som var särskilt intensiv under drottning Kristinas regeringstid.¹³ För tydlighetens skull kan det noteras att dylika avsöndrade kronogods belägna på omistade orter skulle indras i sin helhet, d.v.s. inte bara till en fjärdedel.

Förutom dessa omistliga gods skulle en fjärdedel av alla donationer som förlänats fr.o.m. 1632 reduceras, d.v.s. efter Gustav II Adolfs död. I avvaktan på rannsakingar om fjärdeparternas utväljande skulle donatorierna under tre år ge en kontribution i penningar som motsvarade fjärdeparternas avkastning. Det beräknades nämligen att rannsakingen skulle ta tre år. Denna kontribution eller skatt brukar benämnas *fjärdepartsräntan* eller ofta endast *fjärdeparten*.¹⁴ Förutom att reduktionen i sig är ett komplicerat forskningsämne, är således även begreppen en aning intrikata. Det kan tilläggas att det inte är säkert hur konsekventa och entydiga samtiden uppfattade dem.

Verkställandet av reduktionsbesluten från 1655 framskred långsamt efter Karl X Gustavs död 1660 och motverkades delvis av nya donationer som Karl XI:s förmyndarregering utdelade. Vid 1680 års riksdag hade processen inte ännu avslutats, och exempelvis fjärdepartsräntorna erlades ännu långt in

¹² Dahlgren, *Karl X Gustav och reduktionen*, s. VII, 90–91, 296, 308; *Riksarkivets beståndsöversikt*, s. 181–185. Det konkreta ekonomiska resultatet av räften, även benämnd som *laga räften*, blev obetydligt, endast ca 200 daler silvermynt i ränta.

¹³ Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, s. 80; *Riksarkivets beståndsöversikt*, s. 181. För en noggrannare förteckning baserad på riksdagsbeslutet 1655 på vad som räknades som förbjuden ort, se Dahlgren, *Karl X Gustav och reduktionen*, s. 180–181.

¹⁴ Munthe, *Studier i drottning Kristinas och reduktionens historia*, s. 111–112; *Riksarkivets beståndsöversikt*, s. 181; Dahlgren, *Karl X Gustav och reduktionen*, s. 181; Nilsson, 'Reduktion eller kontribution', s. 166. Förutom dessa två huvudsakliga åtgärder innebar 1655 års reduktionsbeslut att alla exspektanser på gods givna efter den 6.11.1632 skulle upphävas samt att alla till allodialrätt givna donationer skulle förvandlas till Norrköpings besluts gods. Se *Riksarkivets beståndsöversikt*, s. 185; Loit, *Kampen om feodalräntan*, s. 67.

på Karl XI:s regeringstid.¹⁵ Enligt Stellan Dahlgrens beräkningar revoceras det i och med reduktionen på förbjudna orter under perioden 1655–1659 drygt 53 000 daler silvermynt (dsm) i Sverige, Finland, Ingermanland och Kexholms län. Fjärdepartsröntan inbringade under åren 1655–1659 årligen ca 100 000 dsm, varav endast 1 754 dsm kom från Ingermanland och Kexholms län. Denna summa drogs in år 1655.¹⁶ För Ingermanlands del avbröt Karl X Gustavs ryska krig 1656–1658 reduktionen. Provinserna förhärjades i sådan mån att donatorierna beviljades sex frihetsår. Eftersom freden ingicks år 1661 räknades 1662 som det första frihetsåret. Därmed började fjärdepartsröntan inbringas fr.o.m. år 1668.¹⁷

Tidigare forskning har mer eller mindre enhälligt konstaterat att fjärdepartsreduktionen var resultatlös i Östersjöprovinserna.¹⁸ Seppo Zetterberg konstaterar att fjärdepartsreduktionen skulle genomföras i Östersjöprovinserna i hela sin räckvidd, men trots diskussioner och olika beslut framskred reduktionsfrågan inte i praktiken.¹⁹ Enligt Aleksander Loit uttalades ständigt behovet av verkställandet av 1655 års reduktionsbeslut under 1660- och 1670-talen, men endast vissa förberedande arbeten vidtogs. Loit menar att någon ”reduktion efter 1655 års beslut blev aldrig genomförd i Östersjöprovinserna”. Det nya reduktionsbeslutet vid 1680 års riksdag avförde slutligen

¹⁵ Nilsson, ’Reduktion eller kontribution’, s. 167. Enligt Nilsson fullföljdes 1655 års reduktionsbeslut under Karl XI:s regeringstid.

¹⁶ Dahlgren, *Karl X Gustav och reduktionen*, s. 210, 421–438. Dahlgren inkluderar Kexholms län i Ingermanland i sina beräkningar.

¹⁷ Specifikation på possessorer som bekommit donationer efter 1632. Livländska donationskontoret, D VI b:6, SRA. Se även Dahlgren, *Karl X Gustav och reduktionen*, s. 210–211, 438.

¹⁸ Se Loit, *Kampen om feodalröntan*, s. 88–90, 290; Loit, ’Die Abwicklung des Lehnswesens’, s. 383; Vasar, *Die grosse livländische Güterreduktion*, s. 43; Seppo Zetterberg, *Viron historia* (Helsinki 2007), s. 190–191; Niitemaa & Hovi, *Baltian historia*, s. 233. Det kan ännu påpekas att Kimmo Katajala och Mika Sivonen inte över huvud taget behandlat eller observerat fjärdepartsreduktionen i samband med sina kortfattade presentationer av reduktionen i Ingermanland och Kexholms län. Se Katajala, *Nälkäkapina*, s. 81–90; Mika Sivonen, *”Me inkerikot, vatjalaiset ja karjalaiset”. Uskonnollinen integrointi ja ortodoksien vähemmistön identiteetin rakentuminen Ruotsin Inkerissä 1680–1702*, Bibliotheca Historica 111 (Helsinki 2007), s. 133–134.

¹⁹ Zetterberg, *Viron historia*, s. 190–191. I forskningslitteraturen har det diskuterats om 1655 års reduktionsbeslut omfattade Östersjöprovinserna, eftersom bestämmelserna i riksdagsbeslutet var oklara. För diskussionen se Loit, *Kampen om feodalröntan*, s. 66–82.

frågan från dagordningen.²⁰ Fjärdepartersreduktionen i Ingermanland i slutet av 1670-talet genomfördes dock uttryckligen enligt 1655 års riksdagsbeslut och resulterade i att en betydande del av jorden reducerades till kronan.

Ingermanländska kommissionen 1675–1679

Än så länge har ingen noggrann undersökning av jordägförhållandena under den svenska tiden i Ingermanland företagits. För denna uppsats har jag gjort en detaljerad undersökning av jordägförhållandena i Nöteborgs län.²¹ År 1618, precis efter freden i Stolbova, arrenderades hela länet tillsammans med Kexholms län till marsken Jacob De la Gardie, som innehade området ända till år 1630.²² Under 1620- och 1630-talen började stora områden förlänas²³ åt framstående herrar i riket. I Nöteborgs län donerades hela Duderhofs pogost som friherrskap till Gustav II Adolfs lärare Johan Skytte. Även riksrådet och guvernören Svante Banér, kommissarien Erik Andersson Trana och Karl IX:s oäkta son riksamiralen Karl Karlsson Gyllenhielm erhöll stora allodiala donationer²⁴ i Ingris pogost. Den mest intensiva förläningsperioden inföll på 1640-talet, särskilt under decenniets andra hälft. Under denna period började drottning Kristina främst enligt Norrköpings besluts villkor donera jordområden även i förbjudna pogoster, d.v.s. på förbjudna orter.

²⁰ Loit, *Kampen om feodalväntan*, s. 66–90, 290. Loits definition av termen ”Östersjöprovins” i hans avhandling är dock problematisk i detta sammanhang. Ingermanland tillhörde enligt honom inte Östersjöprovinserna, utan ”de utrikes provinserna”. Se Loit, *Kampen om feodalväntan*, s. 19. Det är oklart hur Loit definierat begreppet i sin nyare produktion, där han konstaterar: ”Auch berührte diese [fjärdepartersreduktionen] die Ostseeprovinzen überhaupt nicht.” Se Loit, ’Die Abwicklung des Lehnswesens’, s. 383.

²¹ Uppgifterna som följer baserar sig om annat inte nämns på räkenskapsböcker för Ingermanland mellan åren 1674–1699, främst provinsens guvernementsböcker. RA 9722–9796.

²² Veijo Saloheimo, ’Inkerinmaan asutus ja väestö 1618–1700’, Pekka Nevalainen & Hanes Sihvo (toim.), *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri* (Helsinki 1991), s. 67–71; Ranta, ’Inkerinmaan hallinto ja oikeuslaitos’, s. 107; Katajala, *Nälkäkapina*, s. 71; Hallenberg, *Statsmakt till salu*, s. 46. Enligt Salonheimo och Ranta var det fråga om en förlänning.

²³ Om olika typer av förlänningar, se Eino Jutikkala, *Bonden i Finland genom tiderna* (Helsingfors 1963), s. 150–152.

²⁴ Donatarierna var huvudsakligen ledande förvaltningsmän i Ingermanland. Skytte och Gyllenhielm var generalguvernörer, medan Trana bl.a. ansvarade för De la Gardies ekonomi. Banér var däremot guvernör i Riga. Se Ranta, ’Inkerinmaan hallinto ja oikeuslaitos’, s. 106–107; Saloheimo, ’Inkerinmaan asutus ja väestö’, s. 67–68. Om de administrativa förhållandena i Ingermanland i början av den svenska tiden se särskilt Ranta, ’Inkerinmaan hallinto ja oikeuslaitos’, s. 104–115.

De största förläningarna under detta decennium tillföll generalguvernören Carl Mörner, riksskulten Bernhard Steen von Steenhusen och sekreteraren Johan Månsson Silfverstierna. Vid decenniets slut hade mer eller mindre hela Nöteborgs län förlänats. Enligt 1670 års jordebok var endast 7/10 obser i Nöteborgs län i kronans disposition, medan 717 1/10 obser²⁵ var donerade. Situationen var likadan i de övriga länen i Ingermanland.²⁶

Man försökte åtgärda underskottet i den ingermanländska budgeten redan före 1670-talet. År 1662 diskuterade riksrådet frågan om reduktionen i Östersjöprovinserna, däribland Ingermanland. Rådet beslöt bl.a. att genomföra fjärdepartsreduktionen i Ingermanland och Livland. Ett år senare upprepadet detta beslut. Rådet lovade dock att inte verkställa reduktionen utan att höra den ingermanländska adeln, som genom en deputation begärt befrielse från reduktionen. De följande åren fortsatte diskussionerna om reduktionen i provinserna, men vid verkställandet av rådets beslut hände knappt någonting.²⁷ I Ingermanland arbetade dock en jordrevisionskommission år 1666, men resultaten uteblev i praktiken.²⁸

År 1669 tillsattes en kommission för att råda bot på den bekymmersamma ekonomiska situationen. Kommissionen som undersökte de ekonomiska förhållandena i Ingermanland beräknade att det fanns ett underskott på 86 599 riksdaler. Garnisonernas nöd och svårigheterna med fortifikationsarbetet var bakgrunden till den största oron. Kommissionen bestod av fyra riksråd och har förmodligen efterlämnat endast ett dokument. Kommissionen föreslog för kungen att underskottet kunde minskas genom tre huvudsakliga åtgärder. För det första skulle en revision företas av vissa kommissarier. För det andra skulle fjärdepartsräntan indras, och för det tredje skulle alla friheter för station²⁹ och kontributioner som tilldelats åtskilliga privata personer återkallas.

²⁵ Som enhet för beskattningsområdena användes den skattetekniska termen *obs*. Enhetens storlek varierade, beroende på exempelvis jordmånens kvalitet. År 1675 bestämdes det dock att en obs motsvarade 30 tunnland (1 tunnland = 0,462 hektar) röjd åkerland, men fortfarande kunde obsens storlek variera. Se O. A. Forsström, *Kuvas Inkerinmaan oloista Ruotsinvalian aikana I. Akatemiallinen väitöskirja* (Sortavala 1890), s. 105–107.

²⁶ Jordebok för Ingermanland 1670, s. 520, RA 9715.

²⁷ Loit, *Kampen om feodalrättan*, s. 84–87, 237. Av Östersjöprovinserna var det speciellt Livland och Ingermanland vilkas stater uppvisade en stor brist, däremot visade Estlands budget ständigt ett överskott. Således anordnades estländska medel till Ingermanlands försvar och även stora mängder spannmål levererades årligen till Ingermanland.

²⁸ Jordrevisionskommissionen i Ingermanland 1666. Livonica II:201, SRA.

²⁹ Station var en skatt med vilken det var meningen att upprätthålla armén i området.

Riksråden påpekade också att provinserna borde kunna bära sig själva.³⁰ I den svenska provinspolitiken var detta ett av huvudmålen. Provinserna skulle vara ekonomiskt självbärande och inte en börda för centralmakten.³¹ Ingermanland var ekonomiskt sett onekligen en börda för centralmakten. Nedan framkommer att de två första punkterna i kommissionens betänkande utgjorde kärnan i fjärdepartsreduktionen i Ingermanland i mitten av 1670-talet. Därmed är det tydligt att kommissionens förslag påverkat den senare reduktionskommissionens verksamhet.

Johan Gyllenstierna, som varit en av den ovan nämnda kommissionens medlemmar, begärde år 1671 i riksrådet att de 14 pogoster i Ingermanland som egentligen var omistliga på nytt skulle fastslås som sådana. Gods som skulle hemfalla till kronan skulle behållas, och även i övrigt skulle reduktionsmöjligheterna i detta fall undersökas.³² Reduktionens utsträckning till Östersjöprovinserna, däribland Ingermanland, diskuterades även livligt under riksdagen 1672. I riksdagsbeslutet intogs ständernas anhållan om att verkställa fjärdepartsreduktionen både i riket och i alla utrikes provinser.³³ Trots detta beslut och förslagen av Gyllenstierna och den av riksråden bestående kommissionen, dröjde verkställandet av fjärdepartsreduktionen. Ridder- och landskapet i Ingermanland³⁴ meddelades också om reduktionsplanerna, men de understödde naturligtvis inte planerna, hänvisandes bl.a. till provinsens fattiga tillstånd.³⁵ Ridderskapets suppliker blev inte verkningslösa. Karl XI:s

³⁰ Kommissionen till likvideringen av deficiten vid den ingermanländska staten till KM (odaterat). Livonica II:562, SRA. Kommissionens medlemmar var Bengt Gabrielsson Oxenstierna, Gustaf Kurck, Claes Rålamb och Johan Gyllenstierna. Årtalet för kommissionens verksamhet kan inte säkerställas. Handlingen är odaterad, men uppskattas härstamma från år 1669.

³¹ Upton, *Charles XI and Swedish Absolutism*, s. 179. Sven Lundqvist, 'The Experience of Empire: Sweden as a Great Power', Michael Roberts (ed.), *Sweden's Age of Greatness 1632–1718* (London and Basingstoke 1973), s. 22–23. Lundqvist antyder att bland provinserna behövde moderlandet komma till ekonomisk undsättning i synnerhet beträffande Ingermanland.

³² Göran Rystad, *Johan Gyllenstierna rådet och kungamakten. Studier i Sveriges inre politik 1660–1680*, Bibliotheca Historica Lundensis II (Lund 1955), s. 52–53.

³³ Loit, *Kampen om feodalrättan*, s. 87–88.

³⁴ Innefattade även ridderskapet och adeln i Kexholms län.

³⁵ KM till ridder- och landskapet i Ingermanland och Kexholms län 17.8.1671. Generalguvernör Simon Grundel-Helmfelt till ridder- och landskapet i Ingermanland och Kexholms län (avskrifter). Livländska donationskontoret, F IVa:6, SRA; Ridder- och landskapet i Ingermanland och Kexholms län till Karl XI 8.12.1671 och odaterat (uppläst 21.11.1672); Livonica II:204, SRA.

förmyndarregering meddelade år 1672 generalguvernören för Ingermanland och Kexholms län fältmarskalk Simon Grundel-Helmfelt att han ännu skulle avvakta med fjärdepartsrättans utfordrande.³⁶

Den 13 maj 1674 underrättade slutligen Karl XI kammarkollegiet och Grundel-Helfelts efterträdare generalguvernören Jacob Johan Taube att en reduktion och revision skulle genomföras i Ingermanland. Ekonomin i den ”Ingermanlanske Staten” uppvisade en betydande förlust, men kungen önskade att provinsen genom dessa åtgärder skulle kunna bära sig själv.³⁷ Senare samma månad meddelades ridderskapet och adeln i Ingermanland att man äntligen beslutat återkalla fjärdeparten enligt 1655 års riksdagsbeslut och reduktionsstadga. Fjärdepartsreduktionen skulle under år 1674 ännu inte inkludera en reduktion av själva godsen, utan endast erläggandet av fjärdepartsrättan.³⁸

Generalguvernör Taube tog upp frågan med ridderskapet och adeln i Ingermanland under hösten 1674. Enligt Taube kunde de tänka sig att betala fjärdeparten, men motsatte sig själva reduktionen. Detta motiverade ridderskapet med att Ingermanland drabbats av fler ”wederwärdigheeter” än de andra provinserna. Taube kunde läsa ridderskapets åsikter i två suppliker som författats till generalguvernören och som han sedan skickade vidare till kungen.³⁹ Med tanke på de diskussioner som tidigare förts mellan ridderskapet i Ingermanland och förmyndarregeringen i Stockholm, kan man konstatera att fjärdepartsreduktionen knappast kom som någon överraskning för den ingermanländska adeln.

I brevet till kammarkollegiet gav kungen även direktiv om att några lämpliga personer skulle utses till att förrätta revisionen och reduktionen. Till sammans med reduktionskollegiet skulle kammarkollegiet även underrätta kungen om hur kommissionens instruktion skulle utformas.⁴⁰ I en kunglig resolution proklamerades det att KM funnit det nödvändigt att återkalla

³⁶ Karl XI:s förmyndarregering till generalguvernör Simon Grundel-Helmfelt 26.11.1672 (avskrift). Livländska donationskontoret, F IVa:6, SRA.

³⁷ Karl XI till kammarkollegiet 13.5.1674. Riksregistraturet 1673–1674. RA; Karl XI till generalguvernör Jacob Johan Taube 13.5.1674. Riksregistraturet 1673–1674. RA.

³⁸ Karl XI till ridderskapet och adeln i Ingermanland och Kexholms län 29.5.1674 (avskrift). Livländska donationskontoret, F IVa:6, SRA.

³⁹ Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 13.9.1674. Livonica II:181. mf (FR 86, RA). Som bilagor ridderskapets och adelns i Ingermanland och Kexholms län odaterade suppliker.

⁴⁰ Karl XI till kammarkollegiet 13.5.1674. Riksregistraturet 1673–1674. RA.

fjärdeparten i Ingermanland enligt 1655 års riksdagsbeslut. Reduktionen skulle föregås av en generalrevision, varefter rusttjänsten och stationen skulle proportioneras.⁴¹ Själva instruktionen färdigställdes under sommaren 1675. Kommissionens uppgift var att reducera fjärdeparten och förrätta revisionen, däremot nämns inte reducerandet av förbjudna orter. Till kommissarier utnämndes Daniel Tilas från reduktionskollegiet och från kammarkollegiet Johan Persson Gedda, som var inspektör över lantmäteriet. De skulle omedelbart bege sig till Ingermanland, där de skulle assisteras av någon av kungens lokala tjänstemän.⁴² Denna uppgift tillföll Philip Magnus Rosenlindt⁴³, som utnämndes till kommissionens sekreterare. För sekreterarens del var det viktigt att han behärskade finska, vilket Rosenlindt gjorde.⁴⁴ En annan lokal tjänsteman som anslöt sig till kommissionen var kammarskrivaren Daniel Palm som fungerade som bokhållare för kommissionen. Ytterligare ingick tio lantmätare och ett antal drängar i kommissionens led.⁴⁵ Kommissionens uppställning tyder på att Tilas ansvarade för reduktionen och Gedda för revisionen, medan Rosenlindt och Palm bidrog förutom med sekreterar- och bokhållaruppgifterna med kunskap om lokalförhållandena.

Enligt Marie Lennersands beräkningar sändes mellan 1620-talet och 1700-talets första år ett femtiotal kommissioner till Östersjöprovinserna. Flera av dessa ägnade sig åt reduktionsfrågor.⁴⁶ Kommissionerna som tillsattes i pro-

⁴¹ Extrakt av KM resolution 6.4.1675. Livonica II:493, SRA.

⁴² Extrakt av instruktion för revisions- och reduktionskommissionen för Ingermanland 8.6.1675. Livonica II:493, SRA.

⁴³ Rosenlindt var en ung adelsman från Ingermanland som blivit student i Åbo år 1665. Hans far Johan Rosenlindt hade arbetat som rysstolk och familjen innehade själv knappt 10 obser med hovet Mustila i Spaski pogost (socken) som donerats på Norrköpings besluts villkor, se Ingermanlands guvernementsbok 1674, s. 440–492, RA 9723; *Svenska Adelns Ättartavlor VII* (Stockholm 1931), s. 496. Utgivna av Gustaf Elgenstierna. Efter arbetet i Ingermanländska kommissionen utnämndes Philip Magnus Rosenlindt år 1680 till häradshövding i Nöteborgs län, en befattning han innehade till sin död 1697.

⁴⁴ Kopia av traktamentsförteckning för Ingermanländska kommissionen, Kammarskrivare Daniel Palm till reduktionskollegiet 4.10.1675; Sekreterare Philip Magnus Rosenlindt till reduktionskollegiets president Göran Gyllenstierna 9.10.1676. Reduktionskollegium E II:2, SRA.

⁴⁵ Kopia av traktamentsförteckning för Ingermanländska kommissionen, Kammarskrivare Daniel Palm till reduktionskollegiet 4.10.1675. Reduktionskollegium E II:2, SRA.

⁴⁶ Marie Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730*, Studia Historica Upsaliensia 190 (Uppsala 1999), s. 298.

vinserna var organisatoriskt relativt fristående i förhållande till de centrala reduktionsmyndigheterna, även om främst reduktionskollegiet utövade en viss kontrollmyndighet och deltog i vissa förberedande arbeten.⁴⁷ Lennerstrand påpekar emellertid att alla kommissioner inte reste till det område de granskade, vilket antagligen var fallet med kommissionen som 1669 undersökte de ekonomiska förhållandena i Ingermanland. Kommissionerna i Östersjöprovinserna påminde i viss mån om dem som undersökte missförhållanden i själva riket. Skillnaderna utgjordes främst av sociala och juridiska olikheter mellan provinserna och det nuvarande Sverige och Finland, bl.a. var kommissionerna tvungna att beakta adelns starkare ställning i provinserna.⁴⁸ Enligt Jerker Rosén var dock adeln i Ingermanland inte lika dominerande som i de övriga Östersjöprovinserna.⁴⁹ I vilket fall som helst kunde Östersjöprovinserna p.g.a. förhållandet mellan kronan, adeln och bönderna inte försvenskas och inkorporeras i det svenska riket på samma sätt som exempelvis Skåne. Kommissionerna fick således delvis andra funktioner. Den politik som fördes av den svenska kronan strävade efter att stärka böndernas ställning och försvaga adelns maktposition.⁵⁰

⁴⁷ Riksarkivets beståndsoversikt, s. 184.

⁴⁸ Lennerstrand, *Rättvisans och allmogens beskyddare*, s. 297–298. Se även Sivonen, ”*Me inkerikot*”, s. 131–132.

⁴⁹ Jerker Rosén, ’Statsledning och provinspolitik under Sveriges stormaktstid. En författningshistorisk skiss’, Göran Rystad (red.), *Svenskt 1600-tal*, Problem i äldre historia (Lund 1977), s. 196. Roséns uppsats är även publicerad i *Scandia* 17 (1946:II) och i hans uppsats-samling *Från Sveriges stormaktstid* (Lund 1964).

⁵⁰ Lennerstrand, *Rättvisans och allmogens beskyddare*, s. 297–298; Aleksander Loit, ”Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich”, Aleksander Loit, Helmut Piirimäe (hrsg.), *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*, Studia Baltica Stockholmiensia 11 (Stockholm 1993), s. 68–70. Stellan Dahlgren är av samma åsikt som Lennerstrand beträffande inkorporeringen av Estland och Livland, men anser att Ingermanland och Kexholms län genast kunde inkorporeras i riket eftersom det saknades landständer där. Se Stellan Dahlgren, ”Der schwedische Absolutismus am Ende des 17. Jahrhunderts und die Integration des Reichs”, Aleksander Loit & Helmut Piirimäe (hrsg.), *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*, Studia Baltica Stockholmiensia 11 (Stockholm 1993), s. 17. Liknande tankar framför Jonas Nordin, som även påpekar att det i Ingermanland inte existerade något äldre förvaltningssystem att ta i anspråk, se Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Stockholm/Stehag 2000), s. 73. Dahlgren och Nordin beaktar synbarligen inte det ingermanländska och kexholmska ridderskapets lantdagar, se Forsström, *Kuwaus Inkerinmaan oloista*, s. 98–102. Sven Lundqvist framhåller i sin tur Ingermanlands inskränkta

Under hösten 1674 gav generalguvernör Taube order till sina underordnade om fjärdepartens erläggande. Bl.a. gav han i november praktiska råd till befallningsmannen eller kronofogden för Nöteborgs län Erik Sigfredsson.⁵¹ Enligt 1655 års reduktionsbeslut var alla som mottagit donationer efter den 6 november 1632, d.v.s Gustav II Adolfs dödsdag, underkastade att betala fjärdeparten.⁵² I ett brev till kungen från februari 1675 skriver Taube att fjärdepartsrättans infordrande varit hans högsta prioritet och att största delen redan var uppburen.⁵³ Hans uttalande bekräftas i guvernementets räkenskapsböcker där man ser att fjärdepartsrättan år 1674 inbringade ca 27 500 daler silvermynt.⁵⁴ Därmed inleddes reduktionen egentligen redan innan kommissionen anlät till provinsen.

Reduktionens framskridande kan bl.a. undersökas genom en verksamhetsberättelse, eller en ”kort relation”, som dess författare Daniel Tilas själv rubricerade rapporten. Man bör naturligtvis utgå ifrån att Tilas ville ge en så positiv bild som möjligt av sin egen del i verksamheten, men trots detta verkar rapporten relativt trovärdig, åtminstone beträffande händelsernas kronologi. Flera brev som generalguvernören Taube skickade till kungen bekräftar Tilas beskrivning av händelseförloppet, likaså Tilas och de andra kommissariernas brev till reduktionskollegiet.⁵⁵

Enligt Tilas rapport anlände han och de andra medlemmarna i kommissionen till Ingermanland under sommaren 1675. Tilas menar att de ursprungligen endast fått order om att förrätta en generallandrevision, men att de senare

konstitutionella ställning, se Lundqvist, ‘The Experience of Empire’, s. 43. Om den svenska provinspolitiken och Östersjöprovincernas ställning i det svenska väldet se även Torbjörn Eng, *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Studia Historica Upsaliensia 201 (Uppsala 2001), s. 28–30; Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, s. 73–87; Loit, ‘Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich’, s. 67–81; Naber, *Motsättningarnas Narva*, s. 37–39.

⁵¹ Generalguvernör Jacob Johan Taube till kronofogden Erik Sigfredsson 15.11.1674. Avkortningsbok för Ingermanland 1674, RA 9724, s. 911–911v.

⁵² Specifikation på possessorer som bekommit donationer efter 1632. Livländska donationskontoret, D VI b:6, SRA.

⁵³ Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 8.2.1675. Livonica II:181. mf (FR 86, RA).

⁵⁴ Kronans kapitalräkning. Ingermanlands guvernementsbok 1674, s. 11–16, RA 9723.

⁵⁵ Kommissarie Daniel Tilas odaterade rapport ”Kort relation angående Reductions wercket i Ingermanlandh, samt General Landt Revisionen, och oeconomie dispositionen der samstedes, widh hwilcke 3 Commissioner migh undertechnadt directionen warit förtrodd och anbefallet”. Livländska donationskontoret, F IVa:1, SRA. Rapporten torde vara skriven i början

också tilldelades uppgiften att reducera de förbjudna pogosterna.⁵⁶ Detta verkar troligt eftersom reduktionskollegiet beordrades att utan dröjsmål reducera de förbjudna pogosterna först mot slutet av sommaren 1675. Reducerandet motiverades med Gustav II Adolfs resolution, där han reserverat vissa pogoster för att ”underhålla fästningarne, Soldatesquen och Staten i den Provincien”.⁵⁷ Reduktionskollegiet gav en dryg månad senare order till Ingermanländska kommissionen om reducerandet av de förbjudna pogosterna.⁵⁸ Reduktionens omfattning hade därmed ökat, förutom erläggandet av fjärdeparten skulle nu även de förbjudna pogosterna återkallas. Under 1675 års riksdag beslutades det slutgiltigt om denna utökning av reduktionens omfattning. Där upprepades beslutet från 1672 års riksdag om att verkställa fjärdepartens reduktionen både i riket och i alla utrikes provinser, men under riksdagarna diskuterades också uttryckligen reducerandet av de förbjudna pogosterna i Ingermanland.⁵⁹ Enligt Tilas gavs den kungliga resolutionen om de förbjudna pogosternas reduktion på riksdagen, men reduktionskollegiet hade som nämnts redan erhållit order om reduktionen i slutet av juli, d.v.s. kort före riksdagen.⁶⁰

av 1680-talet, antagligen före år 1683. Rapporten innehåller inga hänvisningar till reduktionerna i Ingermanland 1683, 1686 och 1688. Taubes brev till Karl XI, Livonica II:181–183. mf (FR 86–87, RA); Kommissarie Daniel Tilas brev till reduktionskollegiet, Reduktionskollegium E II:2, SRA.

⁵⁶ Kommissarie Daniel Tilas ”Kort relation...”. Livländska donationskontoret, F IVa:1, SRA; Kommissarie Daniel Tilas odaterade förklaring angående ridder- och landskapets i Ingermanland beskyllningar mot Ingermanländska kommissionen. Livonica II:493, SRA.

⁵⁷ Karl XI till reduktionskollegiet 22.7.1675, Livländska donationskontoret, D Ic:3, SRA.

⁵⁸ Reduktionskollegiet till kommissarie Daniel Tilas 25.8.1675, Reduktionskollegium E II:2, SRA; Kommissarie Daniel Tilas ”Kort relation...”. Livländska donationskontoret, F IVa:1, SRA. Den senare ordern är daterad 8.9.1675.

⁵⁹ *Borgarståndets riksdagsprotokoll före frihetstiden* (Uppsala 1933), s. 151; *Sveriges ridder-skaps och adelns riksdags-protokoll 12. 1675–1678* (Stockholm 1895), s. 118–119, 196; *Alla Riksdagars och mötens beslut* etc., utgivna av Anders Anton Stiernman (Stockholm 1729), s. 1667, 1727–1728. Det är dock sannolikt att beslutet beträffande de förbjudna pogosterna fattades redan före eller under riksdagen. Räkenskapsböcker från Ingermanland hänvisar angående besluten om fjärdepartens reduktionen till KM:s resolutioner från den 22 juli 1675 och den 4 september 1675, samt reduktionskollegiets order från den 8 september 1675, se t.ex. Guvernementetsbok för Ingermanland 1682, s. 606–607, RA 9740. Ständerna samlades i Uppsala i mitten av augusti 1675 och själva riksdagsbeslutet om reduktionen är daterat den 25 september 1675, d.v.s. en senare tidpunkt än KM:s resolutioner och reduktionskollegiets order.

⁶⁰ Karl XI till reduktionskollegiet 22.7.1675, Livländska donationskontoret, D I c:3, SRA; Daniel Tilas odaterade förklaring angående ridder- och landskapets i Ingermanland beskyllningar mot Ingermanländska kommissionen. Livonica II:493, SRA.

Under hösten 1675 samlades adeln och ridderskapet till lantdag i Nyen. Även de nyanlända medlemmarna av Ingermanländska kommissionen med kommissarie Tilas i spetsen bevistade lantdagen. Reducerandet av de förbjudna pogosterna väckte som väntat motstånd inom ridderskapet. Kommissarie Tilas övertalningsförsök och hänvisningar till kungliga resolutioner hjälpte föga. Ridderskapet gick dock med på att betala hälften av den ränta som de gods som skulle underkastas reduktionen inbringade. Denna ränta kallades ”halva räntan”. Ridderskapet ville dock att kungen skulle bekräfta detta med ytterligare en resolution. Därutöver författade de åter igen en supplik till KM som kommissionen dock vidarebefordrade till reduktionskollegiet. Ridderskapet anhöll också om att kommissionen skulle ta emot en supplik direkt till kungen där det ville befrias från all reduktion, men kommissionen vägrade ta emot en sådan supplik.⁶¹ Trots detta inlämnade ridderskapet en supplik, där det menade att reduktionen var omotiverad.⁶²

Genom ett plakat meddelade generalguvernör Taube ridder- och landskapet i Ingermanland att de förbjudna pogosterna skulle återkallas och beordrade alla förläningshavare till Narva. Där skulle de presentera sina förläningsdokument senast den sista oktober, annars hade de inte rätt att bli hörda i saken. I Jama län räknades Opolje och halva Jastrebinskoj pogost som förbjudna; i Koporje län Djatelinskoj, Samoskoj, Toldoskoj, Grigorjevskoi, Ratsinskoj, samt både östra och västra Kargalskoj och halva Oseretskoj. I Nöteborgs län var Korpiselkä, Loppis, Spaski, Järvisaari och Kuivas pogoster förbjudna.⁶³

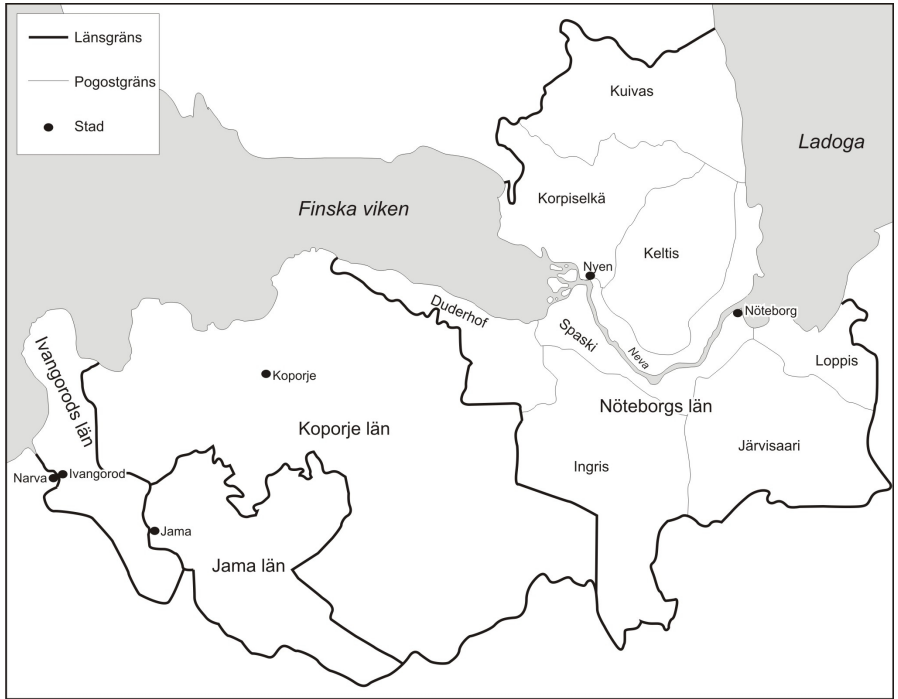
De förbjudna pogosterna i Ingermanland var avdelade främst för fästningarnas⁶⁴ behov. I Gustav II Adolfs åminnelser från 1620-talet påpekades det att vissa pogoster var frikallade och reserverade för fästningarnas underhåll.

⁶¹ Kommissarie Daniel Tilas ”Kort relation...”. Livländska donationskontoret, F IVa:1, SRA; Kommissarie Daniel Tilas till reduktionskollegiet 25.9.1675, 4.10.1675 och 1.11.1675. Reduktionskollegium E II:2, SRA; Ingermanländska kommissionen till generalguvernör Jacob Johan Taube 11.12.1675. Livonica II:493, SRA.

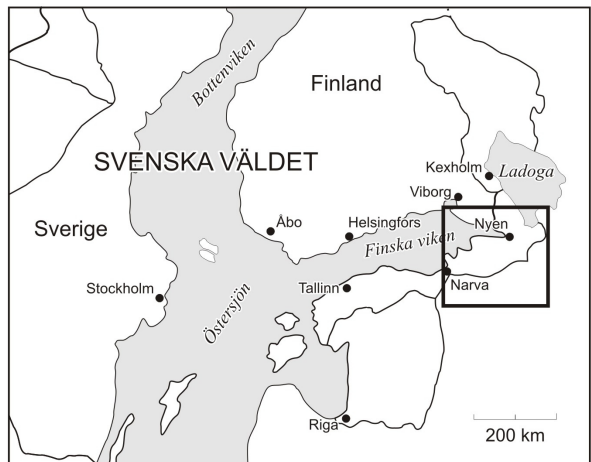
⁶² Ridderskapets och adelns i Ingermanland och Kexholms län odaterade supplik. Ingermanländska kommissionen till reduktionskollegiet 15.11.1675. Reduktionskollegium E II:2, SRA.

⁶³ Generalguvernör Jacob Johan Taubes plakat för Koporje och Jama län 8.10.1675. Livonica II:493, SRA; Förteckning över donationer i Ingermanland. Livländska donationskontoret, F IVa:1, SRA.

⁶⁴ Förutom Narva och Ivangorods fästning på andra sidan Narvafloden fanns det fästningar i Nyen samt mindre befästningar i Jama, Koporje och Nöteborg. Se Ranta, ’Inkerinmaan hallinto ja oikeuslaitos’, s. 120.

Ingermanland på 1600-talet.

Även i reduktionsordern framhävdes tydligt de militära aspekterna. Inkomsterna från reduktionen skulle användas för underhållet av fästningarna och deras manskap. Räntorna som skulle tillfalla kronan i och med reducerandet av de förbjudna pogosterna skulle anordnas för fästningarnas och soldaternas underhåll redan under samma år, således var det viktigt att reduktionsarbetet kom i gång före skördetiden.⁶⁵

En av kommissionens första uppgifter var att sammankalla förläningshavarna för att granska deras förläningsbrev och därefter undersöka förläningsdokumenten. Enligt Tilas kunde den första gruppen gods reduceras i december 1675. Resten reducerades i april 1676. De senare fallen hade krävt brevväxling med reduktionskollegiet samt nya order därifrån, exempelvis p.g.a. jäv. Kommissionen fortsatte därefter sitt arbete med revisionen, men fick samtidigt även arbeta med reduktionsfrågor.⁶⁶ En viktig fråga för reduktionens framskridande gällde melioration. Kommissionen skulle utreda hur mycket de forna förläningshavarna hade rätt att kräva i kompensation för olika slags förbättringar som de genomfört för att höja jordens avkastning. De forna possessorerna fick inte köras ut från hovlägren⁶⁷ innan de blivit kompenserade.⁶⁸ Även i övrigt skulle possessorerna enligt generalguvernör Taubes instruktioner tills vidare få stanna kvar på sina gods och behandlas mildt, även om de inte längre fick befatta sig med sina jordområden. Bönderna i de reducerade områdena skulle i sin tur samlas på respektive hov där kronofogden genom ett plakat skulle kungöra att de inte längre var undergivna sina possessorer utan låg under kronan.⁶⁹ En annan fråga var betalningen av den s.k. halva räntan. Enligt ridderskapets anhållan skulle de betala hälften av årets ränta, både för bönderna och de hovläger som skulle reduceras. De

⁶⁵ Karl XI till reduktionskollegiet 22.7.1675, Livländska donationskontoret, D Ic:3, SRA.

⁶⁶ Kommissarie Daniel Tilas ”Kort relation...”. Livländska donationskontoret, F IVa:1, SRA.

⁶⁷ Den centrala punkten på de flesta av förläningarna i Ingermanland utgjordes av en herrgård som kallades för hovläger eller hov. Se Katajala, *Nälkäkapina*, s. 105–117.

⁶⁸ Ingermanländska kommissionens odaterade förklaring angående meliorationsfrågor; Ingermanländska kommissionen till generalguvernör Jacob Johan Taube 14.2.1677. Livonica II:493, SRA.

⁶⁹ Generalguvernör Jacob Johan Taube till kronofogden Erik Sigfredsson 20.12.1675. Avkortningsbok för Ingermanland 1675, s. 728a–728bv, RA 9726; Generalguvernör Jacob Johan Taube till ränte- och proviantmästare Erik Barckhusen 6.5.1676 (kopia). Avkortningsbok för Ingermanland 1676, s. 1454–1454v, RA 9729.

reducerade possessorerna sölade dock med erläggandet av räntan, en del var ”heelt mothwillige”. Vissa possessorer hade dessutom uppburit en del av räntan av bönderna, och ”där med ruinerat dem”. Taube ansåg därmed att adeln brutit mot sitt eget villkor.⁷⁰

Trots olika slags förhinder fortgick arbetet relativt smidigt fram till hösten 1676, då ett rykte om en rysk invasion florerade i Ingermanland och befolkningen flydde.⁷¹ Krigshotet var påfallande. Enligt en skrift av kommissionen lydde bönderna inte godsens förvaltare utan hade flytt till skogs, medan godsherrarna i sin tur flytt till kuststäderna.⁷² Därmed fick även arbetet med meliorationsfrågorna avbrytas efter att meliorationsrannsakingen genomförts endast i Nöteborgs län.⁷³ Krigshotet minskade dock framåt vintern och situationen stabiliserades.⁷⁴

I början av 1677 reste Daniel Tilas till Stockholm. Där deltog han i flera av reduktions- och kammarkollegiets sessioner. Centralmakten i Stockholm kunde därmed få en bättre bild av händelserna i Ingermanland. På hösten samma år beordrades Tilas tillbaka till Ingermanland. Kommissionen skulle slutföra arbetet med reduktionen och revisionen, men därutöver skulle Tilas med hjälp av räntemästaren i Narva Axel Christersson ”inrätta oeconomie

⁷⁰ Ingermanländska kommissionen till generalguvernör Jacob Johan Taube 11.12.1675; Ingermanländska kommissionens odaterade förklaring angående meliorationsfrågor. Livonica II:493, SRA; Kommissarie Daniel Tilas ”Kort relation...”. Livländska donationskontoret, F IVa:1, SRA; Generalguvernör Jacob Johan Taube till kronofogden Erik Sigfredsson 2.6.1676 och 27.9.1676 (extrakt). Avkortningsbok för Ingermanland 1675, s. 847–847v, RA 9726; Generalguvernör Jacob Johan Taube till ränte- och proviantmästare Erik Barckhusen 6.5.1676 (kopia). Avkortningsbok för Ingermanland 1676, s. 1454–1454v, RA 9729. Även donatarier på andra håll i det svenska väldet uppmanades att bevilja halva årsräntan, se Loit, *Kampen om feodalräntan*, s. 90.

⁷¹ Kommissarie Daniel Tilas ”Kort relation...”. Livländska donationskontoret, F IVa:1, SRA.

⁷² Ingermanländska kommissionens odaterade svarsskrift till generalguvernör Jacob Johan Taube angående ingermanländska ridderskapets odaterade supplik. Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 9.3.1677. Livonica II:181. mf (FR 86, RA).

⁷³ Ingermanländska kommissionens odaterade förklaring angående meliorationsfrågor; Kommissarie Daniel Tilas till reduktionskollegiet 9.1.1677. Livonica II:493, SRA.

⁷⁴ Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 25.9.1676, 23.10.1676 och 8.11.1676. Livonica II:181. mf (FR 86, RA); Ranta, ’Inkerinmaan hallinto ja oikeuslaitos’, s. 119; Naber, *Motsättningarnas Narva*, s. 110–111. På Taubes initiativ ordnades en lantdag i Koporje i september 1676 där diskussioner om provinsens försvar fördes. Praktiska arrangemang genomfördes också, bl.a. mobiliserades en landmilis. Dessutom sammanställdes en försvarsplan av officerarna i Narva i fruktan för ett ryskt anfall.

wercket”.⁷⁵ Provinsens vacklande ekonomi skulle förstärkas, och de reducerade godsens behövde utnyttjas effektivare.

Ridderskapet i Ingermanland försvårade kommissionens arbete i allt högre grad under åren 1678–1679.⁷⁶ Trots ridderskapets motstånd blev kommissionen färdig med revisionen under första halvan av år 1679. Tilas hade också för avsikt att delta i ridder- och landskapets sammankomst i Nyen i juni 1679, men ridderskapets motstånd hade blivit så intensivt att han avstod. Ingermanländska kommissionen beordrades därefter att slutföra allt sitt arbete. Till de sista uppgifterna hörde att alla förläningshavare med donationer i förbudna pogoster donerade under Gustav II Adolfs tid skulle infinna sig framför kommissionen med sina dokument, men p.g.a. motståndet inkom endast en förläningshavare, eller rättare sagt hans arvingar. Tilas nämner inte exakt när kommissionen avslutade sitt arbete, men antagligen skedde detta någon gång i juli 1679.⁷⁷

Reduktionen kom att utgöra basen för den nya svenska provinspolitik som blev särskilt livlig under 1680- och 1690-talen. Redan under Karls XI:s första regeringsår på 1670-talet togs de första stegen i denna politik som syftade till att integrera provinserna närmare riket. Tidigare hade statsideologin före Karl XI snarast värat om feodala strukturer och därmed även om provinsernas särdrag.⁷⁸ Enligt Jaak Naber var fjärdepartshöjningen i Ingermanland ett led i den nya, allt mer omfattande provinspolitiken. Jämfört med

⁷⁵ Kommissarie Daniel Tilas ”Kort relation...”. Livländska donationskontoret, F IVa:1, SRA; Kommissarie Daniel Tilas och rättemästare Axel Christerssons relation angående ekonomiväsendet i de reducerade godsens och förbudna pogosterna i Ingermanland 7.7.1679. Kammarkollegium, vol. 239. mf (FR 615, RA). Mera om ekonomiväsendets inrättande i kapitlen ”Införandet av skattearrendering i Ingermanland” och ”Skattearrendesystemet ifrågasätts – Henrik Pipers förslag till administration av kronogodsens”.

⁷⁶ Ridderskapets motstånd behandlas närmare i ett senare avsnitt, men det kan kort nämnas att generalguvernör Taube i sina brev till kungen med jämna mellanrum klagade över ridderskapets ”obetänksamhet” och att de inte rättade sig efter kungliga befallningar. Se Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 20.11.1677 och 17.7.1678. Livonica II:182. mf (FR 87, RA).

⁷⁷ Kommissarie Daniel Tilas ”Kort relation...”. Livländska donationskontoret, F IVa:1, SRA. På basis av ett av generalguvernör Taubes brev till kungen kan man anta att Daniel Tilas resa till Stockholm precis hade påbörjats. Se Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 5.7.1679. Livonica II:183. mf (FR 87, RA).

⁷⁸ Dahlgren, ’Der schwedische Absolutismus’, s. 17–25; Naber, *Motsättningarnas Narva*, s. 83, 120.

centraliseringen på 1680-talet menar Naber att det dock var fråga om små förberedande åtgärder.⁷⁹

Fjärdepartsreduktionen i Ingermanland måste även sättas i ett annat sammanhang. Ungefär samtidigt som den genomfördes, reducerades områden även på andra håll i det svenska väldet. Det statsfinansiella läget var fortfarande bedrövligt och år 1673 beslöt regeringen tillsammans med Karl XI att återuppta reduktionen. Den nytillträdde kungen verkar ha drivit på denna utveckling på ett avgörande sätt. Storförläningarna i Österbotten reducerades till största delen redan år 1674. Reduktionen motiverades främst med militära orsaker, bl.a. skulle inkomsterna från de reducerade områdena i Österbotten användas för flottans behov.⁸⁰ I slutet av 1670-talet diskuterade riksdagen om fjärdepartsreduktionen skulle utvidgas även till Livland. Det livländska ridderskapet lyckades dock förhandla fram en resolution år 1678, där Karl XI konfirmerade deras gods innehav och försäkrade att fjärdepartsreduktionen inte skulle genomföras utan ridderskapets samtycke.⁸¹

De militära orsakerna framkommer mycket tydligt också i samband med fjärdepartsreduktionen i Ingermanland. Generalguvernörerna klagade regelbundet till kungen över fästningarnas och garnisonernas bristande underhåll.⁸² Reduktionen motiverades i hög grad genom militära behov, och de militära aspekterna framhävs tydligt i reduktionsordern. Inkomsterna från reduktionen skulle användas för underhållet av fästningarna och deras manskap.⁸³ Utvecklingen påskyndades säkerligen av skånska kriget som medförde att den ekonomiska situationen i Sverige blev än mer ansträngd och möj-

⁷⁹ Naber, *Motsättningarnas Narva*, s. 111–112, 120. För Ingermanlands del riktades provinspolitikens centraliseringsåtgärder även mot staden Narva, där den svenska statsmakten försökte tvinga igenom en svensk samhällsordning, se Naber, *Motsättningarnas Narva*.

⁸⁰ Göran Rystad, *Karl XI – En biografi* (Lund 2001), s. 55; Fähræus, *Sveriges historia*, s. 80; Vasar, *Die grosse livländische Güterreduktion*, s. 54; Hainari & Grotenfelt, *Suomen historia*, s. 450–452; Armas Luukko, *Etelä-Pohjanmaan historia III. Nuijasodasta isoonvihaan* (Vaasa 1945), s. 640. Enligt Hainari & Grotenfelt reducerades det enligt 1655 års reduktionsbeslut under perioden 1673–1680 i hela väldet över 5 000 hemman, vilket gav drygt 200 000 dsm årlig ränta.

⁸¹ Loit, *Kampen om feodalrättan*, s. 88–89; Vasar, *Die grosse livländische Güterreduktion*, s. 51–73; Isberg, *Karl XI och den livländska adeln*, s. 6–10; Niitemaa & Hovi, *Baltian historia*, s. 233; Zetterberg, *Viron historia*, s. 191. I forskningen har den så kallade Ljungby-resolutionens innebörd och bakgrund tolkats på olika sätt, se Loit, *Kampen om feodalrättan*, s. 88.

⁸² Livonica II:181–185. mf (FR 86, RA).

⁸³ Karl XI till reduktionskollegiet 22.7.1675, Livländska donationskontoret, D Ic:3, SRA.

ligheterna att understöda Ingermanlands bristande budget allt sämre. Det behövdes helt enkelt pengar för att garantera den försvarsmässiga trovärdigheten i gränsprovinsen Ingermanland.

Införandet av skattearrendering i Ingermanland

Fjärdepartsreduktionen innebar en betydande förskjutning av jordnatureernas fördelning i Ingermanland, något som tidigare forskning inte uppmärksammat. Beräkningar av reduktionens resultat har gjorts av samtida ämbetsmän, bl.a. av Tilas själv. Enligt honom reducerades drygt 750 obser under åren 1675–1676 till ett värde av knappt 60 000⁸⁴ daler silvermynt. Tillsammans med inkomsterna tack vare revisionen beräknar Tilas att Ingermanländska kommissionens arbete årligen gav kronan nästan 80 000 daler silvermynt i inkomst.⁸⁵ Generalguvernör Taubes uppskattning skiljer sig inte nämnvärt från Tilas beräkningar. Enligt honom hade 800 obser återkallats till KM från de förbjudna pogosterna.⁸⁶ Totalt innefattade hela Ingermanland knappt 2 200 obser, således reducerades ungefär en tredjedel av den odlade jorden i provinsen.⁸⁷ Enligt guvernementets räkenskapsböcker för åren 1674–1682 inbringade fjärdepartsräntan år 1674 ca 27 500, de två följande åren ca 15 000, varefter ca 3 000 – 5 000 dsm årligen.⁸⁸ Reduktionen av de förbjudna pogosterna bidrog i sin tur fr.o.m. år 1676 med ca 20 000–30 000 dsm årligen, år 1682 undantaget då summan uppgick till ca 54 000 dsm.⁸⁹

Taube var trots detta missnöjd med reduktionens ekonomiska resultat. Provinsen hade fortfarande stora finansiella svårigheter. De medel som genom

⁸⁴ C. G. Starbäck och P. O. Bäckström uppger att det i Ingermanland indrogs kronogods med något över 58 000 dsm årlig ränta. Se Starbäck & Bäckström, *Berättelser ur svenska historien*, s. 750.

⁸⁵ Daniel Tilas odaterade förslag och koncept beträffande reduktionens resultat. Livländska donationskontoret F IVa:1, SRA. Beräkningarna är troligen en aning optimistiska.

⁸⁶ Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 8.5.1676. Livonica II:182. mf (FR 86, RA).

⁸⁷ Revisionsjordebok för Ingermanland 1678, s. 341, 597, RA 9733. Det exakta antalet obser i Ingermanland år 1678 uppgår till 2168 1/96.

⁸⁸ Fjärdepartsräntans summa minskade p.g.a. att en större del av godsens tillföll kronan i och med reduktionen av förbjudna pogoster.

⁸⁹ Guvernementsböcker för Ingermanland 1674–1682, RA 9723–9740. Det bör påpekas att räkenskapsböckerna är ett problematiskt källmaterial. Skattesystemet och termerna är svårbegripliga och emellanåt ologiska. Inkomsterna från reducerandet av de förbjudna pogosterna redovisas inte direkt, men de torde ingå i kategorin ”reducerade räntan”. Dessutom är det svårt att avgöra i vilken mån uppgifterna motsvarar verkligheten.

reduktionen förväntades understöda provinsens ekonomi blev enligt Taube förskingrade genom att de bästa godsens förpantades.⁹⁰ Problemet kvarstod länge och Taubes efterföljare general Mårten Schultz klagade över samma sak i början av 1680-talet.⁹¹ Vändningen verkar ha inträffat år 1684, då guvernör Göran Sperling kunde meddela kungen att året varit det första då provinsen kunnat bära sig själv. Inkomsterna 1684 resulterade t.o.m. i ett överskott, vilket Karl XI var belåten över.⁹² En bidragande orsak till detta, förutom guvernör Sperlings energiska verksamhet, är att den stora reduktionen nådde Ingermanland 1683, då ytterligare en stor del av den förlånade jorden tillföll kronan.⁹³ Således gav fjärdepartsreduktionen inte den omedelbara lösning på provinsens ekonomiska problem som ämbetsmännen möjligen hoppats på. Inkomsterna från reduktionen kunde inte heller användas för militära ändamål vilket varit en viktig målsättning. Det är svårt att visa vad inkomsterna från fjärdepartsreduktionen användes till, men antagligen fick de täppa till hålen i provinsens budget.

I och med att kronans jordinnehav ökade ställdes myndigheterna inför den naturliga följdfrågan, nämligen vad man skulle göra med alla de återkallade kronogodsens. Så småningom beslöt myndigheterna att arrendera ut godsens, men det bollades med olika förslag ända fram till mitten av 1680-talet. Aleksander Loit påpekar att forskare som undersökt reduktionen i Östersjöprovinserna har ansett att det för samtida ämbetsmän var självklart att de reducerade godsens skulle arrenderas. I själva verket övervägdes olika alternativ intensivt i olika ämbetsverk under en lång tid.⁹⁴ I det följande kommer det fram att så var fallet även i Ingermanland.

Även om reduktionen i Ingermanland hade planerats förhållandevis länge, verkar det som om myndigheterna inte alls funderat på hur jorden skulle brukas och godsens skulle skötas efter själva reducerandet. Denna fråga diskuteras över huvud taget inte i exempelvis brevväxlingen eller instruktionerna som

⁹⁰ Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 17.7.1678. Livonica II:183. mf (FR 87, RA).

⁹¹ Generalguvernör Mårten Schultz till Karl XI 17.3.1682. Livonica II:185. mf (FR 87, RA).

⁹² Guvernör Göran Sperling till Karl XI 17.4.1685. Livonica II:186. mf (FR 87, RA); Karl XI till guvernör Göran Sperling 12.5.1685. Riksregistraturet 1685, s. 242–242v, RA.

⁹³ Ärftliga förlåningar i Nöteborgs län. Guvernementsbok för Ingermanland 1682, s. 43–45, RA 9740; Guvernementsbok för Ingermanland 1683, s. 52–73, RA 9743; Reduktionsförteckning för Ingermanland. Livländska donationskontoret F IVa:1, SRA.

⁹⁴ Loit, 'Die Abwicklung des Lehnswesens', s. 385.

föregick reduktionen. Först i början av år 1676 vaknade generalguvernör Taube, medlemmarna i Ingermanländska kommissionen och reduktionskollegiet, och började söka efter lösningar.⁹⁵ Generalguvernör Taube hävdade dock att han upprepade gånger skrivit till kammarkollegiet medan Ingermanländska kommissionen höll på med reduceringen och frågat hur de till kronan tillfallande godsens skulle administreras, men han klagade på att han inte fått något svar. Taube hade t.o.m. skickat guvernementskamreraren Peter (Per) Stiernekrantz till Sverige för att få besked av kollegiet.⁹⁶

Situationen bland bönderna direkt efter förläningsarnas reducerande var desperat. När det blev klart att en reduktion skulle genomföras, började förläningsherrarna och deras förvaltare försumma skötseln av förläningsarna. Tilas meddelade reduktionskollegiet att om inte bönderna erhöll hjälp skulle landet snart vara öde. Bönderna i Nöteborgs län klagade över att de speciellt det sista året blivit utsugna av sina herrskap, då de förstått att de skulle förlora sina gods.⁹⁷ Även inspektör Gedda befarade att ifall bönderna inte blev hjälpta skulle många hemman bli öde. Enligt Gedda borde spannmål delas ut till bönderna, eftersom många redan led av hunger och hade brist på utsäde.⁹⁸

Efter att fjärdepartersreduktionen genomförts under vintern 1675 och våren 1676, förvaltades de reducerade hovlägren i hela Ingermanland av ca 10 inspektorer eller uppsyningsmän. Var och en av inspektorererna övervakade ca 15 hovläger. Arbetet underlättades av ca 50 kubiaser (gårdsfogdar) eller solvaneker.⁹⁹ Med böndernas hjälp hade inspektorererna och kubiaserna sett till att åkrarna på de reducerade hovlägren såddes och tröskades. Det blev snart klart att detta system inte fungerade särskilt bra. Inspektorererna hade svårt att övervaka alla hovlägren och även kubiaserna, som enligt Ingermanländska kommissionens kammarskrivare Daniel Palm ”giöra hwadh de wela”. Samtidigt ökade naturligtvis lönekostnaderna i provinsen, vars ekonomi re-

⁹⁵ För brevväxlingen mellan reduktionskollegiet och Ingermanländska kommissionen, se Reduktionskollegium E II:2, SRA. För brevväxlingen mellan generalguvernör Taube och Karl XI, se Livonica II:181–183. mf (FR 86–87, RA).

⁹⁶ Generalguvernör Jacob Johan Taube till reduktionskollegiet 21.2.1677. Reduktionskollegium E II:2, SRA. Taubes påstående kan inte bekräftas genom andra källor, därmed är det bäst att i viss mån ställa sig kritisk till det.

⁹⁷ Kommissarie Daniel Tilas till reduktionskollegiet 13.3.1676. Reduktionskollegium E II:2, SRA. Som bilaga till detta brev ett förslag av bönderna i Nöteborgs län 10.3.1676.

⁹⁸ Inspektör Johan Persson Gedda till reduktionskollegiet 8.1.1677. Reduktionskollegium E II:2, SRA.

⁹⁹ En solvanek var en slags byäldste som representerade allmogen.

dan var ansträngd. Dessutom ökade kronans ansvar för bönderna. I stället för donatorierna fick kronan se till att bönderna klarade sig, bl.a. genom att ge dem utsäde för följande års sådd.¹⁰⁰ På vissa gods, bl.a. i Valkeasaari, hade det f.d. herrskapet inte alls bekymrat sig över sina bönder efter reduktionens verkställande.¹⁰¹ Det är möjligt att generalguvernör Taube låg bakom de reducerade godsens administration direkt efter godsens återkallande till kronan. Enligt Taube var han vid sädestiden tvungen att agera för att hoven inte skulle bli obrukade. Således hade han uppdelat landet mellan vissa uppsyningsmän eller förvaltare, som även ombesörjt att utsäde utdelades till de utarmade bönderna.¹⁰² Härigenom förefaller det som om administrationen av de reducerade godsen till en början baserade sig på en nödlösning.

Åren 1676 och 1677 diskuterade de ledande ämbetsmännen i Ingermanland hur de reducerade godsen skulle administreras. Tillsammans med reduktionskollegiet och generalguvernör Taube försökte de hitta den mest fördelaktiga lösningen för kronan samt för godsens "Conservation". Huvudfrågan gällde förvaltning eller arrendering. Kommissarien Tilas begrundade själv frågan noga och framställde både för- och nackdelar med de olika alternativen. Som fördelar med en arrendering betraktade han bl.a. att kronan skulle få en säkerhet både beträffande inkomster och godsens "Cultur". Kronan skulle samtidigt inte behöva betala lön till egna förvaltare och undvika faran att otrogna betjänter skulle försnilla en del av inkomsterna. Arrendatorerna skulle även ha bättre möjligheter att förse hovlågren med boskap och idka avel. Som tänkbara nackdelar såg Tilas främst aktuella frågor som att det exempelvis vore oklokt att lämna höstsädet som kronan med hjälp av bönderna sått 1676 i arrendatorernas händer. Ytterligare en nackdel med arrendering var vem som vid behov skulle bistå allmogen, t.ex. med utsäde efter missväxt. Tilas ansåg att även i fall av arrendering borde kronan hjälpa allmogen, i annat fall skulle bönderna troligen bli skuldsatta gentemot arrendatorerna. Beträffande avlöningen av betjänter menade Tilas att lönekostnaderna knappast skulle vara högre än den förlust som skulle drabba kronan ifall godsen arrenderades ut. Han tvivlade dock på att ett tillräckligt antal pålitliga för-

¹⁰⁰ Inspektör Johan Persson Gedda till reduktionskollegiet 8.1.1677; Kammarskrivare Daniel Palm till reduktionskollegiet 9.1.1677. Reduktionskollegium E II:2, SRA.

¹⁰¹ Kommissarie Daniel Tilas till kronofogden Mårten Enbom 31.8.1678. Avkortningsbok för Ingermanland 1678, RA 9734, s. 127.

¹⁰² Generalguvernör Jacob Johan Taube till reduktionskollegiet 21.2.1677. Reduktionskollegium E II:2, SRA.

valtare skulle kunna uppåtdas, men samtidigt tvivlade han också på arrendatorernas duglighet.¹⁰³

Överlag ansåg Tilas att det mest lönsamma för kronan skulle vara att behålla de största och bästa godsens i kronans förvaltning, medan de mindre och mer avlägsna godsens mycket väl kunde arrenderas ut. Både vid förvaltning och arrendering borde kronan noga övervaka godsens drift, antingen med instruktioner eller kontrakt. Beträffande det sistnämnda alternativet framhävde Tilas att arrendatorerna inte fick utarma bönderna och ruinera godsens. I brevet till generalguvernör Taube passade Tilas samtidigt på att påpeka att det rådande systemet för de reducerade godsens administration endast var avsett som en temporär lösning tills KM beslutat om en slutlig förordning. Han ansåg att det var nödvändigt att driva på utgivandet av en resolution för att få landet ”uthi något rätt skick”. Det nuvarande systemet kunde dock förbättras snarare än förkastas. Ju flere förändringar innan godsens brukas i ”sitt rätta stånd” desto skadligare var detta enligt Tilas för godsens.¹⁰⁴

Bönderna i Ingermanland, vars förhållanden förändringen i godsens skötsel i hög grad gällde, fick uttrycka sin egen åsikt i saken. Källmaterialet tyder på att åtminstone bönderna i Nöteborgs län hade möjlighet att göra sin röst hörd. Generalguvernör Taube hade år 1676 inbjudit representanter för bönderna till slottet i Narva för att förhandla om de reducerade godsens framtid. Bönderna inlämnade samtidigt ett skriftligt förslag, som undertecknats av representanter för Spaski, Korpiselkä, Kuivas, Järvisaari och Loppis pogoster.¹⁰⁵ En intressant observation beträffande böndernas representanter är att några av dem tillhörde den skara bönder som aktivt tog del i bondeoroligheterna på 1680-talet. Fullmäktige för Loppis Yrjö Töllikkö (Jöran Johansson Tellika) var en av bondeledarna, medan fullmäktige för Järvisaari pogost Pekka Lankinen (Petter Larsson Langine) var en av de 181

¹⁰³ Kommissarie Daniel Tilas till generalguvernör Jacob Johan Taube 12.2.1677. Reduktionskollegium E II:2, SRA. I samma källa ingår flera brev där de reducerade godsens administration diskuteras.

¹⁰⁴ Kommissarie Daniel Tilas till generalguvernör Jacob Johan Taube 12.2.1677. Reduktionskollegium E II:2, SRA.

¹⁰⁵ Kommissarie Daniel Tilas till reduktionskollegiet 13.3.1676. Reduktionskollegium E II:2, SRA. Som bilaga till detta brev ett förslag av bönderna i Nöteborg 10.3.1676. Eftersom fjärdepartshöjningen i praktiken inte drabbade de oförbjudna pogosterna Duderhof och Inggris, hade deras representanter endast skrivit under en del av böndernas förslag. Keltis pogost representerades av någon anledning inte av någon.

bönder som undertecknade kaplanen Mathias Moisansers gedigna supplik till kungen år 1686.¹⁰⁶

Bönderna i Nöteborgs län var naturligtvis nyfikna på vad som skulle hända med kronans återkallade obser. De var mycket nöjda med att ha sluppit sitt forna herrskap och hoppades att de i framtiden kunde förbli under kronan.¹⁰⁷ De lovade också att arbeta för kronans förvaltare bara de blev befriade från sina forna förläningsherrar. Bönderna ansåg också att en fast skatt som de kallade *stående ränta* skulle införas i stället för arvningen.¹⁰⁸ Skattesystemet i Ingermanland, och även i Kexholms län, grundade sig nämligen på något som kallades *arvning*, där skatten fastställdes årligen genom prövning och således varierade från år till år.¹⁰⁹

Reduktionskollegiet bad att var och en av medlemmarna i kommissionen skulle framföra sin åsikt om de reducerade godsens administration, inte endast kommissarie Tilas.¹¹⁰ Bakgrunden till kollegiets önskemål torde ha varit de meningsskiljaktigheter som uppkommit inom kommissionen. Bl.a. klagade sekreteraren Rosenlindt över att kommissarie Tilas utsatt honom för ”förtreet”. Rosenlindt var också missnöjd med att Tilas kommunicerade ensam med reduktionskollegiet utan att informera de andra kommissions-

¹⁰⁶ Se Katajala, *Nälkäkapina*, s. 183, 193–197; Kepsu, ”*Töllikes oväsende*”; Saulo Kepsu, *Pietari ennen Pietaria. Nevansuun vaiheita ennen Pietarin kaupungin perustamista* (Helsinki 1995), s. 98–101; Sivonen, ”*Me inkerikot*”, s. 48–49, 132–137, 223–224.

¹⁰⁷ Bönderna uttryckte denna förhoppning enligt följande: ”Och såsom wij uthi denne werlden intet högre önske, än att wij och våre effterkommande, till ewerdelige tijder, måtte blifwa så lyckelige, at framgeent under hans Kl. M:t och Cronan få förblifwa;” Enligt Tilas bad bönderna av Gud att de inte någonsin skulle komma under herrskapet igen. De var möjliga medvetna om att det fanns planer på en arrendering av godsen.

¹⁰⁸ Förslag av bönderna i Nöteborg 10.3.1676. Reduktionskollegium E II:2, SRA.

¹⁰⁹ Forsström, *Kuvaus Inkerinmaan oloista*, s. 115; Katajala, *Nälkäkapina*, s. 80, 101–103. Skattens storlek på varje hemman påverkades av åkrarnas skick, jordmånens kvalitet, hur mycket bonden hade förmått så och hurdan avkastningen varit. Fördelen med arvning var att den tog i beaktande årliga förändringar i odlingsarealen, vilket var vanligt i områden där svedjebruk idkades. Systemet hade dock flera nackdelar och bönderna uppfattade det som tungt. Bönderna hade t.ex. inga möjligheter att dra nytta av sitt arbetsresultat, eftersom skatterna ökade ifall förmögenheten gjorde det.

¹¹⁰ Kammarkrivare Daniel Palm till reduktionskollegiet 9.1.1677. Reduktionskollegium E II:2, SRA.

medlemmarna.¹¹¹ Generalguvernör Taube menade likaså att det fanns meningsskiljaktigheter mellan kommissarierna. Dessutom besvärade sig även han över Tilas beteende. Tilas hade enligt Taube hanterat honom oädel och som ett barn.¹¹² Senare förekom det även gnabb mellan inspektör Gedda och kammarskrivaren Palm.¹¹³

I början av år 1677 skickade både inspektör Johan Gedda, kammarskrivaren Daniel Palm och kommissionens sekreterare Philip Magnus Rosenlindt sina förslag till reduktionskollegiet. Av dessa hade Gedda och Rosenlindt den mest positiva inställningen till arrenderingen av godsens. Motiveringarna skiljer sig inte speciellt mycket från Tilas tankar (se ovan). Båda menade dock att arrendatorerna borde bevakas noggrant och att arrendekontrakten borde vara genomtänkta. Däremot var Palm mer kritisk till arrendering, även om hans förslag var aningen motstridigt. Han menade att godsens inte borde överlåtas till bönderna, ”emedan Bonden är här uth af naturen argh”, men i ett senare brev ansåg han att den reducerade jorden hellre borde överlåtas till bönder än arrendatorer. Enligt Palm sökte arrendatorerna endast en så stor vinst som möjligt då de inte visste hur länge de skulle få arrendera sina gods. Kammarskrivaren befarade också att en stor del av bönderna skulle rymma iväg ifall de igen skulle hamna under ”Herskapet”, vilket han sade sig ha hört av flera hundra bönder. Palm skriver att det rådde en stor misstänksamhet mellan bönderna och ståndspersonerna, förutom i områden där förläningsherrarna var kvar. Där hade bönderna inte vågat visa sig lika motsträviga.¹¹⁴

Johan Gedda behandlade också frågan om stående ränta. Han tvivlade på att bönderna hade råd att betala den och förespråkade således inte en övergång till en fast skatt. Han misstänkte också att bönderna skulle följa en traditionell sedvänja. Antingen skulle de äta upp allt de skördat redan på

¹¹¹ Sekreterare Philip Magnus Rosenlindt till reduktionskollegiets president Göran Gylenstierna 9.10.1676; Sekreterare Philip Magnus Rosenlindt till reduktionskollegiets vice president Nils Rosenfelt 9.10.1676. Reduktionskollegium E II:2, SRA.

¹¹² Generalguvernör Jacob Johan Taube till reduktionskollegiet 21.2.1677. Reduktionskollegium E II:2, SRA. ”han haar deruthinnan hanterat mig uthi mit Embete indigne och som ett barn,”.

¹¹³ Inspektör Johan Persson Gedda till reduktionskollegiet 30.1.1679. Reduktionskollegium E II:2, SRA. Gedda besvärade sig över Palm som varit uppkäftig mot honom.

¹¹⁴ Inspektör Johan Persson Gedda till reduktionskollegiet 8.1.1677; Kammarskrivare Daniel Palm till reduktionskollegiet 9.1.1677 och 23.1.1677; Sekreterare Philip Magnus Rosenlindt till reduktionskollegiet 5.2.1677. Reduktionskollegium E II:2, SRA.

hösten, eller också gräva ner det i jorden, och därefter bedyra att de inte hade något att betala sina utlagor med.¹¹⁵

Kommissarie Tilas hade som tidigare nämnts beordrats att tillsammans med räntemästare Axel Christersson ”inrätta oeconomie wercket” i Ingermanland. I detta sammanhang hade de igen övervägt om kronogodsens skulle arrenderas ut eller förvaltas. Tilas och Christersson menade att det var nyttigare att förvalta ett välskött gods, medan det inte var lönt att hålla kronans betjänter på sämre gods. Tydligt fanns det inte heller möjligheter att investera i sämre gods, t.ex. med boskap och hästar. De betraktade även avelsverksamhet som riskabel för kronan, samtidigt som de påpekade att arrendeinkomster var säkra. I relationen framkommer det att fyra hov i Ingermanland förvaltades av kronan, men detta hade inte varit något särdeles lyckat experiment. Sålunda föreslog de att även dessa skulle arrenderas ut. Relationen är därmed något motstridig, å ena sidan förespråkade Tilas och Christersson förvaltning, å andra sidan föreslog de att godsens ändå borde arrenderas ut. Deras slutsats verkar ha varit att det till en början lönade sig att arrendera ut godsens och låta arrendatorerna sätta dem i skick, varefter de kunde inlösas och förvaltas.¹¹⁶

Tilas och Christersson ansåg att allmogen borde beskattas enligt en fast skatt, ”[m]en allmogen kunde sigh der till inthet förstå”. Bonden Heikki Hirvonen (Hindrich Hirvonne) hade dock efter sin egen begäran beviljats stående ränta. Kommissarierna hoppades att han skulle statuera exempel. Enligt relationen hade detta lyckats, och snart hade en hel pogost begärt samma frihet som Hirvonen. Tilas och Christersson ansåg att stående ränta lämpade sig väl särskilt för Nöteborgs län där det fanns sämre möjligheter att inrätta ladugårdar än i Koporje län.¹¹⁷

¹¹⁵ Inspektör Johan Persson Gedda till reduktionskollegiet 8.1.1677. Reduktionskollegium E II:2, SRA. I ett senare brev anförde Gedda att bönderna i Ingermanland ”ähr gemenare ähn uthi andre orter” på grund av ”bondens fattigdomb, lättia och wanartigheet”. Se inspektör Johan Persson Gedda till generalguvernör Jacob Johan Taube 9.2.1677. Reduktionskollegium E II:2, SRA.

¹¹⁶ Kommissarie Daniel Tilas och räntemästare Axel Christerssons relation angående ekonomiväsendet i de reducerade godsens och förbudna pogosterna i Ingermanland 7.7.1679. Kammarkollegium, vol. 239. mf (FR 615, RA) Rapporten torde vara den sista som Ingermanländska kommissionen skickade innan den avslutade sin verksamhet på ort och ställe.

¹¹⁷ Kommissarie Daniel Tilas och räntemästare Axel Christerssons relation angående ekonomiväsendet i de reducerade godsens och förbudna pogosterna i Ingermanland 7.7.1679. Kammarkollegium, vol. 239. mf (FR 615, RA)

Diskussionerna om de reducerade kronogodsens administration i Ingermanland hade stora likheter med överläggningarna om samma problem i Livland och Estland under 1680-talet. Kronans behov och intressen på det statsfinansiella, det politiska och det militära området formulerade de allmänna principer som låg till grund för godsens disposition. Aleksander Loit presenterar sex olika alternativ som fanns för de reducerade kronogodsens administration. Av dem var de huvudsakliga alternativen förvaltning och arrendering. En annan likhet var att de reducerade godsen inte användes för indelningsverkets uppbyggande såsom i själva riket, även om det fanns planer på att införa indelningsverket även i provinserna.¹¹⁸

Det beslöts alltså att de reducerade områdena skulle arrenderas ut, trots att detta tydligen stred mot böndernas intressen. Orsakerna är flera. Förenklat kan det konstateras att ekonomiska och praktiska skäl talade starkt för arrendesystemet. Kimmo Katajala hänvisar till Aleksander Loit, som i sin forskning behandlat skattearrenderingen i Sveriges östliga provinser, särskilt Estland. Ett av skälen var att kronan genom arrendering till en större del kunde inkassera sina inkomster enbart i pengar i stället för i naturalier. Kronan fick även en säker och regelbunden inkomst. Dessutom existerade det inte något fungerande system för att uppbära skatterna i de områden där det fanns gott om förläningar. Kronan behövde en förmånlig och enkel organisation. Om den själv hade drivit godsen och uppburit skatterna hade lönekostnaderna ökat betydligt. Det kan också nämnas att kronans egen godsdrift varit minimal sedan slutet av 1500-talet och att intresset för egen företagsamhet även i övrigt var blygsamt. Kronan ville heller inte köra ut adeln från de reducerade områdena, vilket det fanns en risk för ifall kronan stått för godsens skötsel. Centralmaktens synpunkter var alltså väl motiverade, egentligen fanns det inget annat förståndigt sätt att ordna administrationen i kronodomänerna.¹¹⁹

¹¹⁸ Loit, *Kampen om feodalrättan*, s. 233–244; Loit, 'Die Abwicklung des Lehnswesens', s. 385–388.

¹¹⁹ Katajala, *Nälkäkapina*, s. 92–96; Loit, *Kampen om feodalrättan*, s. 238–274. Loits och Katajals uppfattningar kan jämföras med den sammanfattning av arrendesystemets för- och nackdelar överlag som Hallenberg presenterar, se Hallenberg, *Statsmakt till salu*, s. 33–34. På basis av sin egen forskning är Hallenberg relativt kritisk mot uppfattningen att kronan i och med arrendesystemet minskade kostnaderna för övervakandet av uppördshanteringen. I stället för fogdarna förflyttades denna funktion till ståthållarna (landshövdingarna) som var tvungna att använda sig av experthjälp. De direkta kostnaderna minskade, men de indirekta kostnaderna ökade då man tvingades bygga upp en fungerande kontrollapparat. Se Hallenberg, *Statsmakt till salu*, s. 157–161.

Katajala har jämfört arrenderingsbeslutet för områdena i Kexholms län med besluten för Estland och Livland. Han konstaterar att samma argument låg bakom arrenderingsbeslutet i alla dessa provinser, även om besluten formellt sett fattades separat.¹²⁰ Kimmo Katajalas och Aleksander Loits utförliga analyser av orsakerna bakom arrenderingsbeslutet kan tillämpas på Ingermanland, även om diskussionerna om kronogodsens administration i och med fjärdepartersreduktionen inleddes tidigare i Ingermanland än i de andra Östersjöprovinserna. Kommissarierna Daniel Tilas och Johan Gedda, samt sekreteraren Philip Magnus Rosenlindt använde i stort sett samma motiveringar som Katajala och Loit presenterat som kronans i sina undersökningar. Däremot var kammarskrivaren Daniel Palm mer kritiskt inställd till skattearrenderingen.

När det gäller den militära aspekten så kan det konstateras att samma orsaker låg bakom arrenderingsbeslutet som reduktionsbeslutet. Det behövdes medel för att förbättra och bygga ut fästningarna.¹²¹ Även generalguvernörerna framhävde fästningarnas betydelse för ”denne importante gräntzeOrtens säkerheet”.¹²² Det kan således konstateras att reduktionen och införandet av skattearrenderingen i Ingermanland i hög grad var en militär fråga. Eftersom en stor del av arrendeinkomsterna troligtvis användes för fästningarnas och garnisonernas underhåll, var det i Ingermanland dock knappast så nödvändigt att uppbära skatterna i penningar som Loit menar. Detta antagande bekräftas i räkenskapsböckerna, åtminstone för senare år. Exempelvis inbringade arrendena i Nöteborgs län år 1687 drygt 27 000 dsm, men endast ca 2 000 bestod av penningar.¹²³

¹²⁰ Katajala, *Nälkäkapina*, s. 96.

¹²¹ Dahlgren, 'Der schwedische Absolutismus', s. 19.

¹²² Se t.ex. generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 12.6.1678. Livonica II:183. mf (FR 86, RA).

¹²³ Guvernementsbok för Ingermanland 1687, s. 1094, RA 9753. I en annan uträkning utgör penningarnas andel ca 21 000 dsm av totalt drygt 78 000 dsm angående hela Ingermanlands generalguvernement. Huvudparten av denna penningssumma stod dock Kexholms (huvudsakligen dess norra) län för ca 13 500 dsm. Ivangorod och Jama län inbringade drygt 1 000 dsm var, Koporje län ca 5 000 dsm, men Nöteborgs län endast 28 dsm i penningar. Se Beräkning över arrendesummor. Kammarkollegiet E II:a:263, s. 429–442, SRA.

De första arrendatorerna 1677–1678

Själva skattearrenderingen gick ut på att arrendatorn hade rätt att uppbära de ordinarie skatterna i ett visst område mot en årlig arrendesumma. Av de ordinarie skatterna utgjorde arvningen huvuddelen, men arrendatorn fick dessutom rätten till dagsverken och dagsverkspenningar. Grunden för arrenderingen var ett kontrakt som slöts mellan arrendatorn och kronans företrädare, d.v.s. generalguvernören.¹²⁴ För att tala i moderna termer kan man säga att kronan privatiserade skatteuppbörden.

Skattearrendering var inte en ny företeelse i det svenska stormaktsväldet. Under Gustav II Adolfs tid på 1620- och 1630-talen inleddes en privatiseringsvåg, som Mats Hallenberg nyligen undersökt grundligt. Trots att en omfattande skatteadministration redan hade byggts upp, infördes ett system med skattearrenden och skatteuppbörden privatiserades. Av kronans egendom utarrenderades bl.a. skattedistrikt, bergsbruk, faktorier, tullar, ladugårdar och enstaka kronogods till privatpersoner. Ett utmärkande drag för det svenska arrendesystemet var att industri- och näringsverksamhet prioriterades. Enligt Hallenberg var all skatteuppbörd år 1625 mer eller mindre privatiserad i hela det svenska riket, förutom i södra och östra Finland. Privatiseringsvågen stötte dock redan år 1629 på problem och 1635 avskaffades skattearrendena officiellt.¹²⁵

I Nöteborgs län undertecknades ca tio arrendekontrakt år 1678. Ett fåtal kontrakt undertecknades redan 1677.¹²⁶ I samband med kontrakten hänvisades till generalguvernör Taubes resolution angående de reducerade godsens från 18.5.1677.¹²⁷ Till de största arrendena hörde Evert Huecks arrende på drygt 40 obs innefattande hovet Putila i Loppis pogost. Huecks kontrakt undertecknades för nio år. Han förbands att betala en arrendesumma som blev högre ju längre hans kontrakt varade. Det bör uppmärksammas att inga penningar ingick i Huecks arrendesumma. De tre första åren uppgick arren-

¹²⁴ Katajala, *Nälkäkapina*, s. 96–99.

¹²⁵ Hallenberg, *Statsmakt till salu*, s. 11–13, 43–55, 77–78. Bruket att arrendera furstliga intäkter till privata affärsmän var dock en allmän europeisk trend, men enligt Hallenberg är det svårt att avgöra om den svenska statsledningen haft någon specifik inspirationskälla.

¹²⁶ Bl.a. arrenderades Vartiamäki hovläger i Korpiselkä pogost till kapten Lorens Johansson Antenflycht.

¹²⁷ Tyvärr har denna resolution inte påträffats i de källor som genomgått för denna uppsats.

det årligen till 1 000 tunnor skarpsäd¹²⁸, medan det för det nionde året var uppe i 1 400 tunnor. Därutöver skulle Hueck årligen bränna 500 tunnor kalk för Nöteborgs fästning. Totalt arrenderades ca 220 obs i Nöteborgs län under åren 1677–1682, varav största delen år 1678.¹²⁹

I forskningen framhävs det starkt att godsens för det mesta arrenderades till sina forna förläningstagare, särskilt beträffande Livland och Estland.¹³⁰ Vissa forskare menar att det således även fanns politiska skäl bakom valet av arrenderingsalternativ. De tidigare gods innehavarnas besvikelse över reduktionen ansågs inte vara så stor då de trots allt fick stanna kvar på sina tidigare gods, samtidigt som ridderskapets motstånd mot reduktionen skulle dämpas. Aleksander Loit menar dock att de politiska skälen överbetonats och att grunden till beslutet att arrendera var statsfinansiell.¹³¹

För Ingermanlands, åtminstone Nöteborgs läns, del lämpar sig dessa tesor inte särskilt bra. F.d. ägare arrenderade sällan sina forna gods i Ingermanland. För det första var nästan alla ursprungliga förläningstagare redan döda

¹²⁸ Skarpsäd är en sammanfattande beteckning på råg, vete och korn.

¹²⁹ Arrendekontrakt i Nöteborgs län, Avkortningsbok för Ingermanland 1678, s. 108–125, RA 9735; Guvernementsbok för Ingermanland 1679, s. 611–640, RA 9736; Guvernementsbok för Ingermanland 1680, s. 570–636, RA 9737; Guvernementsbok för Ingermanland 1682, s. 460–511, RA 9740. Till de största arrendena hörde även ränte- och proviantmästaren Christopher Bures och Måns Andersson Palmqwists (Palmqwist efterträddes år 1679 av mantalskommisarie Johan Henriksson Kors) gemensamma arrende på knappt 50 obs i Järvisaari pogost som bestod av Petsova (Skraggenberg) och Porits (Stenbäck) hov. Andra betydande arrenden var Henrik Bagges Mistula (Misutina) hov i Korpiselkä, Salomon von Schubbens Lava hov i Loppis och stadssekreterare Balthasar Lados Enimäki (Enimä) hov i Kuivas pogost. Kronan fortsatte att arrendera ut gods i privata händer under de närmast följande åren. Nya betydande arrendatorer var regementskvartersmästaren Erik Berendt von Konow som arrenderade Ussadissa Suppanova och Pervusina (Peruskala) hov vilka var belägna alldeles i närheten av Nyen, räntemästaren Erik Barckhusen och kronofogden Mårten Enbom som tillsammans arrenderade Keltis (Ugla) hov samt hopman Johan Tistell som arrenderade Kuivas (Kuninkaan-kartano) hov.

¹³⁰ Se t.ex. Christian Sandahl, 'Provinsen och kriget – Försörjning av den svenska krigsmakten i Livland 1700–1710', papper vid det 24. Nordiska historikermötet (2001), s. 8; Loit, *Kampen om feodalrättan*, s. 155, 258–260; Isberg, *Karl XI och den livländska adeln*, s. 75; Zetterberg, *Viron historia*, s. 194.

¹³¹ Loit, 'Die Abwicklung des Lehnswesens', s. 388. Loit hänvisar till Vasar, *Die grosse livländische Güterreduktion*, s. 204 ff och Isberg, *Karl XI och den livländska adeln*, s. 74 ff. Liknande tankar kan finnas även i nyare forskning, se Zetterberg, *Viron historia*, s. 194.

och godsens innehades av deras arvingar.¹³² För det andra är det sannolikt att endast ett fåtal av förläningstagarna eller deras arvingar själva residerade på sina ingermanländska gods, förutom en del av den lokala balttyska och ryska adeln, i och med att Ingermanland var en perifer gränsprovins.

Kimmo Katajala har i sin avhandling undersökt arrendatorernas sociala ställning i Kexholms län. Enligt Katajala var arrendatorerna som grupp en ganska brokig skara med varierande social ställning. En stor del av dem var inspektorer, amtmän och hopmän, som tidigare förvaltade förläningarna. Övergången från förvaltare till arrendator var en smidig lösning. Arbetet fortsatte i stort sett som förut, men i stället för en förläningsherre var nu kronan förvaltarens överordnade. Ett flertal av arrendatorerna var officerare av olika ranger, och en liten del kronans tjänstemän. Officerarna och tjänstemännen blev arrendatorer främst i hopp om extra förtjänster eller för att kunna bosätta sig på en herrgård. Däremot strävade de tidigare förvaltarna mest efter ekonomisk vinning. Deras utkomst och existens var beroende av den vinning de kunde få genom arrenderingen.¹³³

Den första vågen av arrendatorer i Nöteborgs län har beträffande den sociala bakgrunden stora likheter med arrendatorerna i Kexholms län. Officerare, kronans tjänstemän och framför allt f.d. inspektorer och förvaltare dominerade bland arrendatorerna. Av tidigare förläningsherrar eller deras arvingar som blev arrendatorer hittas med säkerhet endast två, nämligen Erik Berendt von Konow och Philip Magnus Rosenlindt.¹³⁴ Regementskvartermästaren von Konow var arvinge till Bernhard Steen von Steenhusen och sekreteraren och sedermera häradshövdingen Rosenlindt till Johan Rosenlindt.¹³⁵ Det kan

¹³² Jordägoförhållanden i Nöteborgs län, Guvernementsbok för Ingermanland 1674, s. 440–492, RA 9723. Av förläningar som överskred 5 obser innehades år 1675 endast tre av ursprungliga förläningstagare, nämligen landshövding Petter Anton Lofeldt, assessorn i hovrätten i Dorpat Casper von Pegauberg och borgmästaren i Viborg Antonius Rosenbröijer.

¹³³ Katajala, *Nälkäkapina*, s. 123–126. Katajala har ytterligare undersökt arrendatorerna i Kexholms län som grupp i ett separat arbete, se Kimmo Katajala, *Säätyläisiä ja nousukkaita. Veronvuokraus osana Käkisalmen läänin sääty-yhteisöä vuosina 1683–1700*, Joensuu yliopisto, Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja 95 (Joensuu 1990). För kronoarrendatorernas sociala bakgrund i Estland, se Loit, *Kampen om feodalväntan*, s. 155–156.

¹³⁴ Jordägoförhållanden i Nöteborgs län, Guvernementsbok för Ingermanland 1678, s. 559–603, RA 9734; Guvernementsbok för Ingermanland 1679, s. 611–640, RA 9736; Guvernementsbok för Ingermanland 1680, s. 570–636, RA 9737; Arrendekontrakt i Nöteborgs län, Avkortningsbok för Ingermanland 1678, s. 108–125, RA 9735.

¹³⁵ *Svenska Adelns Ättartavlor IV*, s. 232–233; *Svenska Adelns Ättartavlor VII*, s. 496.

påpekats att inga borgare eller handelsmän exempelvis från Nyen fanns bland de första arrendatorerna i Nöteborgs län, vilket var relativt vanligt bl.a. i Estland.¹³⁶

Då det gäller social bakgrund kan arrendatorerna i Nöteborgs län under den karolinska tiden även jämföras med arrendatorerna i Sverige under privatiseringsvågen på 1620- och 1630-talen. Även i Sverige tillhörde de lokala ämbetsmännen den dominerande gruppen bland skattearrendatorerna. Adelsmän var relativt ovanliga som arrendatorer, och beträffande militärer var situationen också liknande på båda hållen. Köpmän, industrientreprenörer och storkapitalister som också tillhörde den stora majoriteten arrendatorer i Sverige var däremot sällsynta som arrendatorer i Nöteborgs län. Å andra sidan var f.d. inspektorer och förvaltare ovanliga i Sverige. Detta berodde huvudsakligen på att det nästan enbart arrenderades ut gods i Ingermanland, medan arrenderingen i Sverige under 1620- och 1630-talen även omfattade skatter, bruksanläggningar och tullar.¹³⁷

Förutom en omfattande arrendering av jorden förpantades ca 30 obser år 1678 i Nöteborgs län till olika personer. Det är värt att notera att alla förpantningar i Nöteborgs län innehades av antingen officerare eller tjänstemän.¹³⁸ Förpantningen av vissa gods var inget improviserat beslut av lokala ämbetsmän. Enligt immissionen i pantbrevet hade KM beordrat rikskammarrådet Lars Fleming att ”ibland andre högwichtige Richsens affairer” förpanta en del av de gods som tillfallit kronan efter reduktionen. Alla förpantningsbrev hade således undertecknats inom en relativt kort tid, nämligen mellan februari och juli 1678.¹³⁹

En intressant observation angående jordägoförhållandena i Nöteborgs län under 1670-talets andra hälft är att det trots den pågående reduktionsverk-

¹³⁶ Zetterberg, *Viron historia*, s. 194; Loit, *Kampen om feodalvärdet*, s. 155–156. Däremot var det ovanligt i Kexholms län, se Katajala, *Nälkäkapina*, s. 127.

¹³⁷ Hallenberg, *Statsmakt till salu*, s. 81–125.

¹³⁸ Jordägoförhållanden i Nöteborgs län, Guvernementsbok för Ingermanland 1678, s. 559–603, RA 9734. Överstelöjtnant Gerhardt Skantzenstierna, som förde befäl över det ingermanländska dragonregementet, innehade den största förpantningen som bestod av Björkenholm (Koivusaari) hov i närheten av staden Nyen. En annan militär, kommandanten på Nyenskans överste Alexander Pereswetoff-Morath, innehade i sin tur hovet Trautendorf i Kuivas pogost som förpantning. Ytterligare kan nämnas hovet Mäkis i Kuivas pogost, som förpantats till Nyens stadssekreterare Baltasar Lado.

¹³⁹ Förpantningsbrev från Nöteborgs län, Avkortningsbok för Ingermanland 1678, s. 221–240, RA 9735.

samheten även utdelades en förläning. Överste Fredrik von Börstell erhöll 1678 f.d. landshövding Reinholdt Metstakes förläning på 13 ½ obs i Kuivas pogost samtidigt som han introducerades som friherre. Börstell avled redan år 1679, men ett år senare, d.v.s. samma år som det beslutades om den stora reduktionen, tilldelades samma förläning den nyblivne friherren överste Johan Anders von Pahlen.¹⁴⁰

Förpantningen av gods som tillfallit kronan efter fjärdepartshöjningen verkar egendomlig, för att inte tala om utdelningen av förläningar. Med tanke på den omfattande reduktion som det beslutades om på riksdagen 1680 framstår förfarandet som inkonsekvent och kortsiktigt. Efter att kronan äntligen återkallat sina tidigare gods efter flera års spekulerande och ett mödosamt reduktionsarbete, avsågs nästan direkt en betydande del av den reducerade jorden. Olika förklaringar till dessa beslut är möjliga. En uppenbar orsak var med största sannolikhet det ansträngda ekonomiska läget i det svenska väldet, inte minst i och med det pågående skånska kriget. Genom förpantningar erhöll kronan relativt snabbt likvida medel. Denna metod användes bl.a. i Livland i början av stora nordiska kriget. Genom förpantning av kronogods erhöles nödvändiga medel för de livländska garnisonernas försörjning.¹⁴¹ En annan orsak som verkar mer eller mindre uppenbar är att kronan hade svårt att driva kronogodsen på egen hand. En tredje tänkbar förklaring är att kronan försökte lugna ner ståndspersonerna efter fjärdepartshöjningen. Slutligen kan man anta att reduktionsbeslutet på riksdagen 1680 trots långvariga krav på ökad reduktion kom som något av en överraskning. Om kronans ämbetsmän varit förberedda på en kommande vittgående reduktion hade de knappast förpantat eller utdelat förläningar i detta skede.

Skattearrendesystemet ifrågasätts – Henrik Pipers förslag till administration av kronogodsen

Efter reduktionsbeslutet på riksdagen 1680 började ståthållaren Henrik Piper fundera på hur förvaltningen av de reducerade godsen skulle organiseras. Han ansåg att kronan skulle överta dem helt och hållet, samt att en fast skatt

¹⁴⁰ Förläningsbrev till överste Frederich von Börstell, Avkortningsbok för Ingermanland 1678, s. 213–215, RA 9735; Jordägoförhållanden i Nöteborgs län, Guvernementsbok för Ingermanland 1678, s. 559–603, RA 9734; Guvernementsbok för Ingermanland 1680, s. 570–636, RA 9737; *Svenska Adelsns Ättartavlor I*, s. 723; *Svenska Adelsns Ättartavlor V*, s. 611. Börstell hade erhållit ett öppet kungligt brev angående förläningen tidigare, nämligen år 1676.

¹⁴¹ Sandahl, 'Provinsen och kriget', s. 8.

skulle införas. Enligt Piper skulle en utarrendering av godsens leda till att bönderna skulle bli alltför förtryckta av arrendatorerna. Henrik Piper hade år 1678 utnämnts till ståthållare för Ingermanland och Kexholms län. Hans uppgift blev bl.a. att förbättra de ekonomiska förhållandena i generalguvernementet.¹⁴² Piper kom under de följande åren att författa ett antal memorial och relationer där han starkt ifrågasatte skattearrendesystemets lämplighet för Ingermanland och Kexholms län. Han lyckades övertyga kungen och det var nära att hela skattearrendesystemet hade slopats i Ingermanland.

Reduktionsbeslutet år 1680 innebar i praktiken att alla grev- och friherrskap samt alla donationer på Norrköpings besluts villkor som årligen räntade över 600 dsm blev indragna. Så småningom reducerades även mindre förlänningar och slutligen pante- och köpegodsens.¹⁴³ Henrik Piper bad kung Karl XI om instruktioner angående vilka av adeln ännu innehavda oreducerade gods som skulle reduceras i Ingermanland och Kexholms län i och med reduktionsbeslutet 1680. Samtidigt föreslog ståthållaren vissa administrativa reformer. Bl.a. menade han att det i Ingermanland och Kexholms län borde inrättas läns- och fjärdingsmän såsom i själva riket.¹⁴⁴ Piper skickade i början av år 1681 en ny förfrågan till Karl XI. I sina frågor behandlade han vissa mindre detaljer, men nämnde att kungen redan godkänt hans förslag om de ingermanländska hemmanens ”bringande under een beständig årlig Rännta och dagzwerken”. En jordebok skulle sammanställas där skatten och antalet dagsverk skulle fastställas, och de reducerade hovlågren skulle inventeras.¹⁴⁵

Karl XI skickade i april 1681 en omfattande instruktion till Henrik Piper om ekonomiväsendets ”estabilierande” i Ingermanland och Kexholms län. I och med reduktionsbeslutet 1680 tillföll största delen av dessa provinser KM och kronan, vilket medförde att det blev ännu viktigare att förbättra de ekonomiska förhållandena i generalguvernementet. Instruktionen innefattade 14 punkter som skulle främja kronans intressen och öka skatteintäk-

¹⁴² Katajala, *Nälkäkapina*, s. 89.

¹⁴³ Jutikkala, *Bonden i Finland genom tiderna*, s. 200–203; Katajala, *Nälkäkapina*, s. 72–73; Rystad, *Karl XI*, s. 187–192.

¹⁴⁴ Ståthållare Henrik Pipers odaterade memorial. Livonica II:215, SRA.

¹⁴⁵ Ståthållare Henrik Pipers odaterade frågepunkter till Karl XI. Livonica II:215, SRA. Brevet är antagligen skrivet i början av år 1681, med säkerhet före den 4 maj 1681, då Karl XI skickade en resolution som svar på Pipers frågor. Se Karl XI till ståthållare Henrik Piper 4.5.1681. Riksregistraturet 1681, s. 365–366v, RA.

terna. Punkterna hade sammanställts med hjälp av riksskattmästare Sten Bielke.¹⁴⁶

Enligt instruktionen skulle Piper till att börja med se till att de förra possessorerna av godsen inte skulle ”ruinera” godsen eller de underliggande bönderna. Tydligt var händelserna i samband med fjärdepartshöjningen (se ovan) ännu i färskt minne. Piper skulle även hålla nuvarande och kommande arrendatorer under noggrann uppsikt så att de betalade sina arrenden och skötte godsen. De som misskött dem eller sina bönder skulle ställas inför rätta och uppsägas. I instruktionen stödde KM Pipers välgrundade förslag om en fast skatt¹⁴⁷, ett fast antal dagsverken och sammanställandet av en jordebok. Förutom detta tog KM bl.a. upp hovlätternas administration. Små hovlätter borde avskaffas och i stället besättas med bönder på stående ränta. Stora hovlätter borde däremot inte delas eller stympas, utan förvandlas till kronoladugårdar. Arrendatorerna skulle inte uppsägas från hoven utan sitt eget samtycke, utan de fick stanna kvar enligt sina kontraktsvillkor bara de skötte sig.¹⁴⁸ Möjligtvis tyder det kungliga ordvalet på att det fanns vissa planer på att avskaffa skattearrenderingen, åtminstone på de större och välmående godsen.

I övrigt tog kungen i instruktionen ingen ställning till frågan om arrendering eller förvaltning. Det senare alternativet behandlades egentligen inte alls. Därmed kan det antas att kungen och hans rådgivare i Stockholm i det här skedet tog mer eller mindre för givet att arrendering var det enda realistiska alternativet. Däremot är det klart att kungen förespråkade införandet av en fast skatt. Piper lyckades dock i senare förslag få KM att allvarligt överväga andra alternativ, vilka kommer att behandlas nedan.

Henrik Piper skickade år 1681 ett memorial till kungen. Där presenterade han flera reformer som syftade till att öka kronans inkomster. Arvningen ansåg Piper vara ett stort hinder för ”Landhethz Cultur” jämfört med en fast skatt. Han upprepade sitt förslag om en viss ränta och dagsverken, samt

¹⁴⁶ Karl XI:s instruktion och memorial om ekonomiväsendets inrättande i Ingermanland och Kexholms län 28.4.1681 (kopia). Kammarkollegium, vol. 239. mf (FR 617, RA). KM och Piper har troligen skickat brev och relationer om varandra. Piper hade knappast erhållit denna instruktion innan han skickade sina frågepunkter till Karl XI.

¹⁴⁷ Beträffande Kexholms norra län har KM andra direktiv. Se Kuujo, *Taka-Karjalan ve-rotus*, s. 149.

¹⁴⁸ Karl XI:s instruktion och memorial om ekonomiväsendets inrättande i Ingermanland och Kexholms län 28.4.1681 (kopia). Kammarkollegium, vol. 239. mf (FR 617, RA).

menade att de små hovlågren skulle besättas med bönder medan de 2–3 största hovlågren i varje län skulle behållas som kronoladugårdar. Pipers övriga förslag behandlade exempelvis ibrukttagande av ödehemman, lösdrivare, problem med vargar och björnar samt hur manufakturer borde grundas för tillverkande av militärmateriel.¹⁴⁹ KM:s svar från den 20 december 1681 innehåller egentligen inget nytt beträffande skattearrenderingen.¹⁵⁰ Kungen var utan tvekan positivt inställd till Pipers förslag och nöjd med hans arbetsinsatser.¹⁵¹

Ståthållare Piper författade fler brev och relationer under åren 1682–1683. I och med att han erhållit stöd av kungen för sina förslag, utvecklade han sina planer om de reducerade godsens och ekonomiväsendets tillstånd i Ingermanland och Kexholms län samtidigt som hans förslag blev mer vågade. Piper och Karl XI hade planer på att uppsäga arrendatorerna. KM hade beordrat att Piper skulle ”medh fogh och manier kunna bringa Arrendatorerne ifrån sina Arrende godz”. Enligt Piper hade han goda skäl att avsätta en stor del av arrendatorerna, eftersom de behandlat sina bönder illa och nära nog ”ruinerat” dem. Piper var övertygad om att avsättandet gynnade både kronan och bönderna själva.¹⁵²

Den sista av Pipers relationer som har bevarats är skriven i början av år 1683. I den rapporterar han om de reducerade godsens tillstånd och vad som är uträttat beträffande ekonomiväsendets utveckling. Enligt relationen var de reducerade pogosterna i ett relativt gott skick. I motsats till situationen kring år 1675 (se ovan) hade de förra possessorerna inte ruinerat bönderna eller

¹⁴⁹ Ståthållare Henrik Pipers odaterade memorial angående räntorna och staten i Ingermanland. Livonica II:197. Memorialets exakta datering är osäker. Enligt Kuujo härstammar memorialet från hösten 1681, medan Katajala menar att memorialet är författat den 28 april 1681. Katajala uppger kammarkollegiets ankomna brev som källhänvisning, men jag har inte hittat memorialet i denna källhelhet. Möjligen har han blandat ihop datumen, i och med att Karl XI skickade ett memorial till Piper just detta datum. Hur som helst är det åtminstone sannolikt att Pipers memorial är skrivet år 1681. Se Kuujo, *Taka-Karjalan verotus*, s. 150; Katajala, *Nälkäkapina*, s. 91.

¹⁵⁰ Det mest anmärkningsvärda i resolutionen gäller Kexholms norra län, där det enligt resolutionen även planerades att införa en fast skatt. Enligt kungen skulle detta vara nyttigt för kronan, men också för bonden ”der han elliest af arrendatoren blir prässad och uthmärglad, och alt framgent hållen under Ook och träldom.” Meningen har uppmärksamats även i tidigare forskning, se Katajala, *Nälkäkapina*, s. 89; Kuujo, *Taka-Karjalan verotus*, s. 150.

¹⁵¹ Karl XI:s resolution på ståthållare Henrik Pipers memorial 20.12.1681. Riksregistraturret 1681, s. 794–795, RA.

¹⁵² Ståthållare Henrik Piper till Karl XI 18.3.1682. Livonica II:197, SRA.

tagit med sig boskap.¹⁵³ Här hänvisas till de gods som reducerades år 1683, då den stora reduktionen utsträcktes till Ingermanland. Härmed tillföll ytterligare över 200 obser kronan. År 1685 uppgick kronans obser till 455 1/10, medan 260 4/10 obser ännu var donerade.¹⁵⁴

Ståthållare Piper fortsätter sin relation med att åter framhäva nödvändigheten av att få Ingermanland och Kexholms södra län under en fast skatt. Piper kunde rapportera att vissa gods i Ingermanland som inte var arrenderade redan var satta under stående ränta, samt att jordeboken med antalet dagsverken och den fastställda skatten var under arbete. Dagsverken kunde utföras antingen som arbete på hoven eller fästningarna, men om de inte behövdes kunde de betalas i penningar. Piper meddelade också att han enligt KM:s resolution från den 20 december 1681 försökt få arrendatorerna att avträda sina gods. Arrendatorerna visade sig dock ovilliga till detta. Piper hade således hållit motvilliga arrendatorer under noggrann uppsikt för eventuella kontraktsbrott. Där han funnit att någon av arrendatorerna betalt arrendesumman för sent eller pressat bönderna med för hårda pålagor eller skjutsningar, hade han fått tillfälle att upphäva kontraktet. Enligt Pipers uppfattning skulle kronans inkomster öka då ”[a]rrendatorne afkomma och hehla landet sålunda blifwer satt under een wiss Ränta,”. Om bönderna skulle tvingas att arbeta både för arrendatorerna och för fästningarna, hade erfarenheten från det föregående året visat att de skulle bli totalt ruinerade.¹⁵⁵

Piper antog att bönderna under arrendatorerna skulle bli missnöjda då de märkte att medbröderna under kronan i och med den stående räntan exakt visste hur mycket de skulle betala. Därmed skulle bönderna överge sina ar-

¹⁵³ Ståthållare Henrik Pipers relation om de reducerade godsens och ekonomiväsendets tillstånd i Ingermanland och Kexholms län 19.2.1683. Livonica II:212, SRA. Pipers relation tas upp även i Katajala, *Nälkäkapina*, s. 89–91 samt Kuujo, *Taka-Karjalan verotus*, s. 150–152. De behandlar relationen främst ur Kexholms läns synvinkel.

¹⁵⁴ Årftliga förläningar i Nöteborgs län. Guvernementsbok för Ingermanland 1682, s. 43–45, RA 9740; Guvernementsbok för Ingermanland 1683, s. 52–73, RA 9743; Jordebok för Ingermanland 1685, s. 259, RA 9747; Reduktionsförteckning för Ingermanland. Livländska donationskontoret F IVa:1, SRA. I Nöteborgs län återkallades detta år bl.a. de allodiala donationerna i de oförbudna pogosterna Duderhof och Ingris, såsom Ingris hov av Svante Baners arvingar, Liissilä hov av Erik Andersson Tranas arvingar, Pulkkala hov av Carl Mörners arvingar och alla gods i Skyttes gamla friherrskap Duderhof. Av Ingris hov reducerades dock endast hälften.

¹⁵⁵ Ståthållare Henrik Pipers relation om de reducerade godsens och ekonomiväsendets tillstånd i Ingermanland och Kexholms län 19.2.1683. Livonica II:212, SRA.

rendatorer. Detta vore enligt Piper det enklaste sättet att få arrendatorerna att frivilligt avträda sina arrenden. Piper föreslog också att de små hovlågren skulle besättas med bönder och att ladugårdar skulle inrättas på lämpliga ställen. Dessutom innehåller Pipers relation flera andra förslag för guvernementets ekonomiska utveckling. Piper tar upp gränstvister, den obesuttna befolkningens övertagande av ödehemman, garnisonernas underhåll, ridderskapets bevillningar, vissa frågor angående Kexholms norra län samt grundandet av stuterier, manufakturer och gästgiverier. Den mest intressanta punkten med tanke på jordägoförhållanden behandlar inlösandet av pantegods. Piper påminde kungen om idén att lösa in de gods som förpantats genom en viss summa av de medel som kronan skulle erhålla genom de estländska godsens reducerande.¹⁵⁶

Utvecklingen där kronan i stället för arrendatorerna skulle ha förvaltat godsen och ansvarat för uppbörden av en fast skatt tog snart en tvärvändning. Den 18 mars år 1683 utnämndes Göran Sperling till guvernör i Ingermanland och Kexholms län, en post han behöll till sin död 1691. Dagen före hade han befordrats till general av infanteriet.¹⁵⁷ Ståthållaren Piper, som de senaste åren ansvarat för ekonomiska ärenden, förpliktades att bistå som rådgivare. Sperling delade Pipers åsikt gällande en fast skatt, men inte när det gällde arrenderingen. Den nya guvernören ansåg i motsats till Piper att arrenderingen av de reducerade områdena var fördelaktigast för kronan. Enligt Kimmo Katajala började det undertecknas arrendekontrakt både i Ingermanland och i Kexholms län under sommaren och hösten år 1683, d.v.s. under Sperlings första år som generalguvernör.¹⁵⁸ Slutligen avgjordes frågan under sommaren 1684 då kammarkollegiet den 14 juni gav

¹⁵⁶ Ståthållare Henrik Pipers relation om de reducerade godsens och ekonomiväsendets tillstånd i Ingermanland och Kexholms län 19.2.1683. Livonica II: 212, SRA. Piper överlämnar allt detta för KM:s gottfinnande och avvaktar kungens resolution. I relationens marginal har någon, möjligen kungens sekreterare, skrivit med en knappt läslig handstil att KM finner detta gott, men vill ännu inhämta kammarkollegiets betänkande däröver. Pipers förslag kan jämföras med Andreas Neudahls förslag beträffande de livländska kronogodsens administration, se Loit, 'Üks radikaalne ettepanek'.

¹⁵⁷ *Svenska Adelsns Ättartavlor VII*, s. 437–438. Före Ingermanland hade Sperling varit guvernör i Skånelandskapen och norra Sverige. Från och med 1687 titulerades han *generalguvernör*.

¹⁵⁸ Katajala, *Nälkäkapina*, s. 91–92. Katajala misstar sig dock en aning eftersom han inte tagit i beaktande fjärdepartsreduktionen i Ingermanland. De första arrendekontrakten undertecknades i Ingermanland redan år 1677.

order om en arrendering av kronans gods. I och med ordern förnyades de gamla arrendekontrakten och de områden som reducerats 1683 arrenderades ut.¹⁵⁹

År 1684 skedde en vändning i provinsens ekonomi som för första gången visade ett överskott. Efter reduktionens utbredning 1683 kan man i guvernementets räkenskapsböcker se en kraftig ökning beträffande den militära upprustningen. I räkenskaperna för åren 1674–1682 uppgick utgifterna för fortifikationen i Ingermanlands guvernement årligen till ca 17 000, för artilleriet till ca 10 000 och för garnisonerna till ca 70 000 dsm. Enligt räkenskapsböckerna ökade utgifterna år 1683 för fortifikationen i Ingermanlands guvernement till 25 000, för artilleriet till 15 000 och för garnisonerna till 100 000 dsm. Fem år senare var beloppen för artilleriet och garnisonerna ungefär de samma, men fortifikationen slukade nu ca 59 000 dsm av budgeten.¹⁶⁰ Inkomsterna från reduktionen och skattearrenderingen kunde därmed i högre grad användas för militära ändamål, vilket var en av reduktionens viktigaste målsättningar.

Då Sperling tillträdde sitt ämbete år 1683 började han energiskt genomdriva inrättandet av en fast skatt. Till en början visade han också förståelse för bönderna och deras klagomål och förbjöd strängt arrendatorerna, som han till en början kallade blodiglar, att behandla bönderna som slavar.¹⁶¹ Karl XI uppmuntrade Sperling i dennes verksamhet för den stadiga räntan, som kungen ansåg vara ”ett nyttigt och för dhen förtryckte allmogens hellsosampt arbete”. Sperling behövde inte bry sig om svårigheterna med förändringen

¹⁵⁹ Arrendekontrakt för Nöteborgs län. Verifikationsbok för Ingermanland 1686, s. 735–765, RA 9751. Se även Katajala, *Nälkäkapina*, s. 91–92.

¹⁶⁰ Guvernementsböcker för Ingermanland 1674–1688, RA 9723–9757. I mitten av 1690-talet var kronans jordinnehav i praktiken totalt utarrenderat. Ännu under 1680-talets andra halva sköttes några byar och t.o.m. två hovläger av kronobönder, men senare arrenderades alla dylika kronogods ut. De nämnda hovlägren var Valkeasaari och Pulkkala och var även belagda under stående ränta. Se Förteckningar över arrendatorer i Nöteborgs län. Ingermanlands guvernementsbok 1687, s. 1041–1092, RA 9753; Ingermanlands guvernementsbok 1688, s. 861–895, RA 9757; Ingermanlands guvernementsbok 1689, s. 695–727, RA 9761; Ingermanlands guvernementsbok 1695, s. 950–978, RA 9785. Reduktionens framskridande invercade naturligtvis på kronans jordinnehav och kronojordens andel ökade. År 1699 uppgick den i Nöteborgs län totalt till 661 11/30 obser. Den donerade jordens andel uppgick endast till 82 ½ obser, se Jordebok för Ingermanland 1699, s. 252–253, RA 9795.

¹⁶¹ Forsström, *Kuvaus Inkerinmaan oloista*, s. 79; Katajala, *Nälkäkapina*, s. 91, 399.

och han gavs även fria händer att bestraffa arrendatorer som behandlat sina bönder och gods illa.¹⁶²

Innan själva beslutet om stående räntans införande fattades, samlade kronans ämbetsmän ihop bakgrundsinformation och förde även vissa förhandlingar om beskattningen. Generalguvernör Sperling reste runt i sitt guvernement och diskuterade frågan om en fast skatt med adelsmän och arrendatorer, men också med bönderna som enligt Sperling i gemen understödde förändringen. Däremot motsatte sig största delen av adeln, arrendatorerna och förvaltarna övergången. Sperlings förarbete var speciellt aktivt under vårvintern 1684 och resulterade så småningom i ett omfattande förslag, som han skickade till kungen den 18 april 1684.¹⁶³ I förslaget fördömde Sperling arvningen och förespråkade starkt övergången till en fast skatt, som skulle stabilisera kronans inkomster och undanröja osäkerheten för bönderna. Dessutom skulle den ingermanländska allmogen i och med övergången ”fastare förbindes och incorporeras medh Sweriges Chrona”. Så småningom kunde de glömma de ryska inslagen och förhoppningsvis slippa den svåra trädning som enligt Sperling var bruklig i landet enligt det livländska sättet.¹⁶⁴

Guvernör Sperlings integrationssträvanden är symptomatiska för den svenska provinspolitikern under Karl XI. Det började läggas allt tyngre bördor på provinserna under 1680- och 1690-talen, bl.a. i form av reduktion och ökade militära krav.¹⁶⁵ Den estländska forskaren Jaak Naber menar att huvudmålsättningen i denna politik var centralisering. Naber anser att med reduktionens och enväldets införande i början av 1680-talet förändrades provinspolitikern i grunden. Den viktigaste förutsättningen för att förverkliga kungamakterns planer var reduktionen. Enligt Naber inledde kungamaktern det resoluta genomförandet av centraliseringspolitiken i Ingermanland, som var den mest integrerade och unifierade provinsen bland Östersjöprovinser-

¹⁶² KM:s resolutioner på de punkter som guvernör Göran Sperling föredragit 6.3.1684. Riksregistraturret 1684, s. 129–132v, RA; Katajala, *Nälkäkapina*, s. 104.

¹⁶³ Guvernör Göran Sperlings memorial 11.2.1684. Livonica II:186. mf (FR 87, RA); Katajala, *Nälkäkapina*, s. 101–102.

¹⁶⁴ Guvernör Göran Sperlings förslag (”Oförgripligelt Förslag”) för ordnandet av de ekonomiska förhållandena 18.4.1684. Livonica II:186. mf (FR 87, RA). Katajala behandlar förslaget ingående, se Katajala, *Nälkäkapina*, s. 101–103.

¹⁶⁵ Jan Lindegren, ’Ökade ekonomiska krav och offentliga bördor 1550–1750. Lokala konsekvenser och reaktioner’, Harald Winge (red.), *Lokalsamfunn og øvrigbet i Norden ca 1550–1750* (Oslo 1992), s. 190–191.

na. Ingermanland blev ett slags övningsfält för kungamaktens senare centraliseringsåtgärder i de baltiska provinserna (Estland och Livland). Speciellt resoluta var åtgärderna i Ingermanland och Livland, där kungamakten strävade efter att bryta det lokala motståndet mot centraliseringen. Dessa provinser försågs därmed med särskilt effektiva och hänsynslösa verkställare, som just Göran Sperling.¹⁶⁶ Kimmo Katajala och Aleksander Loit tar inte nämnvärt denna centraliseringsaspekt i beaktande, trots att Sperling och även Piper tydligt motiverade flera av sina förslag med att Ingermanland mer effektivt borde integreras i själva riket.

Enligt Kimmo Katajala började Göran Sperling så småningom tveka även då det gällde inrättandet av den stående räntan, särskilt i Kexholms norra län. Redan tidigare hade han varit fundersam i och med att nästan alla arrendatorer och förvaltare motarbetade övergången till en fast skatt. Sperlings attityd mot bönderna och arrendatorerna förändrades också. Sperling allierade sig snart med arrendatorerna och tappade respekten för bönderna, som han t.o.m. kallade barbarer.¹⁶⁷

Trots guvernör Sperlings attitydförändring gav han efter ett digert förarbete den 10 augusti 1686 en proklamation om att arvningen skulle slopas på skattearrendena.¹⁶⁸ Det är dock oklart när man i praktiken övergick till den fasta beskattningen i Ingermanland. När det i mitten av 1680-talet förekom bondeoroligheter i Nöteborgs län var ett av allmogens huvudsakliga krav införandet av en fast skatt. Böndernas ivriga supplikverksamhet fortsatte åtminstone fram till 1688 då en kommission tillsattes för att undersöka böndernas klagomål. Detta tyder på att övergången till stående ränta gick trögt.¹⁶⁹

Det fanns alltså långtgående planer på att slopa skattearrendesystemet i Ingermanland i början av 1680-talet, då en betydande del av de reducerade områdena redan hade arrenderats ut. Henrik Pipers förslag tyder på att han var en hängiven motståndare till skattearrenderingen. Även kungen ansåg i detta skede att skattearrendesystemet borde slopas. Ståthållare Piper föreslog även en rad andra åtgärder som klart och tydligt hade som syfte att minska

¹⁶⁶ Naber, *Motsättningarnas Narva*, s. 106, 120–121. Det kan påpekas att Kimmo Katajala i sin tur anser att kronan beträffande Östersjöprovinserna speciellt strävade efter att integrera Kexholms län, se Katajala, *Suurvallan rajalla*, s. 35.

¹⁶⁷ Katajala, *Nälkäkapina*, s. 103–105, 399.

¹⁶⁸ Guvernör Göran Sperlings proklamation 10.8.1686. *Livonica* II:504, SRA.

¹⁶⁹ Kepsu, ”*Töllikes oväsende*”, s. 76–79, 81–84, 99.

provinsens säregenheter och i stället knyta området närmare till det svenska rikets kärnområden. Dylika förslag var exempelvis inrättandet av läns- och fjärdingsmän, grundandet av gästgiverier samt naturligtvis inrättandet av en fast skatt. Pipers¹⁷⁰ planer rann dock i stort sett ut i sanden. En avgörande orsak till detta var Göran Sperling. Hans uppfattning avvek framför allt beträffande skattearrenderingen. En annan orsak till att Pipers förslag till en stor del förkastades var antagligen att kronan inte var redo att investera så mycket i det avlägsna och oenhetliga Ingermanland som hans förslag onekligen hade krävt.

Orsakerna till kronans beslut att arrendera ut de reducerade områdena har behandlats tidigare i denna uppsats i samband med diskussionen om skattearrendesystemets införande i Ingermanland efter fjärdepartsreduktionen. Det kan dock ännu påpekas att beslutet att arrendera ut kronans återkallade områden måste ses i ett bredare perspektiv, vilket Kimmo Katajala tydligt betonar i sin avhandling. Problemet med de reducerade förläningarnas administration måste lösas i hela det svenska väldet.¹⁷¹ Om detta resonemang utvecklas, kan det förmodas att Karl XI och de ledande ämbetsmännen i Sverige prioriterade en enhetlig politik i Östersjöprovinserna i denna fråga. I samband med fjärdepartsreduktionen fanns det troligen större möjligheter att tillämpa mer särartade lösningar, särskilt då det inte verkade finnas några planer på vad som skulle göras med alla de reducerade godsens. Sedan centralmakten med kungen och kammarkollegiet i spetsen efter den stora reduktionen kommit överens om riktlinjerna för de reducerade kronogodsens administration i provinserna minskade naturligtvis möjligheterna för de enskilda provinserna att välja en egen väg.

¹⁷⁰ Henrik Pipers planer har många likheter med ekonomisekreterare Anders Neudahls förslag för Livland från 1692. Liksom Piper menade Neudahl att staten skulle svara för kronogodsens förvaltning, men förespråkade starkare ett grundande av manufakturer vid godsen. Kammarkollegiet och Karl XI avslog Neudahls förslag, se Loit, 'Üks radikaalne ettepanek'.

¹⁷¹ Katajala, *Nälkäkapina*, s. 89–96.

Kuvandet av det ingermanländska ridderskapet

Ridderskapet och adeln i Ingermanland¹⁷² har betecknats som relativt svagt, åtminstone jämfört med adeln i Estland och Livland.¹⁷³ I Livland väckte reduktionen som bekant ett kraftigt motstånd inom den lokala adeln.¹⁷⁴ Fjärdepartsreduktionen utgjorde på sätt och vis startskottet för konflikterna mellan kronan och adeln i Estland och Livland, som så småningom tillspetsades. I Livland slutade kampen med att 5/6 av den odlade jordarealen reducerades, adelns politiska makt krossades och motståndets ledare dömdes till hårda straff.¹⁷⁵ I Ingermanland ledde fjärdepartsreduktionen likaså till motståndsktioner, även om de var mindre dramatiska än händelserna i anslutning till reduktionen i Livland på 1680- och 1690-talet. De svenska myndigheterna med kung Karl XI i spetsen gav inte efter för det ingermanländska ridderskapets krav. Efter flera år av oenigheter var ridderskapet tvunget att ge efter och dess politiska styrka försvagades rejält. I det följande behandlar jag myndigheternas och ridderskapets meningsskiljaktigheter från mitten av 1670-talet till mitten av 1680-talet. Källmaterialet är förhållandevis rikligt, men komplicerat. Argumenten är många och beskyllningarna ofta personliga. En del av källmaterialet är dessutom odaterad, vilket försvårar undersökningarna. Här återges en sammanfattad tolkning av händelseförloppet, med fokus på ridderskapets resa till Stockholm kring 1680.

¹⁷² Ridderskapet (*Ritter und Landschafft*) i Ingermanland bestod av adelsmän (och ståndspersoner) från både Ingermanland och Kexholms län. De samlades vid behov vid lantdagarsom vanligen ordnades i Narva. På lantdagarna användes tyska som "arbetspråk" och under dem behandlades huvudsakligen ekonomiska, administrativa och militära frågor, som ofta var ställda av generalguvernören. Se Forsström, *Kuvas Inkerinmaan oloista*, s. 98–99.

¹⁷³ Michael Roberts, *Sverige som stormakt 1560–1718. Uppkomst och sönderfall* (Stockholm 1980), s. 91–92; Upton, *Charles XI and Swedish Absolutism*, s. 189–191; Naber, *Motsättningsarnas Narva*, s. 42; Nordin, *Ett fattigt men fritt folk*, s. 73; Rosén, 'Statsledning och provinspolitik', s. 196. Enligt Rosén infördes i fråga om adelsprivilegier svensk lag och uniformitet med Sverige omedelbart efter Stolbovafreden. Rosén menar att statsledningen inte alls behövde ta hänsyn till adeln i Ingermanland vid förverkligandet av svenska intentioner, vilket jag anser vara en överdrift. Sven-Erik Åström går ännu längre och menar att det inte existerade någon lokal adel över huvud taget i Ingermanland och Kexholms län, se Sven-Erik Åström, 'Swedish Economy and Sweden's Role as a Great Power 1632–1697', Michael Roberts (ed.), *Sweden's Age of Greatness 1632–1718* (London and Basingstoke 1973), s. 86.

¹⁷⁴ Om reduktionen i Livland se Vasar, *Die grosse livländische Güterreduktion*; Isberg, *Karl XI och den livländska adeln*.

¹⁷⁵ Niitemaa & Hovi, *Baltian historia*, s. 233–240.

Generalguvernör Taube tog upp frågan om fjardepartsgodsens reducerande med ridderskapet under hösten 1674, vilket resulterade i två suppliker eller egentligen förklaringar.¹⁷⁶ Förhållandet mellan ridderskapet och myndigheterna verkar därefter ha delvis lugnat sig ett tag, även om det förekom en hel del gnabb om både det ena och det andra (se ovan). Under hösten 1676 tog oenigheterna åter fart då ridderskapet inlämnade en supplik där det kritiserade Ingermanländska kommissionens verksamhet, bl.a. angående revisionen. Kommissionen var upprörd av beskyllningarna och avfärdade dem kategoriskt.¹⁷⁷ Missämjan fortsatte år 1677, medan det följande året verkar ha förlöpt lite mer fridfullt. Meningsskiljaktigheterna under 1670-talets andra hälft utspelade sig huvudsakligen mellan ridderskapet och kommissionen med generalguvernör Taube som ett slags förmedlande länk.

Det förekom dock även motstånd av annat slag bland provinsens ståndspersoner. Den unge ryttmästaren Fredrik Johan Aminoff förolämpade ryttare sända av Taube med anmärkningsvärt skymfande ord.¹⁷⁸ Enligt Taube kommer ingen att komma till rätta med de motvilliga adelsmännen om de inte blir ”Näpfste” (besträffade).¹⁷⁹ För Taube var ridderskapets motvillighet och intriger mycket påfrestande och han begärde flera gånger avsked från ”denne beswärlige Orten”. Taube menade att adelsmännen försökte förolämpa honom så mycket som möjligt eftersom han inte dansade efter deras pipa.¹⁸⁰ Senare blev även ståthållaren Henrik Piper förföljd av ett antal unga adelsmän. Löjtnanten Georg Johan von Rohr utmanade honom t.o.m. till duell.¹⁸¹

¹⁷⁶ Ridderskapets (och adelns) i Ingermanland och Kexholms län odaterade suppliker. Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 13.9.1674. Livonica II:181. mf (FR 86, RA).

¹⁷⁷ Ridderskapets i Ingermanland och Kexholms län odaterade supplik. Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 9.3.1677. Livonica II:182. mf (FR 86, RA).

¹⁷⁸ ”General Gouverneuren och landtMarschalken må bäggje /: Salv.ven:/ [Med förlov sagt] kyssa på een Mähre=etc. fahnen på General Gouverneurens öga och den andra fahnen på landtmarskalkens öga”. Aminoff skymfade således även ridderskapets lantmarskalk, vilket tyder på att adelns sammanhållning inte alltid var den bästa.

¹⁷⁹ Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 20.11.1677 och 17.7.1678. Livonica II:182–183. mf (FR 87, RA).

¹⁸⁰ Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 17.7.1678, 16.6.1679 och 23.6.1679. Livonica II:183. mf (FR 87, RA). Ett talande exempel på Taubes förtvivlan och även på hans syn på förhållandena i Ingermanland är följande mening: ”... in Summa här går nu i alt så Con-fust och orätt till, att det intet står till att beskrifwa, Jag önskar det Jag woro wäll herifrån.”

¹⁸¹ Ståthållare Henrik Piper till Karl XI 8.7.1682. Livonica II:197, SRA.

Ridderskapet samlades i Nyen den 4 juni 1679. Det hade redan samlats en gång tidigare samma år, men denna gång hölls lantdagen under särartade omständigheter och utan generalguvernör Taubes tillstånd. Lantdagen var sammankallad av lantmarskalken överstelöjtnant Frans von Knorring och bestod av endast tolv män, varav sex var adliga. Förutom Knorring var bl.a. generalguvernör Gustaf Adam Banér¹⁸², överstelöjtnant Johan Apollof samt hopmännen Johan Munck och Johan Tistell närvarande. Tillsammans med sekreteraren hade de alla svurit en ed att ”intet uppenbara [om diskussionerna], hwarken för sine meedbröder eller andra”. De skulle skicka iväg en deputation till Stockholm och därifrån erhålla en kunglig resolution. Deputationens målsättning var inte mindre än att upphäva allt som Ingermanländska kommissionen utträttat beträffande reduktion, revision och ekonomiska reformer.¹⁸³

Händelserna på lantdagen läckte först ut till kommissarien Daniel Tilas. Det är oklart vem som rapporterade till honom, brevskrivaren¹⁸⁴ kallar sig endast en trovärdig tjänare till KM. I slutet av sitt brev befarade han att de deputerade skulle ställa till med ett stort väsen i Stockholm om de hann fram före kommissionen, som också var i färd att avsegla till huvudstaden. Tilas rapporterade naturligtvis om händelserna till generalguvernören Taube, som i sin tur informerade Karl XI. Både Tilas och Taube framhövde i sina

¹⁸² G. A. Banér utnämndes till generalguvernör i Ingermanland år 1678, medan J. J. Taube inkallades till tjänstgöring i krigskollegiet. I början av år 1679 återfick Taube officiellt sin gamla tjänst som generalguvernör, men han hade mer eller mindre skött ämbetet även under Banérs tid. Taube hann inte ens resa hem, utan fick vända om i Åbo efter att han blivit utnämnd på nytt. Situationen med i praktiken ”dubbla” generalguvernörer ledde till vissa missförstånd och även till lönegräl guvernörerna emellan. Banér var en av samtidens mest omtalade personer. ”Dulle-Baneren” (dull=galen, tokig), som han kallades, var inblandad i politiska intriger bl.a. under riksdagen 1675. Därmed är det kanske inte så överraskande att han var närvarande på den egendomliga lantdagen. Se Jacob Johan Taube till Karl XI 31.3.1679. *Livonica* II:183. mf (FR 87, RA); Gustav Adam Banér till Karl XI 17.9.1678. *Livonica* II:183. mf (FR 87, RA); Ranta, ’Inkerinmaan hallinto ja oikeuslaitos’, s. 119–120; Rystad, *Johan Gyllenstierna rådet och kungamakten*, s. 200–202. Om G. A. Banérs öden berättar Göran Rystad ingående, se Rystad, *Karl XI*.

¹⁸³ Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 12.3.1679, 16.6.1679 och 8.7.1679; Okänd till kommissarie Daniel Tilas 13.6.1679. *Livonica* II:183. mf (FR 87, RA); Protokoll över ridder- och landskapets i Ingermanland och Kexholms län lantdag 4.6.1679 (extrakt); Instruktioner för ridder- och landskapets i Ingermanland och Kexholms län deputation 6.6.1679 och 16.6.1679 (extrakt). *Livonica* II:493, SRA.

¹⁸⁴ Antagligen var det fråga om sekreterare Peter Hofman.

brev ridderskapets intriger. Taube räknade Knorring och Banér samt överste Rembert Funck och överstelöjtnant Johan Stahl von Holstein till de värsta intriganterna. Tilas hävdade dessutom att Stahl hotat kommissionen.¹⁸⁵

Ridderskapets deputation leddes av överstelöjtnant von Knorring. De övriga deputerade var överstelöjtnant Apollof och Joachim Krebs, som fungerade som deputationens sekreterare.¹⁸⁶ Deputationen reste iväg till Stockholm troligen i mitten av september 1679.¹⁸⁷ De deputerade stannade i huvudstaden i ca två år för att vinna rättvisa för sin sak. Först efter sommaren 1681 reste de tillbaka till Ingermanland.¹⁸⁸ Resan finansierades delvis med pengar som samlats in av det övriga ridderskapet. Förutom detta hade Knorring enligt Taube även förskingrat medel ur adelns beivring för reparationen av bryggan i Narva. Alla ståndspersoner hade dock inte bidragit med pengar och inte heller givit sitt samtycke till deputationens resa, vilket visar att adelns sammanhållning inte var fullständig.¹⁸⁹

Deputationen framförde ett enormt antal besvär över fjärdepartsreduktionen och Ingermanländska kommissionens förfarande.¹⁹⁰ I denna uppsats kan de endast behandlas kortfattat. Besvären riktade sig främst mot fyra punk-

¹⁸⁵ Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 16.6.1679; Okänd till kommissarie Daniel Tilas 13.6.1679; Kommissarie Daniel Tilas till generalguvernör Jacob Johan Taube 16.6.1679. Livonica II:183. mf (FR 87, RA).

¹⁸⁶ Ridder- och landskapets i Ingermanland och Kexholms län odaterade supplik (ankomstdatum 16.3.1680); KM:s resolution över klagomål andragna av ridder- och landskapets i Ingermanland och Kexholms län deputation 5.12.1679. Livonica II:493, SRA. Apollof var överstelöjtnant för en skvadron ryttare, se *Svenska Adelns Åttartavlor I*, s. 143. Sedermera befordrades han till överste och var kommandant på Nyenskans år 1703 när ryssarna anföll provinsen, se Ranta, 'Inkerinmaan hallinto ja oikeuslaitos', 133–135. Krebs var även i övrigt ridderskapets lantsekreterare och sedermera häradshövding i Koporje, se *Svenska Adelns Åttartavlor IV*, s. 279.

¹⁸⁷ Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 28.8.1679 och 15.9.1679. Livonica II:183. mf (FR 87, RA). I det tidigare brevet skriver Taube att deputationen rest iväg i slutet av augusti.

¹⁸⁸ Karl XI till generaltullförvaltaren Brynte Cronskiöld och kammarkollegiet 19.6.1681. Riksregistraturet 1681, s. 494–496v, RA. Överstelöjtnant Knorring hade enligt Schultz inte anlänt i mitten av oktober 1681, se Guvernör Mårten Schultz till Karl XI 15.10.1681. Livonica II:185. mf (FR 87, RA).

¹⁸⁹ Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 8.7.1679. Livonica II:183. mf (FR 87, RA).

¹⁹⁰ Se t.ex. kommissarie Daniel Tilas sammanfattning, som han ironiskt rubricerat "Kort Extract", av de deputerades beskyllningar med kommissionens förklaringar. Livonica II:493, SRA. Denna handling innehåller hela 70 besvärspunkter.

ter, själva reduktionen, revisionen, meliorationen och skattearrenderingen. Överlag menade ridderskapet att ingen reduktion över huvud taget borde ha genomförts i Ingermanland. Ridderskapet ansåg att reduktionen enligt kommissionens instruktioner och en kunglig resolution från 1675 endast borde ha uppgått till en fjärdepart och inte varit en ”total reduction”. Vidare klagade deputationen över att de som mist sina gods blivit fördrivna utan ersättning för melioration¹⁹¹, och att de inte ens fått behålla godsen mot arrende. De gamla ägarna hade genom den hårda behandlingen hamnat i en bedrövlig situation. Deputationen hävdade i dramatiska ordalag att största delen av de reducerade blivit tvungna att tigga bröd och en del t.o.m. förlorat sitt förstånd. På flera punkter beskylldes kommissarierna för att ha överskridit sina befogenheter och handlat både emot reduktionsstadgan från 1655, kungliga instruktioner och reduktionskollegiets order. Kommissarierna beskylldes för ”rigoureaux procedurer och hårde förfarande” då reduktionen verkställdes. Det ingermanländska ridderskapet hoppades att godsen för vilka de vågat liv och blod skulle redoneras. De deputerade besvarade sig även över revisionen, och kortfattat över ett antal andra ärenden.¹⁹²

För att undersöka deputationens klagomål tillsattes i början av år 1680, föga överraskande för denna tidsperiod, en kommission. Den leddes av riksmarskalk Johan Gabriel Stenbock. Ridderskapet fick möjlighet att uppvakta kommissionen, och därefter ville Karl XI få ett betänkande i saken. I övrigt innehöll kungens svarsresolution inga beslut eller order beträffande reduktionsfrågan.¹⁹³ Detta betydde att ridderskapets deputation fick stanna i Stockholm en längre tid. Därmed begärde de enligt Hofman brevledes av

¹⁹¹ Enligt deputationens besvär hade förläningshavarna i Ingermanland använt mycket pengar för rekultivering efter rupturkriget 1656–1658.

¹⁹² Ridder- och landskapets i Ingermanland och Kexholms län odaterade besvär över reduktionen och revisionen; Betänkande av Johan Gabriel Stenbocks kommission angående beskyllningarna mot Ingermanländska kommissionen 30.9.1680. Livonica II:493, SRA; Karl XI:s resolutioner och förklaringar på ridder- och landskapets i Ingermanland och Kexholms län besvär över reduktionen och revisionen 18.2.1681. Riksregistraturet 1681, s. 146–150, RA. Besväret är inlämnat i slutet av år 1679, i och med att KM:s svarsresolution är daterad 5.12.1679, se KM:s resolutioner och förklaringar på ridder- och landskapets i Ingermanland besvär 5.12.1679, Livonica II:493, SRA.

¹⁹³ KM:s resolutioner och förklaringar på ridder- och landskapets i Ingermanland besvär 5.12.1679; Karl XI till riksmarskalk Johan Gabriel Stenbock och riksråd Gustaf Adolf De la Gardie 30.1.1680. Livonica II:493, SRA. Övriga medlemmar i kommissionen var hovkanslern Edvard Ehrensteen och vissa adjungerande ledamöter av kammar- och reduktionskollegiet.

Stahl von Holstein att deras medbröder skulle ”stå medh deem för een Man” och skicka medel till dem.¹⁹⁴

Stenbocks kommission inlämnade sitt betänkande till Karl XI hösten 1680. Det ingermanländska ridderskapets deputation inkom först med sina skriftliga klagomål till Stenbocks kommission. Därefter erhöll Daniel Tilas och de andra kommissarierna från Ingermanländska kommissionen 1675–1679 möjlighet att besvara ridderskapets beskyllningar. Muntliga förhör ordnades också, liksom diskussioner där alla parter var närvarande. I kommissionens betänkande behandlades huvudpunkterna i reduktionsfrågan var för sig. Beträffande reduktionens genomförande överlag ansåg kommissionen att den ingermanländska deputationen inte hade fog för sina klagomål. Reduktionen baserade sig på ”oemotsägelige fundament och klara förordningar”, främst Gustav II Adolfs åminnelser från 1623 och 1626 angående förbjudna pogoster som var reserverade för fästningarnas underhåll. Stenbocks kommission hänvisade även till kammar- och reduktionskollegiets konklusioner från 1668 och 1671, där det konstaterades att reduktionen i Ingermanland måste fullbordas. Det hjälpte inte att deputationen hävdade att åminnelserna senare blivit ändrade både av Gustav II Adolf själv, Kristinas förmyndarregering och Kristina. Lika lite hjälpte påpekandet att reduktionsbeslutet från 1655 hade fattats utan representanter för ridder- och landskapet i Ingermanland och Kexholms län. Enligt deputationen kunde det svenska och finska ridderskapet inte förbinda dem, lika lite som det estländska och livländska ridderskapet, att undergå reduktionen och bestämma i en så viktig sak som berörde hela deras välfärd.¹⁹⁵

Beträffande de andra besvären, bl.a. över revisionen, ansåg Stenbocks kommission att Ingermanländska kommissionens medlemmar inte handlat emot varken reduktionsstadgan, kungliga brev eller instruktionerna. Kommissarierna hade inte kunnat handla på ett annat sätt än de gjort. Angående frågan om melioration förkastade Stenbocks kommission även de deputerades besvär, men på denna punkt lämnade de en dörr öppen. Kommissionen ansåg att kommissarierna inte handlat fel, men lämnade saken i kungens händer, i och med att de reducerade possessorerna mycket högljutt klagade över att de

¹⁹⁴ Sekreterare Peter Hofman till kommissarie Daniel Tilas 6.5.1680. Livonica II:493, SRA.

¹⁹⁵ Betänkande av Johan Gabriel Stenbocks kommission angående beskyllningarna mot Ingermanländska kommissionen 30.9.1680. Livonica II:493, SRA.

blivit hårt behandlade. Kommissionen föreslog att KM skulle tillsätta en ny kommission på ort och ställe för att utreda meliorationsfallen.¹⁹⁶

Slutligen behandlades punkten om skattearrendering. Som nämnts klagade det ingermanländska ridderskapet över att de som mist sina gods inte fått arrendera sina forna gods, utan att reduktionskommissionen i stället hade arrenderat ut dem till osäkra och odugliga personer för ett billigare pris. Stenbocks kommission medgav att ridderskapets argument inte helt saknade grund. Den hänvisade dock till reduktions- och kammarkollegiernas synsätt. Enligt kommissionen hade kollegierna efter en noggrann överläggning beslutat att godsen inte kunde lämnas under de forna ägarnas förvaltning. Eftersom hela ekonomiverket var baserat på denna princip, befriades därmed Tilas och de andra kommissarierna från deputationens beskyllningar. Dessutom stod godsen enligt Stenbocks kommission under KM:s disposition, vilket betydde att det var kungen som hade den slutliga beslutanderätten över godsens administration. Stenbocks kommission tog i sitt betänkande inte direkt ställning i frågan om skattearrendering, men insinuerade att det knappast vore skadligt om godsen kunde arrenderas till sina forna ägare. Slutligen uttryckte kommissionen sina sympatier med den fattigdom det ingermanländska ridder- och landskapet råkat i och lade ett gott ord om dem.¹⁹⁷

Hänvisningen till reduktions- och kammarkollegiernas beslut att de forna förläningshavarna inte ens skulle få arrendera sina tidigare gods är intressant med tanke på innehållet i denna uppsats. Antagandet stärks ytterligare genom att det fanns långtgående planer på att slopa skattearrenderingen i början av 1680-talet. Därutöver visar beslutet att Karl XI och kollegierna sannolikt strävade efter att minska den ingermanländska adelns politiska makt. Det är dock svårt att avgöra i vilken mån reduktions- och kammarkollegiernas beslut tillämpades i praktiken. Det kan upprepas att det i Nöteborgs län kan spåras endast två tidigare förläningsherrar eller deras arvingar som blev arrendatorer efter genomförandet av fjärdepartshavens reduktionen, men det är osäkert hur stort intresset att bli arrendator var.

Karl XI utfärdade sin resolution på ridder- och landskapets i Ingermanland och Kexholms län besvär över reduktionen och revisionen i början av år 1681.

¹⁹⁶ Betänkande av Johan Gabriel Stenbocks kommission angående beskyllningarna mot Ingermanländska kommissionen 30.9.1680. Livonica II:493, SRA.

¹⁹⁷ Betänkande av Johan Gabriel Stenbocks kommission angående beskyllningarna mot Ingermanländska kommissionen 30.9.1680. Livonica II:493, SRA.

I resolutionen avfärdades alla beskyllningar som ridderskapets deputation framfört. Resolutionen upprepade och följde delvis ordagrant de motiveringar som Stenbocks kommission använt i sitt betänkande. Kungen lovade dock att man skulle försöka hjälpa de personer som blivit utsatta för reduktionen och befann sig i ett ”miserabelt tillståndh”.¹⁹⁸ Karl XI belönade dessutom alla medlemmar i ridderskapets deputation. von Knorring och Krebs utnämndes till betydande tjänster medan Apollof adlades, vilket kan anses vara antingen en slags gottgörelse eller en kompensation för det hårda reduktionsbeslutet eller en muta. I vilket fall som helst erhöll Frans von Knorring år 1680 fullmakt att bli kommandant på fästningen i Nyen.¹⁹⁹ Samma år introducerades Johan Apollof på Riddarhuset i Stockholm, och deputationens sekreterare Joachim Krebs utnämndes till häradshövding i Koporje län.²⁰⁰

Om Karl XI:s avsikt var att tysta ner ridderskapets deputation genom de ovan nämnda utnämningarna lyckades han inte särskilt väl. Deputationen fortsatte att lämna in klagomål å ridder- och landskapets i Ingermanland och Kexholms län vägnar. De nya klagomålen gällde egentligen inte de fyra huvudpunkterna i det tidigare besväret utan mer detaljerade frågor både angående reduktionen och andra ärenden. Som tidigare nämnts var en del av beskyllningarna personliga. Resultaten förblev dock blygsamma.²⁰¹ Karl XI gav inte

¹⁹⁸ Karl XI:s resolutioner och förklaringar på ridder- och landskapets i Ingermanland och Kexholms län besvär över reduktionen och revisionen 18.2.1681. Riksregistraturet 1681, s. 146–150, RA; Katajala, *Nälkäkapina*, s. 82. Det är möjligt att reduktionsbeslutet år 1680 i viss mån påverkade resolutionens innehåll, men sannolikt hade besvärspunkterna avfärdats i vilket fall som helst.

¹⁹⁹ Karl XI till guvernör Göran Sperling 26.5.1685. Riksregistraturet 1685, s. 279–279v, RA. Synbarligen erhöll von Knorring aldrig tillträde till denna tjänst. År 1685 krävde von Knorring tjänsten av guvernör Sperling, men denne ansåg att fullmakten var föråldrad. von Knorring gjorde anspråk på tjänsten även 1689, men då utnämndes Johan Apollof till kommandant. Se guvernör Göran Sperling till Karl XI 30.4.1685. Livonica II:186. mf (FR 87, RA) och guvernör Göran Sperling till Karl XI 21.3.1689. Livonica II:188. mf (FR 88, RA); Veli-Matti Syrjö, ’Apolloff, Johan (noin 1640–1706)’, *Suomen kansallisbiografia I*, Studia Biographica 3:1 (Helsinki 2003), s. 344.

²⁰⁰ Syrjö, ’Apolloff’, s. 344; Håkon Holmberg, Jerker A. Eriksson & Yrjö Blomstedt, *Suomen tuomiokunnat ja kihlakunnantuomarit (Domsagor och häradshövdingar i Finland)* (Helsingfors 1959), s. 19, 49.

²⁰¹ Johan Gabriel Stenbocks kommission till Karl XI 20.2.1681 och 23.2.1681. Livonica II:493, SRA; Karl XI:s resolutioner och förklaringar på ridder- och landskapets i Ingermanland och Kexholms län memorial 2.5.1681. Riksregistraturet 1681, s. 351–353, RA.

efter för trycket, och deputationen för ridder- och landskapet i Ingermanland och Kexholms län fick så småningom återvända till Ingermanland.

Ridderskapets ekonomiska och politiska position försvagades i och med reduktionen.²⁰² Nederlaget i reduktionsfrågorna ledde även till att lantdagarna upphörde i början av 1680-talet. Den sista lantdagen för ridder- och landskapet i Ingermanland och Kexholms län hölls år 1683 i Narva.²⁰³ Verksamheten ersattes delvis av möten mellan arrendatorerna, som årligen samlades i samband med att räkenskaperna kontrollerades.²⁰⁴ På sätt och vis är detta symptomatiskt för den förändring i lokala maktstrukturer som reduktionen och skattearrenderingen medförde. Adeln försvagades medan arrendatorernas ställning blev starkare.

Marie Lennersand menar att både den svenska och den baltyska adeln bör ha försvårat arbetet för eventuella kommissioner.²⁰⁵ Detta antagande kan i högsta grad bekräftas angående ridderskapet i Ingermanland, särskilt då kommissionen var förknippad med reduktion. Eftersom reduktionen försvagade adelns ekonomiska och politiska position, är det förstående att adeln försökte försvåra kommissionens verksamhet så mycket som möjligt.

Avslutning – förändringens följder

Reduktionens inverkan på den svenska statens inkomster var stor. Arrendeinkomsterna från de reducerade godsens innebar årligen ett betydande tillskott till den svenska budgeten.²⁰⁶ Inkomsterna från de utarrenderade godsens uppgick enligt Ingermanlands guvernementsbok år 1695 till ca 34 500 daler silvermynt i Nöteborgs län och till knappt 90 000 daler i hela Ingermanland.²⁰⁷

²⁰² Mera om konsekvenserna av förläningsväsendets avveckling för adeln, se Loit, 'Die Abwicklung des Lehnswesens', s. 391–392 och Loit, 'Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich', s. 68–69.

²⁰³ Förteckning över ridderskapets och adelns bevillningar till fortifikationsbyggen. Avkortningsbok för Ingermanland 1684, RA 9744, s. 394–394a; Forsström, *Kuvas Inkerinmaan oloista*, s. 102. Enligt Forsström nedlades lantdagarna av Karl XI.

²⁰⁴ Katajala, *Nälkäkapina*, s. 130–131.

²⁰⁵ Lennersand, *Rättvisans och allmogens beskyddare*, s. 298.

²⁰⁶ Zetterberg, *Viron historia*, s. 194. Inkomsterna i den svenska budgeten uppgick år 1699 till ca 6 500 000 dsm, varav Ingermanland stod för ca 190 000 dsm. De baltiska provinserna (exkl. Ingermanland) svarade för ca 1 200 000 dsm. Se Niitemaa & Hovi, *Baltian historia*, s. 241; Lundqvist, 'The Experience of Empire', s. 23.

²⁰⁷ Förteckning över arrendatorer i Ingermanland. Ingermanlands guvernementsbok 1695, s. 392, 662, 978, RA 9785.

Summan kan jämföras med inkomsterna från andra Östersjöprovinser. För samma år uppgick arrendeinkomsterna från Kexholms län till knappt 40 000 daler silvermynt.²⁰⁸ Arrendena i Estland inbringade kronan en inkomst på 165 000 daler silvermynt, medan arrendena i Livland bidrog med 493 000 och Ösel med 23 000 daler silvermynt. I Livland betalades arrendena nästan enbart i penningar, medan ca hälften av arrendesummorna i Wierland bestod av penningar och andra hälften av naturalier.²⁰⁹

Arrendeinkomsterna från Ingermanland måste betraktas som relativt höga, speciellt med tanke på provinsernas befolkningensmängd. Den mantalsskrivna befolkningen i Ingermanland uppgick år 1695 till 31 167 personer och Forsström uppskattar att hela befolkningensmängden i Ingermanland var ca 62 700.²¹⁰ Befolkningensmängden i Estland har för samma år, d.v.s. året före de stora nödåren 1696–1697, uppskattats till 325 000–400 000.²¹¹ Befolkningensmängden i Kexholms län torde i sin tur ha varit omkring 50 000.²¹²

På kort sikt medförde fjärdepartsreduktionen definitivt ingen förbättring i böndernas förhållanden. Enligt generalguvernör Taube måste bönderna försörjas med både brödkorn och utsäde eftersom de lämnats helt utarmade.²¹³ Böndernas svåra situation direkt efter reduktionens verkställande har beskrivits även tidigare i denna uppsats. Efter reduktionen och införandet av skat-

²⁰⁸ Förteckning över arrendatorer i Kexholms län. Ingermanlands guvernementsbok 1695, s. 1227, 1377, RA 9785.

²⁰⁹ Zetterberg, *Viron historia*, s. 194. Niitemaa och Hovi uppger i stort sett samma siffror, se Niitemaa & Hovi, *Baltian historia*, s. 241. Enligt C. G. Starbäck och P. O. Bäckström hade reduktionen i Ingermanland och i Kexholms län intill slutet av Karl XI:s regering givit 201 484 dsm i årlig ränta. De motsvarande siffrorna för Livland var 543 446 dsm och för Estland 155 118 dsm. Se Starbäck & Bäckström, *Berättelser ur svenska historien*, s. 754–756. Jämfört med siffrorna ovan uppvisar de beräkningar som Starbäck och Bäckström presenterar ganska moderata skillnader för Estlands och Livlands del, medan beräkningarna angående Ingermanland och Kexholms län skiljer sig relativt mycket. Det framkommer inte hur Starbäck och Bäckström kommit fram till sina resultat.

²¹⁰ Forsström, *Kuvas Inkerinmaan oloista*, s. 49. För en noggrannare beskrivning av hur Forsström kommit fram till denna siffra, se s. 66–67. Observera att siffran är osäker, men den ger åtminstone en antydning om befolkningens storlek.

²¹¹ Zetterberg, *Viron historia*, s. 180–181. Det framgår i det här fallet inte exakt vilka områden som innefattas av Estland. Zetterbergs presentation av befolkningensmängden baserar sig på Otto Liivs och Heldur Pallis beräkningar.

²¹² Katajala, *Nälkäkapina*, s. 77. Katajals uppskattning gäller för år 1690.

²¹³ Generalguvernör Jacob Johan Taube till Karl XI 8.5.1676. Livonica II:182. mf (FR 86, RA).

tearrenderingen var det inte mycket som ytligt sett förändrades. Förläningarna hade till en stor del reducerats, men brukades i stället av arrendatorer. De flesta forskare anser att böndernas ställning i Ingermanland och de andra Östersjöprovinserna inte förbättrades efter reduktionen, främst p.g.a. skattearrenderingen.²¹⁴ Enligt Kimmo Katajala medförde skattearrenderingen att överheten blev mer påtaglig för bönderna än tidigare. Arrendatorerna kontrollerade sina underlydande bönder noggrannare eftersom det låg i deras intresse att öka sina skatteinkomster.²¹⁵

Även Aleksander Loit medger att det inte var mycket som ytligt sett förändrades i samband med reduktionen och införandet av skattearrenderingen. Hans sätt att närma sig reduktionens följder är dock annorlunda än Katajalias. Loit framhäver att förläningsväsendet och skattearrenderingen tillhörde helt olika sociala och ekonomiska system. Rättsgrunden för en förläning var förläningsherrens adelsprivilegier och separata förläningsbrev, medan arrenderingen baserade sig på ett fritt kontrakt där både arrendatorn och kronan hade möjlighet att säga upp kontraktet. Arrendekontraktet fastställdes efter förhandling, men på en förläning dikterade enbart förläningsherren villkoren. Godsherrarnas bestämmanderätt över bönderna inskränktes också i och med förläningsväsendets avveckling. Den största skillnaden var enligt Loit dock den enorma omfördelning av resurser från adeln till kronan som skedde i Östersjöprovinserna i och med reduktionen.²¹⁶

Även om Loits och Katajalias hypoteser huvudsakligen bygger på studier av Estland och Livland respektive Kexholms län, gäller de i stora drag även för Ingermanlands del. Reduktionen och övergången till skattearrendering i Estland och Ingermanland hade för det mesta liknande bakgrundsorsaker och liknande följder i dessa provinser, liksom även i Kexholms län, trots att det fanns en hel del skillnader mellan förhållandena och utvecklingen. Både Loit och Katajala har dock fäst förhållandevis lite uppmärksamhet vid de militära omständigheterna. Även om dessa kan verka uppenbara bör deras betydelse för reduktionen och övergången till skattearrendering inte underskattas.

Reduktionen i Ingermanland år 1675 har av tidigare forskning noterats i en mycket begränsad utsträckning. Forskningen har även hävdats att fjärdepartshöjningen var mer eller mindre resultatlös i Östersjöprovinserna.

²¹⁴ Ranta, 'Inkerinmaan hallinto ja oikeuslaitos', s. 120; Jutikkala, *Bonden i Finland genom tiderna*, s. 205–206.

²¹⁵ Katajala, *Nälkäkapina*, s. 88.

²¹⁶ Loit, 'Die Abwicklung des Lehnswesens', s. 390–392.

Denna uppfattning har visat sig vara felaktig, eftersom fjärdepartsreduktionen i Ingermanland i slutet av 1670-talet uttryckligen genomfördes enligt 1655 års riksdagsbeslut. Fjärdepartsreduktionens betydelse bör dock inte överskattas. Det bör påpekas att dess ekonomiska betydelse för Ingermanland förblev relativt liten, även om den säkert innebar ett välkommet tillskott till de ansträngda finanserna. Trots att en betydande del av jorden tillföll kronan fortsatte de ekonomiska svårigheterna fram till mitten av 1680-talet.

Fjärdepartsreduktionen blev därmed inte en omedelbar lösning på provinsens ekonomiska problem. Den ökade inte heller speciellt mycket resurserna till provinsens försvarsanläggningar. En orsak till detta var de inledande oklarheterna med de reducerade godsens administration och det outvecklade arrendesystemet. I mitten av 1680-talet resulterade reduktionens utvidgning och ett effektiviserat skattearrendesystem i att ekonomin förbättrades och att mer resurser kunde satsas på det militära området. Fjärdepartsreduktionen blev dock i Ingermanland en naturlig inledning till den stora reduktionen, vilket möjligen bidrog till att motståndet mot den senare blev svagare än i de baltiska provinserna. Ridderskapet och adeln i Ingermanland kuvades i praktiken redan i samband med fjärdepartsreduktionen, men de gav inte upp utan kamp. Det skulle vara en överdrift att påstå att statsledningen inte alls behövde ta hänsyn till adeln i Ingermanland vid förverkligandet av svenska intentioner.

Ingermanland var på sätt och vis en föregångare, ett experimentområde eller ett övningsfält. Det var den första provinsen där skattearrendering tillämpades systematiskt i samband med reduktionerna under Karl XI. Senare, främst under 1680-talet, fördes liknande diskussioner som i Ingermanland i slutet av 1670-talet om arrendering eller förvaltning i Estland och Livland. Frågan diskuterades på nytt även i Ingermanlands och Kexholms läns guvernement. Alla ovannämnda Östersjöprovinser övergick slutligen till skattearrendering. Det är dock svårt att bedöma huruvida senare diskussioner och beslut i bl.a. kammar- och reduktionskollegiet påverkades av erfarenheterna från Ingermanland. Lika svårt är det att avgöra hur utvecklingen i Ingermanland inverkade på Karl XI:s senare beslut i olika reduktionsfrågor. Möjligen medförde det ingermanländska ridderskapets besvär att man senare mer aktivt gav de forna possessorerna möjlighet att arrendera sina tidigare gods. Däremot verkar det tydligt att KM:s beslut beträffande Ingermanland var förhållandevis beroende av de förslag som författades av de kungliga höga tjänstemännen, d.v.s. Tilas, Piper och Sperling, trots att reduktionsverksamhet förekom även på andra håll i det svenska väldet ungefär samtidigt som fjärdepartsreduktionen genomfördes i Ingermanland.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN*

När källkritiken möter gestaltningens utmaningar Att skriva biografier

EVA HELEN ULVROS

”Om jag dör innan du, så vill jag ingen annan biografi ha över mig än utdrag ur dessa brev.”¹

De orden skrev Sophie Elkan till Selma Lagerlöf den 30 april 1901, när hon och Selma diskuterade hur eftervärlden skulle se på dem. Sophie Elkan syftade med sina ord på glödande kärleksbrev, som Selma Lagerlöf skrivit till henne under de första årens bekantskap i mitten av 1890-talet. Båda var säkra på att det skulle skrivas en biografi om dem efter deras död, och diskussionen handlade om hur man lägger källmaterial till rätta för framtidens forskare. Detta förfaringsätt väcker onekligen frågor för oss som skriver biografier.

Att återskapa en annan människas liv i efterhand

Är det då möjligt att skriva ner en annan människas liv? Egentligen kan en sådan fråga endast besvaras med ett ”nej”. Ändå är vi många som försöker göra just det, och antalet biografier över kända och mindre kända personer ökar stadigt. Det tycks finnas ett genuint intresse hos människor för att få fördjupa sig i andras livsöden. Att försöka förstå både personligheter som Napoleon eller Hitler, som påverkat världen så genomgripande, och andra, vars liv inte rubbat världens maktbalans, men som ändå kan ha en del att säga,

* Bidragen under rubriken ”Översikter och meddelanden” härstammar från seminariet ”Historikern och biografen” som anordnades i Åbo den 5 december 2008 av Svenska litteratursällskapet i Finland historiska nämnd och forskningssektor.

¹ Eva Helen Ulvros, *Sophie Elkan. Hennes liv och vänskapen med Selma Lagerlöf* (Lund 2001).

både om sig själva, sin tid och sin kultur. Och många gånger kanske vi inte förstår den person vi möter i biografien, men vi kan fascineras, förfäras och engageras. Och hur gör vi som biografiförfattare när vi hamnar i situationen att källmaterialet inte räcker till för att fånga den person vi vill nå?

Jag har skrivit en biografi om författarinnan Sophie Elkan, och en om en svensk kung, Oscar I. Boken *Kärlekens villkor. Tre kvinnoöden 1780–1880* kan betraktas som tre minibiografier samlade i en volym, och var den som kom först av mina biografiska arbeten.² För mig har individen alltid varit intressant, och jag lockas av möjligheterna att närma mig en tid och ett samhälle genom en individ, men jag är egentligen allra mest fascinerad av den enskilda människan. Hennes liv, drömmar, önskningar och förhoppningar, och om, och hur, hon lyckades förverkliga det hon strävade efter. Genom den enskilda människan kan vi till en viss del nå ett samhälle och en kultur.

Svårigheter och möjligheter – några exempel

Att skriva en biografi är ett fascinerande arbete. Det är spännande att komma nära en människa ur det förflutna så som man kan göra, om man har tur och har tillgång till ett stort källmaterial. Så var fallet när jag arbetade med *Sophie Elkan. Hennes liv och vänskapen med Selma Lagerlöf*.

Sophie Elkan var författare, speciellt känd för sina noveller och historiska romaner. Hon var av judisk börd, född 1853, och hörde hemma i den kulturella eliten i Göteborg kring sekelskiftet 1900. Sophie Elkan hade varit gift och levt i ett lyckligt äktenskap, men förlorat både sin make och det enda barnet, dottern Kerstin, i lungtuberkulos julen 1879. Tio år senare, efter att bl.a. ha levt långa perioder utomlands, beslöt sig Sophie Elkan för att slå in på den litterära banan. Den blev framgångsrik. Hon bedömdes som en god författare, fick mestadels fina recensioner och översattes till flera språk. År 1899 introducerades hon för den ryska publiken i volymen *Svenska noveller* tillsammans med storheter som August Strindberg och Verner von Heidenstam, och i den litterära tidskriften *Kuriren för utländsk litteratur* delade hon plats med bl.a. Ola Hansson år 1900. I *Illustrerad Svensk Litteraturhistoria* från 1916 beskrivs hon som förnyare av den historiska romanen. Efter sin död glömdes hon och hennes författarskap emellertid bort, och försvann ut ur litteraturhistorien. Sophie Elkan och Selma Lagerlöf hade träffats kring

² Eva Helen Ulvros, *Kärlekens villkor. Tre kvinnoöden 1780–1880* (Lund 1998); Ulvros, *Sophie Elkan. Hennes liv och vänskapen med Selma Lagerlöf*; Eva Helen Ulvros, *Oscar I* (Lund 2007).

nyåret 1894, och det mötet blev inledningen till en livslång, kärleksfull men tidvis också konfliktfylld relation. De skrev över 3 200 brev till varandra under tjuugoåttå års tid, fram till Sophie Elkans död 1921.³ För eftervärlden har Sophie Elkan främst blivit ihågkommen som Selma Lagerlöfs väninna.

När det gäller Sophie Elkan finns ett mycket stort material bevarat, ca 6 000 handskrivna brev, och även en del tryckt material. Utöver breven till Selma Lagerlöf finns andra korrespondenser till vänner och släktingar. Sophie Elkan hade ett vittförgrenat nätverk. Hon var, som jag uppfattat det, självutlämnande i sina brev. Det kändes som om jag kom henne nära.

Situationen var en annan när jag skulle skriva om en mycket officiell person, en regent. I Oscar I:s arkiv har många av privatbrevens gallrats bort av hans hustru, drottning Josefina, som överlevde honom med åtskilliga år. Ändå finns det väldigt mycket kvar av hans hand, men merparten är av en mer halvprivat eller officiell karaktär. Jag kunde teckna konturerna av Oscar, men inte nå hans innersta. Vad han verkligen tänkte och tyckte om sitt liv, sin kärlek, sin sorg och smärta, förblir dolt. Det kändes ganska frustrerande. Räddningen för mig, när jag skulle skriva biografien om Oscar, fick bli kontexten. Boken handlar helt enkelt mycket om 1800-talets samhälle: det politiska och kulturella livet, de sociala förhållandena och tidens tekniska landvinningar med järnvägsbyggande och andra nyheter. Naturligtvis bör omvärlden till en del alltid finnas med i en biografi, annars skulle huvudpersonen också vara svår att förstå, och när det gäller en kung är det självklart att mycket av tidens politiska liv måste vara med. Men det biografiska porträtt jag tecknat av Oscar är ett ganska officiellt sådant, av brist på privata brev som avslöjade mer av kungens inre. Däremot finns en del privata brev sparade från Oscar som barn, där jag fick känslan att jag kunde nå honom bättre. Bristen på källmaterial som speglade mer av den vuxne Oscars innersta, gav som konsekvens att fokus till en del försköts från Oscar till hans omkringliggande miljö. Likaså dröjde jag mig kvar längre i hans uppväxtår.

Oscar

Oscars mor, kronprinsessan Désirée (Desideria i Sverige) lämnade landet i juni 1811 och återvände till Frankrike eftersom hon inte trivdes i Sverige och vid det svenska hovet, efter att ha varit i Sverige sedan januari 1811. Hon hade nyligen blivit kronprinsessa av Sverige, eftersom Jean Baptiste Berna-

³ Ulvros, *Sophie Elkan*, s.15–16, 154–155.

dotte under namnet Karl Johan valts till svensk tronföljare och adopterats av Karl XIII. Désirée skulle inte se sin son igen förrän elva år senare, i juni 1822, när Oscar befann sig på friarfärd i Europa och de träffades i Aachen. ”De första ögonblicken innebar en blandning av glädje och förvåning, liknande känslorna i en dröm”, har Oscar beskrivit mötet. Men under åtskilliga år på 1810-talet skrev Oscar brev på brev till sin mor i Paris för att försöka övertala henne att återvända till Sverige, men förgäves. Hon gav emellertid hela tiden halva löften om att komma tillbaka, så både Oscar och Karl Johan trodde ofta att Désirée var på väg, men så var inte fallet. Oscar var enda barnet i familjen.⁴ Jag tror att detta påverkade honom djupt, och den situationen har väglett mig i valet av perspektiv i min biografi om Oscar.

Min utgångspunkt för att försöka förstå Oscar som människa hämtar jag därför från psykoanalytisk teoribildning, varför mitt porträtt av honom till en del också kan karakteriseras som en psykobiografi, även om hans livsverk ändå får räknas som det överskuggande perspektivet i biografien.⁵ Dock grundar sig mitt synsätt i allmänmänskliga resonemang och inte i djuplodande teoretiska. Bristen på närhet till den vuxne Oscar gör det inte helt lätt, men jag har försökt tolka honom dels utifrån breven han skrev under uppväxten, dels utifrån andras bild av honom både som barn och vuxen.

Oscar beskrevs i mogna år som vänlig, men med en inbyggd misstro mot människor. Han undvek öppna konflikter och lät ofta sina åsikter sippra fram genom andra. Så här beskriver författaren Johan August Hazelius honom:

Härskande drag: fåfånga. Älskar ingen, också inte älskad av en enda. Ser gärna att alla upppoffra sig. Håller aldrig någon ryggen fri. Övergiver snart. Belönar aldrig någon tjänst, emedan all tjänst anses som en heder. Anspråk på tacksamhet, själv aldrig tacksam.⁶

Vilka faktorer har då mejslat fram dessa drag? Här är det naturligt att anknyta till tidiga barndomserfarenheter av erkännande av behov, eller negligerande

⁴ Ulvros, *Oscar I*, s. 30–32, 49–53, 88.

⁵ Det är inte så vanligt att utgå från psykoanalytisk teoribildning bland svenska historiker. En som emellertid gjort det är Ann-Sofie Ohlander. Se t.ex. Ann-Sofie Ohlander, 'Historikern och den bortträngda verkligheten. Några synpunkter på psykoanalys och historia', *Historisk tidskrift* 1993:4; Ann-Sofie Ohlander, *Det bortträngda barnet. Uppsatser om psykoanalys och historia* (Uppsala 1993). För en kritisk hållning, se t.ex. Yvonne Hirdman, 'Makten att bestämma. En kort essä över biografiskrivandets vetenskapliga bekymmer', s.117–118, Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats. Biografien som humanistisk genre* (Lund 2007).

⁶ Lars Elgklou, *Familjen Bernadotte* (Stockholm 1995), s. 74.

av dem. Det finns flera psykoanalytiska skolor på varierande nivåer, och jag har valt att anknyta till psykoterapeuten och teologen Tommy Hellsten, som i flera böcker på ett mycket intressant sätt diskuterat hur bemötandet av ett barn under uppväxten formar dess personlighet.

En grundtanke hos Hellsten är att varje människa ibland känner sig svag och hjälplös, det tillhör det mänskliga livets fundament. Att växa som människa innebär emellertid inte att förneka eller övervinna sin svaghet utan i stället att erkänna den, erkänna att man har brister och ibland gör fel. Det leder till sann ödmjukhet. Men om man i stället för att acceptera sin svaghet skäms för den och undertrycker den, förnekas något grundläggande mänskligt. Det är lätt att tro att man ständigt måste visa sig stark för att bli accepterad. Den vägen leder till att människan på sikt överger sig själv och sina innersta behov. Det vi alla mest behöver är kärlek och acceptans. Men vårt samhälles värderingar kan leda till en utveckling där de innersta behoven försummas. Tidigt får vi lära oss att behärska oss och vara duktiga och anpassningsbara. De starka, framgångsrika och djärva får beröm, och beröm kan förväxlas med kärlek.

En människa som inte vill kännas vid sin egen svaghet har övergett sig själv. Därför lider hon brist på en verklig identitet och ett verkligt jag, menar Tommy Hellsten. För att man ska kunna godkänna sin egen svaghet förutsetts det att man inte blir övergiven om man gör det, utan är älskad även med sina brister. Barndomsmiljön har varit kärleksfull. Barnet har fått vara barn och har inte forcerats fram till uppgifter som känts övermäktiga. Det växande barnet vågar därför även som vuxen visa sina sanna känslor. När vi uttrycker vårt innersta har vi avstått från självkontrollen, och vi avslöjar oss själva och blir därför också sårbara.

Men om barnet inte möter en kärleksfull och tillåtande attityd under uppväxten utan i stället får lära sig att dölja sina brister, vågar det inte släppa kontrollen, inte heller som vuxen. En sådan människa tror att sann styrka är att inte erkänna sina tillkortakommanden. Hon har lärt sig att förakta svaghet som associeras med skam och tar inte risken att bli sårad, den risk man tar om man visar sina verkliga känslor. På det viset skyddar hon sig själv men till priset av att inte kunna skapa djupa relationer med andra.

En människa som däremot visar sina verkliga känslor vågar göra det eftersom hon inte är helt beroende av att omvärlden ska acceptera henne. Att bli bekräftad utifrån är visserligen aldrig oväsentligt, men en person som är trygg i sig själv är inte helt beroende av det. En människa som inte godkänner sig

självt är däremot helt utlämnad till bekräftelse utifrån. Hela tiden vill hon vara till lags, söka beröm och belöning. Priset blir brist på egen identitet och förankring i det egna jaget. En sådan människa blir också mycket beroende av andra och av deras gillande, och det gör henne också sårbar.

Dessa olika förhållningssätt avspeglas givetvis i våra möten med andra. Om jag inte själv tillåter mig att vara svag har jag svårt att godta svaghet hos andra. Om jag däremot godkänner svagheter hos mig själv, kan jag förstå andras. Den som inte kan acceptera andras brister blir okänslig för deras känslor och behov, och upprepar själv de misstag andra gjorde mot honom eller henne i barndomen.⁷

Dessa tankar om fornamnet av en identitet har jag burit med mig i min bok om Oscar, för att försöka förstå honom. Jag har uppfattat Oscar under hans tidiga år som ett barn som inte fick vara barn, utan som pressades till att bli vuxen alltför tidigt och till att prestera mer än vad han egentligen förmådde. Hans mor reste från Sverige på obestämd tid, och hans visserligen kärleksfulla och omtänksamma far var också en strängt upptagen tronföljare som självklart lade sig vinn om regeringsbestyren, och att sätta sig in i svenska förhållanden, i första hand. Karl Johan krävde också av sonen att han ständigt skulle göra sitt bästa. Dessutom lämnade Karl Johan Sverige 1813 för att leda styrkorna i nordarmén mot Napoleon, ett krigsföretag som ingen visste hur det skulle avlöpa. Oscar stannade ensam kvar i Sverige och träffade inte sin far på över ett år. Han var då fjorton år. Till sin mor skrev han hur ledsen och övergiven han kände sig, och att han inte trivdes någonstans när ingen av föräldrarna fanns hos honom.⁸

Jag har uppfattat en stor smärta i Oscars brev från de här åren när hans mor ständigt gäckade honom med sina löften om att komma till Sverige, löften som aldrig infriades. Och trots den nära relationen till fadern tyder Oscars ständigt smickrande brev till honom och hans uppenbara vilja att vara till lags på osjälvständighet och ängslan, ett förtvivlat rop på kärlek. När Oscar inte fick vad han behövde så utvecklade han en distanserad, slutentattityd, är min tolkning. Givetvis fanns det många barn som inte fick kärlek från sina föräldrar, och som i motsats till Oscar redan i unga år tvingades försörja sig själva och som kanske oftast bemöttes med hårdhet, så jag menar inte att

⁷ Tommy Hellsten, *Medmänniskan. Om att sätta gränser, undvika utbrändhet och må bra i en pressad tid* (Helsingfors 2003), s. 14–23.

⁸ Ulvros, *Oscar I*, s. 49–53.

Oscar var unik på det sättet. Det som är ovanligt är att det finns brev från hans uppväxt där man kan ana en stor besvikelse och ensamhet.

Det fanns emellertid många som uppskattade Oscars engagemang som vuxen i tidens sociala frågor: han lät införa den allmänna folkskolan, reformerade fångvården, införde lika arvsrätt för män och kvinnor och intresserade sig för en förbättrad fattigvård. Men det var nästan omöjligt att komma honom in på livet.

Benera Santesson

Att inte nå fram till ett verkligt jag hos en människa, som jag saknade hos den vuxne Oscar, upplevde jag i högsta grad när jag skrev om den första av tre kvinnor i *Kärlekens villkor. Tre kvinnoöden 1780–1880*. De två övriga kvinnorna i boken var Helena Winberg och Carolina Winberg, som emellertid inte kommer att diskuteras här. Men den första kvinnan, Bernera Santesson, levde mellan 1781 och 1814 och är här i fokus. Bernera Santesson brevväxlade med den åtta år äldre löjtnanten Carl Rappe. Han var 23 år, hon 15 när korrespondensen inleddes. De skrev till varandra mellan 1796 och 1798, och han uppvaktade henne, men förgäves. Bernera Santessons föräldrar ville gärna se henne gift med Carl Rappe, men hon var inte intresserad av honom. I deras korrespondens uttryckte sig Bernera alltid mycket stelt, antagligen efter en brevställarmall, och det gick inte att komma henne nära. När Carl Rappe skrev: ”Att på ett ögonblick få se Er – Tala med er [...] om ni ännu tillåter mig, att vara den avundsvärde dödlige, som utan att förolämpa får försäkra Er om den renaste och ståndaktigaste kärlek som ännu någon vågat beskriva,” svarar Bernera: ”Välborne Herr Löjtnant [...] Ert obligeanta [artiga] brev av den 21 dennes har jag nu som alltid med synnerlig attention emottagit, det innebär lika gratieusa [vänliga] Tänkesätt emot mig, och fast jag icke nu med min penna kan tolka min mening av flere skäl, så var likväl säker att jag deltagar i Edra öden.”⁹ Henne gick det inte att komma nära, mycket mindre än Oscar. När hon däremot några år senare, i början av 1800-talet, inledde en hemlig relation med handelsmannen Niclas Casanova från Livorno, på chiffer som de själva hittat på (de efterlämnade en lapp med nyckeln till chiffret, så jag lärde mig det), är tonen avsevärt mer personlig. Här skymtade varmare

⁹ Ulvros, *Kärlekens villkor*, s. 25–28.

känslor från Bernera Santesson, även om hon fortfarande gav ett försiktigt och tillbakadraget intryck.¹⁰

Men Berneras far och bror kunde inte acceptera den italienske friaren, utan ingrep och avstyrde Berneras och hans relation efter några år, när det hemliga förhållandet mellan dem blivit känt. Bernera anförtrodde en väninna sina känslor: ”Huru sällan ser vi icke uppfyllandet av våra önskningar; och kväva och nedtysta vår övertygelse är i de flesta cas [fall] vår lott.” Hon ger ett uppgivet, sorgset intryck, och återkom då och då till de tankarna. Det yttre var det viktiga, och det framhölls ständigt från föräldrar och andra auktoriteter att unga kvinnor borde lyda och foga sig.¹¹ Jag fick lägga pussel med breven från Bernera Santesson och med breven till henne (hon korresponderade med fyra olika uppaktande män mellan 1796 och 1807), för att försöka få en bild av henne, men jag kom henne aldrig nära. Källmaterialets karaktär lade hinder i vägen. Däremot föll jag inte för frestelsen att fiktionalisera, utan jag lämnade det öppet som jag inte hade kunskap om, och nöjde mig med att resonera utifrån möjliga tolkningar.

Jag har noterat att i brev från kvinnor inom borgerligheten från sent 1700-tal och tidigt 1800-tal är tonen ofta ganska opersonlig och breven korta. Det tror jag hänger samman med att många kvinnor faktiskt inte var vana vid att skriva, och flertalet människor vid den här tiden kunde överhuvudtaget inte skriva, och framför allt inte kvinnor. När de kvinnor som var skrivkunniga trots allt formulerade sig i brev, handlade det antingen om mycket konkreta ärenden, eller så förlitade man sig på brevställare, om man skulle skriva något ”finare” eller mer personligt, vilket det ju då inte heller blev.¹² När man däremot läser brev från mitten och senare delen av 1800-talet, är det mycket vanligare att man i alla fall får en känsla av att människor skrev mer ur hjärtat. Det kan vara troligt, med tanke på att även kvinnor blivit mer skrivkunniga och skrivvana. Säkert blev det då lättare att skriva mer personligt.

¹⁰ Ulvros, *Kärlekens villkor*, s. 63–79.

¹¹ Ulvros, *Kärlekens villkor*, s. 77–78.

¹² Se t.ex. Eva Helen Ulvros, *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870* (Lund 1996), s. 135; Christina Sjöblad, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet* (Stockholm 1997), s. 97–100; Egil Johansson, 'Women and the Tradition of Reading around 1700. Examples from Sweden and Germany', *Women and Literacy: Yesterday, Today and Tomorrow. Report from a symposium sponsored by the Nordic Association for the study of Education in Developing countries in Stockholm, June 1989* (Stockholm 1992), s. 77 ff och 93.

Sophie Elkan

En person som jag upplever att det gick bra att komma nära var däremot, som nämnts, Sophie Elkan. Hon skrev öppenhjärtigt och direkt, och hon skrev flera tusen brev till en mängd olika mottagare.

En intressant aspekt i korrespondensen mellan Sophie Elkan och Selma Lagerlöf är att de ibland diskuterar vad eftervärlden kommer att tycka och tänka om dem. Båda är fullt och fast övertygade om att senare generationer kommer att vara mycket intresserade av dem och deras relation, av deras brev och naturligtvis av deras böcker. Redan tidigt i författarkarriären, i mitten av 1890-talet, dryftas dessa frågor. Våren 1899 funderade Selma på vilken penna hon borde skriva med, med tanke på hur det skulle gå för eftervärlden att kopiera hennes brev. Hon skrev helst med blyerts, det kändes bekvämast, men bekymrade sig över att de breven skulle bli svårare att kopiera än dem hon skrev med bläck. Men hon hoppades att framtida teknik skulle lösa det problemet. Både Selma och Sophie fann sin brevväxling mycket intressant och skämtade ibland om att den borde publiceras. Det skulle bli en stor volym som de borde få minst två tusen kronor för! Tvärs över brevräderna kunde Selma kasta fram: ”När ska vi offentliggöra denna brevväxling? Det blir vår litterära succé. Gud vad folk skulle få roligt.” Tänk om de skulle testamentera breven till Ellen Key? Och hur kommer inte ”de där litteraturforskarna” i framtiden att fundera över de olika pappersformaten? skämtade Selma. När Selma Lagerlöf på 1910-talet började skriva maskinskrivna brev, gladdde sig Sophie Elkan åt det. Så mycket lättare det skulle bli för framtidens arkivforskare att läsa dem, än de skrivna med blyerts! Sophie skrev också på maskin några år i mitten av 1910-talet. Anledningen till det var att hon drabbats av starr.¹³ Inom parentes kan jag säga, utpekad av Sophie Elkan som en av ”framtidens arkivforskare”, att det är tvärtom. Flera av de maskinskrivna breven är oläsliga eftersom skriften slagit igenom på baksidan på en del av dem. De flesta av blyertsbreven däremot är fullt läsliga, även om vissa har svag skrift.

När Sophie Elkan ändrade i sitt testamente år 1900, beslöt hon att endast Selma Lagerlöf skulle få ta hand om hennes brev och papper. Tydligt tog hon för givet att hon skulle dö före Selma, kanske för att hon var fem år äldre. Hon tyckte att det kändes tryggt att bara Selma skulle få se den mest

¹³ Ulvros, *Sophie Elkan*, s.159–160; Selma Lagerlöf, *Du lär mig att bli fri* (red.Ying Toijer Nilsson) (Stockholm 1992), s. 6.

privata sidan av henne. Sophie trodde att Selma kanske ville behålla Sophies brev till henne själv, men de andra bad hon att Selma skulle bränna. ”Rädda mina brev – jag menar bestämt att de brännas”, bad hon. ”Kom ihåg vad de innehåller mycket personligt om oss båda – och tänk på hur många, som skola vända och vrida på dig som de gjorde med Ernst Ahlgren (Victoria Benedictsson), jag förargar mig redan, när jag tänker på Ellen Keys biografi över dig – den blir övermänsklig!” I ett senare brev bekräftade Sophie åter att hon var glad över att Selma lovat att ta hand om breven när Sophie avlidit, och det var också betryggande att Selma inför eftervärlden gjorde anteckningar om dem.¹⁴ Selma å sin sida funderade:

Det skulle ej skada om du och jag med skrev ned några anteckningar om oss själva medan vi ännu leva och regera. Ingen av oss slipper en biografi och vad ha de stackarna som skola skriva dem att gå efter. Våra gemensamma brev kan ingen få se mer än du och jag, och den som dör sist blir således nästan utan källor för sin skildrare.¹⁵

Året därpå, våren 1901, läste Sophie igenom alla Selmas brev till henne från den första tiden, och de tjusade henne så mycket att hon ändrade åsikt om hur de borde hanteras för eftervärlden. I stället för att brännas tyckte hon att de borde sparas, men i avkortat skick. Delar av breven var så privata att ingen annan borde läsa dem. Sophies väninna Betty Warburg erbjöd sig att renskriva breven, särskilt Selmas blyertsbrev, så att de kunde bevaras i bättre skick för ett arkiv. Sina egna brev brydde Sophie sig inte så mycket om ifall de sparades, men Selmas var en skatt. De skulle bli en ovärderlig tillgång för framtidens litteraturforskare. Sophie ville höra vad Selma tyckte, och Selma svarade:

Dock är jag rädd för att det hela är så strängt intimt, att det knappast kan tryckas förrän om hundra år. Att våra brev är roliga det är intet tvivel om. När man ser avtryck ur andras brevsamlingar blir man ju häpen öfver trevligheten. Lägg så Bettys till, och du har en liten volym, som ej kan ge mer av svenskt litteraturhistoriskt intresse.¹⁶

Selma Lagerlöf fick rätt. Brevens intima karaktär ledde till att de fick läsas först femtio år efter Selmas död, och de har alltså inte kommit i tryck förrän ungefär hundra år efter att de skrevs. Ying Toijer-Nilssons publicering av en

¹⁴ Ulvros, *Sophie Elkan*, s. 160.

¹⁵ Ulvros, *Sophie Elkan*, s. 161.

¹⁶ Ulvros, *Sophie Elkan*, s. 161.

del av Selmas Lagerlöfs brev till Sophie Elkan, i volymen *Du lär mig att bli fri*, kom 1992, och Selmas första brev till Sophie skrevs 1894.¹⁷

Arbetet med att kopiera breven skulle ske sommaren 1901. Då skulle både Sophie, Selma, Karl och Betty Warburg vistas på pensionat på Kinnekulle, och det borde finnas tid för Betty att kopiera och renskriva breven. Men det fanns en ambivalens hos Sophie. Hon skriver till Selma:

Betty skulle kopiera för din äras skull [...] Det var så förtjusande att läsa dina första kärleksbrev – och höra att jag varit mycket för dig. Om jag ej visste det så ser jag det, när jag läser dessa brev – inte blott för innehållet utan därav att allt det stela inbundna omöjliga du hade, när vi först råkades tinas upp och värmes av detta faktum – att vi råkats. Men dessa brev kunna ej avskrivas, det känns vid tanken på att en annan (även Betty) skall läsa vad du skriver om mig och till mig [---] Men om jag dör innan du, så vill jag ingen annan biografi ha öfver mig än utdrag ur dessa brev [---] Vet du det var så vackert och vemodsfullt att läsa dessa brev [...] de ge en mycket vacker bild av oss båda och det är en rikedom och en glans över dem och en jublande lycka.¹⁸

Sophie är fullt upptagen med frågan om breven och den planerade kopieringen, och skriver mycket om det i slutet av april och i maj 1901:

Jag skulle vilja ha vart enda ett av dessa brev [---] Men alla kunna ej renskrivas. Jag har sökt ut ett fyrtital till Betty och ett tjugotal till mig [---] I allmänhet tror jag, att dessa brev äro de bäst skrivna, mest levande och mest passionerade som finns i svensk litteratur. Jag är stolt över att de äro till mig.¹⁹

Sophie har i brev till Betty Warburg tackat för de brev från Selma till Sophie som Betty kopierade. Karl Warburg fick vara bud med både original och kopior, eftersom Sophie tyckte att han var mer pålitlig än postverket. Hon var så glad över att Betty på det sättet räddat Selmas brev åt eftervärlden.

Men var dessa kopior som Betty Warburg gjort finns nu, vet jag inte. De brev som finns på Kungliga biblioteket i Stockholm från Selma Lagerlöf till Sophie Elkan, är Selmas blyertsoriginal. Sophie ändrade sig också när det gällde hennes övriga brev. Det mesta borde sparas, eftersom de utgjorde värdefulla kvarlevor för framtidens forskare, ansåg hon. Sophie Elkans originalbrev finns också på Kungliga biblioteket.²⁰

¹⁷ Lagerlöf, *Du lär mig att bli fri* (red. Ying Toijer Nilsson).

¹⁸ Ulvros, *Sophie Elkan*, s. 161–162.

¹⁹ Ulvros, *Sophie Elkan*, s. 162.

²⁰ Ulvros, *Sophie Elkan*, s. 162.

Både Selma Lagerlöf och Sophie Elkan visste alltså att deras brev skulle läsas av eftervärlden. Påverkade den vetskapen dem i varje ord de skrev till varandra? Regisserade de helt enkelt sitt eftermäle, och lade källorna tillrätta för eftervärlden? Det är svårt att veta. De förda diskussionerna mellan dem tyder onekligen på det, men det är trots allt originalen som finns på Kungliga biblioteket idag, inte några kopior tillverkade av Betty Warburg. Säkert var det så ibland, att de båda författarna tänkte på eftervärlden när de formulerade sig, men troligtvis inte alltid. I de brev Selma Lagerlöf skrev till Sophie Elkan i de första årens förälskelse tror jag inte att tanken på ett framtida offentliggörande ännu var formulerad. Då var varken Selma eller Sophie de kända personer de senare kom att bli. Insikten om ett intresse för deras korrespondens växte fram efterhand som berömmelsen ökade. Och Sophie hade till en början inte alls tänkt att några av hennes brev skulle sparas.

Det faktum att de två skrev så ofta till varandra borde även haft till följd att självcensuren inte alltid kunde finnas till hands, det hade helt enkelt varit alltför påfrestande. Bristen på tid bidrog säkert också till att breven skrevs ganska snabbt, utan att granskas av eftertankens kalkylerande argusögon. Men i den senare korrespondensen är det möjligt att insikten om ett kommande läsarintrasse mera medvetet fanns i deras föreställningsvärld, och att den kunde hålla tillbaka en viss spontanitet och ett utlämnande av alltför intima detaljer. Mitt personliga intryck är dock att deras brev överlag är spontana. Men givetvis är Selma Lagerlöfs och Sophie Elkans medvetenhet om eftervärlden aspekter att ha i minnet när jag som forskare analyserar deras korrespondens.

I den förda diskussionen om kopiering är det också intressant att notera att det fanns ett medvetande hos dem om att deras kärleksrelation kunde ses som problematisk, och kanske inte skulle accepteras av omvärlden. Vissa brev ville de spara som helt privata. Under 1800-talet fanns en föreställning om romantisk vänskapskärlek som ett fenomen mellan kvinnor, men det tidiga 1900-talet hade börjat se på detta med större misstänksamhet, i samband med att begreppen hetero- och homosexualitet börjat definieras och kategoriseras som något normalt respektive onormalt.²¹

²¹ Se t.ex. Ulvros, *Sophie Elkan* kapitlet "Mötet"; Eva Borgström, *Kärlekshistoria: Begär mellan kvinnor i 1800-talets litteratur* (Göteborg 2008).

En biografiförfattares reflexioner

Min biografi över Sophie Elkan kan närmast betecknas som en blandning av livsverksbiografi och existentiell biografi. Det innebär att jag har skrivit om hennes livsverk, författarskapet, men också om viktiga val i livet när det gällde kärlek och identitet. I hennes fall var det exempelvis ibland problematiskt hur man skulle förhålla sig mellan en judisk och en svensk identitet, och likaså hade hon svårigheter med hur hennes relation till en man, Alexis Sluys (romantisk belgisk brevrelation), och en kvinna, Selma Lagerlöf, borde se ut. Hon funderade ofta över arten av sina relationer.

Jag anser det väsentligt att poängtera samspelet mellan människa och miljö, eftersom människan är en social varelse som skapar sin identitet i samspel med andra. Idéhistorikern Gunnar Eriksson har, bland andra, argumenterat för en annan syn än den vanligaste på förhållandet mellan det som karakteriseras som en persons ”verkliga”, inre, mer privata jag, gentemot hennes mer offentliga gärning. Eriksson undrar om inte denna polarisering mellan en ”inre” och en ”yttre” sida är något som konstruerats i vår tid. Han vill i stället understryka människans intima samband med den omgivande miljön. Det är väsentligt att en människas handlingar också dras in i personligheten, för vad är en människa, fjärrad från sina handlingar? I sitt liv pendlar hon mellan omvärlden och jaget, mellan det allmänna och det individuella. Livsverksbiografins dubbla uppgift är att karakterisera och förklara både en person och en kulturmiljö.²² Jag ser heller inga vattentäta skott mellan det yttre och inre, mellan individuell personlighet och miljö. Allt är en växelverkan, en dialog.

En viktig fråga är om det går att skriva en biografi utan att också skriva om sig själv. Är det möjligt att betrakta den andra utan att det vi ser färgas av våra egna personligheter? Som forskare och som läsare av en annan människas ord och tankar är det omöjligt att förbli oberörd. Det vi väljer att forska om, hur vi tolkar våra resultat och den form vi väljer för vår framställning får givetvis som konsekvens att det påverkas av vårt eget jag.²³ Hur kan vi då åstadkomma en tillförlitlig biografi om biografiförfattaren hela tiden uttrycker sig i biografen? Det är också ett källkritiskt dilemma. Förhoppningsvis kan insikten om problemet vara ett första steg. Om vi är medvetna om svårigheten och reflekterar över vårt förhållande till forskningsuppgiften

²² Gunnar Eriksson, *Platon & Smitaren. Vägar till idéhistorien* (Stockholm 1989), s. 142 ff.

²³ Jan Olof Nilsson, *Alva Myrdal – en virvel i den moderna strömmen* (Stockholm/Stehag 1994), s. 18.

och vårt sätt att skriva, kanske det kan hjälpa oss en bit på vägen. Vi måste uppmärksamma våra förväntningar, fördomar och hypoteser när vi ger oss i kast med skrivandet.²⁴

Frestelsen är också stor att glorifiera den biograferade. Författaren förleds att identifiera sig med forskningsobjektet och resultatet kan då bli en hagiografi, ett hjältemonument, vilket var den vanligaste biografitypen längre tillbaka i tiden.²⁵ För att försöka undvika att hamna i den fällan kan man tillämpa misstankens respektive försoningens hermeneutik.²⁶ Vid en närläsning av texterna utrustad med misstankens hermeneutiska glasögon ser vi lögnerna, avunden och viljan att göra sig bättre än man är. Men om vi byter till försoningens linser, framträder den biograferades goda vilja, hennes kärleksfulla omtanke och humor i orden. En balansgång där man uppmärksammar både det negativa och det positiva är nödvändig.

Historikern Birgitte Possing har sagt att det är biografens uppgift att finna flera bilder, och att komma bakom den kända fasaden och hitta andra sidor hos vår huvudperson. Att lyfta fram det tvetydiga och mångtydiga är viktigt. Det är det gåtfulla och det fascinerande och de öppna tolkningarna som ger biografien ”nerv”. Man behöver inte heller som biografiförfattare ha färdiga svar på allt. En del kan lämnas öppet, obesvarade frågor låter läsaren själv fundera vidare i egna banor.²⁷

Så har jag själv gått tillväga flera gånger i mina biografier. Jag har ställt motsägelsefulla brev och uppgifter mot varandra och kommenterat det, men inte gett något färdigt svar på ”hur det egentligen var”, eftersom jag inte alltid vetat det. Det har funnits flera olika möjligheter och tolkningar. Människan är ofta inkonsekvent. Det är inte möjligt att helt nå en annan människa, och vi får se de skärvor vi hittar som bitarna i ett pussel, och bilden vi tecknar som inte helt färdig. Det är nog också det som är det mest intressanta. En del frågor förblir obesvarade, och kan lämnas öppna för läsaren att fundera vidare över.

²⁴ Ingemar Nilsson, 'Att skriva biografi. Biografins hermeneutik', *Liv och text. Sex föreläsningar från ett symposium*, Idéhistoriska skrifter (Umeå 1985), s. 46.

²⁵ Eriksson, *Platon & Smitaren*, s. 137.

²⁶ Anders Florén & Henrik Ågren, *Historiska undersökningar. Grunder i historisk teori, metod och framställningsätt* (Lund 1998), s.125–126; Mats Alvesson & Kaj Sköldberg, *Tolkning och reflektion. Vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod* (Lund 1994), s.131 ff.

²⁷ Birgitte Possing, 'Biografien ud fra et kvinde- og et historievitenskabeligt synspunkt', Ronny Ambjörnsson, Per Ringby & Sune Åkerman (red.), *Att skriva människan. Essäer om biografien som livshistoria och vetenskaplig genre* (Stockholm 1997), s. 66–67.

Biografgenrer – och frestelsen att fikionalisera

Det finns många olika typer av biografier. Idéhistorikern Gunnar Eriksson nämner fyra olika: monumentet eller äreminnet, som närmast syftar till att förhålliga den biografierade, psykobiografen, där en persons handlingar förklaras med hjälp av psykoanalytiska teorier, den existentiella biografen samt livsverks- eller yrkesbiografen. Kännetecknande för livsverksbiografen är att den lyfter fram personens yrke och livsgärning i en mer offentlig sfär, medan den existentiella biografen däremot vill fånga hur en person varit som människa. Vilka var hennes livsmål? Hur såg hennes förhållande till livets yttersta, existentiella frågor ut?²⁸ Det är frågor som är spännande att försöka besvara. När det gäller Sophie Elkan tror jag mig delvis ha nått fram till svar på några av de frågorna, men definitivt inte när det gäller Oscar I eller Bernera Santeson. Ibland kunde man vagt ana deras inställning, men inte mer än så. De övriga två kvinnorna i *Kärlekens villkor*, Helena Winberg och Carolina Winberg, var däremot möjliga att komma in på livet, och de finns också utförligt porträtterade i min avhandling.²⁹

Historikern Eva Österberg har gjort ytterligare en indelning av biografgenrer. Hon nämner den ackumulerande biografen där händelserna berättas i kronologisk ordning utan särskilda tolkningsförsök, och lyfter också fram olika varianter av den tolkande biografen. En livsavgörande händelse kan styra livet i en viss riktning. Andra varianter av tolkande biografier är kollektivbiografen och nätverksbiografen, som fokuserar på en hel grupp människor och relationerna mellan dem.³⁰ Antibiografen, slutligen, tar sin utgångspunkt i att människan inte är helgjuten utan ologisk och inkonsekvent, vilket åskådliggörs i framställningsformen – en postmodern biografi som visar livet som en serie korta, ganska osammanhängande filmbilder.³¹

Kan vi då, om vi har för få eller knapphändiga källor, tillåta oss att ibland skriva skönlitterärt, att dikta? Historikern Gunnar Dahl gav 2005 ut *Tiberius. Kejsare mot sin vilja*, och den bygger givetvis på det material som finns

²⁸ Eriksson, *Platon & Smitaren*, s. 137–141.

²⁹ Eva Helen Ulvros, *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870* (Lund 1996).

³⁰ Ett gott exempel på en kollektivbiografi är Ingrid Hartman Söderberg, "Vidunder till kvinnor." *Sju systrar som pionjärer i yrkesliv och offentlighet 1860–1935* (Örebro 2003).

³¹ Eva Österberg, 'Individen i historien. En (o)möjlighet mellan Sartre och Foucault', *Det roliga börjar hela tiden. Bokförläggare Kjell Pettersson 60 år den 20 december 1996* (Stockholm 1996), s. 326–328.

om kejsaren och hans tid. Men ibland låter författaren Tiberius själv fundera över sitt liv, så som han säkert gjorde ibland. Är det tillåtet, eller är det en dödssynd om man inte direkt avser att skriva skönlitterärt? Gunnar Dahl har lagt pussel med de dokument som finns, men fyller ibland ut bilden genom att både beskriva Tiberius tankar, så som de kunde ha gestaltat sig, och miljöer och landskap så som de kanske tedde sig för den kejsrerliga blicken.³²

Jag finner personligen Dahls angreppssätt intressant. Kejsarens öde var fascinerande, och jag imponeras av Gunnar Dahls skicklighet i tolkningen av den romerske härskaren. Däremot tror jag inte att jag själv hade gett mig in på vågspelet att fiktionalisera. Som historiker menar jag att jag måste ha ett tillförlitligt källmaterial att bygga på, och där tror jag mig vara i tryggt sällskap av fler historiker.³³ När källorna inte räcker till kan en lösning vara att presentera olika tolkningsmöjligheter för läsaren, som då aktivt dras in i processen att försöka förstå en gestalt ur det förflutna.

Det fiktiva momentet i biografiskrivande kan vi nog ändå inte helt komma ifrån. Särskilt biografiförfattare som ägnat sig åt författare har betonat författarens konstruktion av sin egen identitet, ett fiktivt, litterärt jag. Många som i dag biograferar författare har inte heller som mål att finna deras ”sanna jag”, utan spelar i stället ut olika berättelser mot varandra, olika konstruerade identiteter utifrån olika texter. Så har t.ex. litteraturhistorikern Lisbeth Larsson gjort i sin biografi över Marika Stiernstedt, och historikern Despina Tzimoula i biografen om den grekiska författarinnan Penelope Delta.³⁴

Etiska överväganden

Av fundamental betydelse är medvetenheten om att vi, när vi skriver en biografi, ofta tar del av djupt personliga tankar och känslor hos en människa, i alla fall om vi har tillgång till sådant källmaterial. Här gäller det att manövrera varsamt mellan skären, och inte gå på grund. En sådan balansgång kan vara svår. Som forskare är jag nyfiken och vill helst veta allt. Jag vill tolka och analysera. Men som medmänniska kan jag ibland känna: detta är för privat, detta har jag inte med att göra! Den känslan har gripit mig ibland när jag

³² Gunnar Dahl, *Tiberius. Kejsare mot sin vilja* (Lund 2005).

³³ Se t.ex. Henrik Rosengren, 'Biografen – den humanistiska vetenskapens primat', s. 87–88, Rosengren & Östling (red.), *Med livet som insats*.

³⁴ Lisbeth Larsson, *Sanning och konsekvens. Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna* (Stockholm 2001) s. 385–386; Despina Tzimoula, *Eidola. Gender and Nation in the Writings of Penelope Delta (1874–1941)* (Lund 2008), s. 28.

suttit i ett arkiv och mina ögon mött rader längst ner i ett brev som säger: ”Bränn detta genast! Visa det inte för någon!” Likaså om jag plötsligt ramlat över någon intim vändning i en korrespondens, som avslöjar något mycket privat. Även om det kan ligga ett eller ett par sekel mellan det skrivna och min vardag, ser jag det som väsentligt att behandla även människor ur det förflutna med respekt.

Vi måste också hela tiden tänka på de efterlevande, och den frågan blir naturligtvis mer brännande när vi skriver om människor nära vår egen tid, som har nära familjemedlemmar som fortfarande är i livet. Men även när det gäller efterföljande släktled menar jag att vi som biografiförfattare har ett etiskt ansvar. Det är möjligt att känsliga uppgifter kan lämnas ut om hundra år, men inte nu, om det finns risk för att det skadar andra. Biografiskrivande bör inte urarta till kvällstidningsjournalistik.

Slutord

Att helt fånga en annan människas liv i en bok, det är givetvis en omöjlig uppgift. Vi kan fånga vissa drag i flykten. En del faktauppgifter från olika håll, citat, och i bästa fall dagboksanteckningar och memoarer, kanske privata brev. Men det finns ändå så mycket kvar, så mycket som vi inte når. En människa förändras också när åren går, och det som skrevs i ett brev i ungdomen kanske inte alls stämmer när medelåldern nalkas. Och ibland kan tillfälliga sinnesstämningar ge avtryck i en dagbok, något som i längden inte betydde så mycket. En person kan förändras så mycket att hon på äldre dagar har en annan personlighet än vad hon hade i unga år. Därför är det viktigt att inse företagets bräcklighet och biografiskrivandets stora svårighet. Ändå är det så frestande att försöka, och jag tycker inte att vi ska ge upp. Om vi är medvetna om problemen och ödmjuka inför uppgiften, kan våra biografiförsök ändå ge kunskap om levnadsöden i det förflutna, till glädje för oss idag. Vi lyckas inte skriva ner en annan människas liv, men i bästa fall kan vi lyckas fånga några glimtar av det, så som det en gång skymtade förbi i tidens snabbt förbivirvlande vinddrag.

Elin av Skövde: att finna konturer av en gestalt bland medeltidens källskärvor, saligprisningar och officier

SVEN-ERIK PERNLER

År 2007 utkom min bok *S:ta Elin av Skövde. Kulten, källorna, kvinnan* (Skara stiftshistoriska sällsks skriftserie 31).¹ Bakgrunden var att jag ombetts att strukturera en tänkt samlingsvolym i ämnet, med uppsatser av forskare från olika vetenskapliga discipliner. Det visade sig inte lätt. Nästan alla som avhandlat Elin i tryck under senare decennier hade gjort det mer i förbigående, därtill ofta utifrån ett mycket begränsat intresseområde. Få hade bedrivit någon primärforskning. Många hade okritiskt skrivit av tidigare arbeten. Forskningsläget var minst sagt oklart, liksom uppfattningarna om Elin som person. Om hon nu någonsin levat. Överens var man främst om att hon inte kunde vara varken Guttorm Jarls dotter eller Inge den äldres hustru, vilket somliga tidigare hävdade.

Samtidigt hade erkända svenska forskare inom olika discipliner under 1900-talets gång börjat ifrågasätta om Elin någonsin existerat i verkligheten. Kanske var hon enbart ett ortnamn som inkarnerats och av kyrkan försetts med helgongloria och vidhängande officium, utifrån gammal källkult? Kanske var hon alltså ett s.k. ”falskt helgon”, en fantasiprodukt? Andra drev tanken att hon skulle vara Fröja i kristnad tappning, varvid någon historisk person inte heller i detta fall behövde förutsättas bakom vad som berättades i 1200-talets Elin-officium, sammanställt av Skara-biskopen Brynolf Algotsson år 1288 eller nära därefter. Officiet kunde ju vara skapat som ”förklaringsmodell” bakom Skövde kyrkas tillblivelse liksom för att ge Västergötland ett eget, inhemskt helgon. Officiet förutsattes då bestå av nästan uteslutande reli-

¹ Allt i föreliggande artikel är möjligt att enkelt återfinna i nämnda bok med hjälp av dess omfattande person-, ort- och sakregister.

giösa schabloner, hopfogade med hjälp av få och mycket bristfälliga uppgifter kring personer, orter och tidpunkter.

Ifrågasättandet låg i tiden. Man ville gärna inom kyrko- och religionshistorien ”avmytologisera” helgonen, liksom man inom exegetiken, bibelvetenskapen, försökt att avmytologisera Jesus. Ortnamnsforskare utmönstrade Elin som person utifrån att det fanns såväl källor som andra platser med benämningen ”Eline” (med olika varianter). Ur detta hade en kvinna vuxit fram och försetts med olika epitet och egenskaper. Religionshistoriker å sin sida, men även kyrkohistoriker, lät sig förledas av eftermedeltida skrönor och folkliga berättelser och drog utifrån dessa slutsatsen att vi i Elin hade att göra med en arvtagerska till Fröja, detta trots att Fröja-kultens utgestaltning är i högsta grad okänd för oss. Inte heller konstvetare hade mycket att bidra med under 1900-talets första årtionden: bilder av henne var okända, två sigillbilder undantagna, fastän bilder *de facto* förekom såväl i kyrkor som på museer.

Trots att jag aldrig hade för avsikt att i strikt mening försöka biografiera Elin i ovan nämnda bok, var jag ändå tvungen att ta ställning till frågan huruvida hon någonsin existerat som historisk person eller inte. Och om hon existerat: vad kunde man då våga hävda beträffande henne? Ingenstans i källmaterialet omtalas ju namn på några släktingar eller vänner till henne. Inte heller anges hennes dödsår eller något annat årtal relaterat till henne. Däremot skymtar ett antal orter och platser.

Här förbigår jag i huvudsak frågan om hennes kult, dess framväxt och utbredning från lokal nivå till en anmärkningsvärt enhetlig Elin-mässa för samtliga stift i den svenska kyrkoprovinsen, Åbo inkluderat, med Elin som en av det svenska rikets skyddspatroner.² Jag utelämnar likaså en diskussion om den folkliga föreställningsvärlden kring henne århundradena efter den lutherska reformationen och in i vår egen tid. Inte oväntat har man på många håll i Västergötland, ibland först i sen tid, sökt förknippa henne med den egna hemorten för att på så vis göra henne till ”sin”.

Jag koncentrerar mig på att försöka värdera officiets uppgifter om henne, försöka förstå och tolka faktaluckor som finns samt se om det är möjligt att göra en rimlig tidsbedömning av när de i officiet skildrade händelserna kan ha ägt rum – om de ägt rum. Av visst intresse är givetvis att försöka komma

² Till frågan om Elin-mässan se även Jan Brunius, *Atque Olavi. Nordiska helgon i medeltida mässböcker* (Stockholm 2008), sid 66–71, 85–93, 144–150.

åt tidsavståndet mellan beskrivna händelser och den tidpunkt då vi bevisligen känner en kult i liturgiskt ordnad form. Och det är före officiet!

Först några anmärkningar beträffande officietexter som genre. Officiets primära syfte är inte att biografiera, utan att för omvärlden och kommande släkten dokumentera och legitimera någon som ett helgon eller en martyr. Därför anspelas hela tiden på män och kvinnor ur Bibeln och kyrkans historia, ibland också ur andra berättelser, när man vill teckna helgonets eller martyrens många goda sidor och egenskaper. Han eller hon är en Kristus-kopia eller -spegel, en bland många, och blir igenkännbar som sådan av alla tack vare officiets många associationer till andra heliga män och kvinnor.

Problemet är då hur mycket man kan eller måste skala bort av vad som skulle kunna vara vedertagna schabloner innan man kommer åt en eventuell historisk kärna. I fallet Elin valde jag att gå mycket hårt fram, helt enkelt för att se om någonting blev kvar som bara inte kunde förklaras enbart utifrån genren. En sak tillät jag mig dock bejaka, om än med en viss tvekan: att hon som änka ekonomiskt bidragit till att uppföra en kyrka i Skövde. Att som änka ha bidragit till ett kyrkobygge är förvisso ett ofta förekommande tema när det gäller kvinnliga helgon och martyrer, men samma sak berättas också om många andra fromma kvinnor under de första kristna århundradena i Norden, liksom det bekräftas av arkeologiska fynd.

Men i övrigt? Finns det något som bara inte kan avfärdas som gängse stereotyper? Ja, jag menar det. Låt oss börja bakifrån, från händelserna kring hennes död. Enligt legenden mördades Elin på kyrkväg, alltså i ett fridlyst sammanhang. Hon mördades heller inte på vilken plats eller vid vilken tidpunkt som helst. Hon hade nämligen anlant till Götene för att vara med vid kyrkans invigning och få del av den avlat ett sådant tillfälle erbjöd.

En kyrkoinvigning. Det innebar att många människor var på plats, fyllda av förväntan. Biskopen och hans följe var där eller på väg. Att det i just detta sammanhang utspelade sig ett mord, måste ha uppmärksammats av alla. Ryktet måste ha nått långt, särskilt som en invigning av en kyrka inte enbart drog till sig de egna sockenborna. Den traumatiska händelsen hölls säkerligen i levande minne genom den muntliga traditionen under generationer framåt. En kyrkoinvigning som denna glömde man inte!

Att de som låg bakom det brutala mordet därtill var av ingift släkt med den mördade gjorde inte historien sämre. I stället för att invänta en formell rättsprocess mot den kvinna de mördade, tog de lagen i egna händer och överskred också i denna del samhällets normer och lagens bestämmelser.

Bakgrunden var att en av Elins döttrar blivit gift med en man som miss-handlade dottern. Dotterns tjänstefolk hade då tagit livet av sin husbonde, men skyllde på att Elin uppmanat dem till detta. Den mördades släkt krävde därför att Elin skulle ställas inför rätta för mordet, ett mord som hon nekade till att ligga bakom.

Möjligen kan misstankarna och anklagelserna mot henne ha stärkts då hon i samma veva gav sig av på pilgrimsfärd till Det heliga landet. Kanske företog hon färden bara för att få ro, få "lägga fram sin sak inför Gud", och för att vädja till helgonen om bistånd. Men kanske kan hon också ha varit medveten om att hon ibland uttryckt sig kritiskt om sin måg på ett sådant sätt att det uppammat tjänstfolket till dråp eller mord nästa gång dottern kränktes av sin man.

För den dödes anhöriga bör pilgrimsfärden ha varit tecknet, beviset på att Elin verkligen låg bakom mordet. Varför utsätta sig för en så dyr, krävande och farlig färd om man inte begått ett allvarligt brott? Men varför inväntade de då å sin sida inte rättgången? Kanske därför att de visste att hon som änka var "övermaga", omyndig, och att det därför inte var rättsligt möjligt för dem att utsöka dödsstraff. Så var möjligt endast vid trolldom. Men hon skulle inte undgå sitt straff: döden.

Vilka släkter var det då som på detta sätt hamnade i motsatsställning till varandra? Det vet vi inte. Inte ett enda namn omtalas, förutom Elins. För officieförfattaren kan det också ha varit angeläget att inte nämna släkterna vid namn, särskilt inte den släkt som låtit mördra Elin. Hon var ju nu ett martyrhelgon, och hade att vördas av alla som sådant. Att då hänga ut en västgötsk släkt som den som tagit hennes jordeliv var inte oproblemiskt.

En motsvarande förklaring torde skymta bakom det faktum att biskopen av Skara inte själv lät helgonförklara Elin, utan att kanoniseringen skedde genom den förste ärkebiskopen av Uppsala, Stefan, munk från cisterciensklostret Alvastra, efter hörande av påven. Genom att på detta sätt lyfta frågan om en helgonförklaring kunde biskopen av Skara fortsätta att ha rimliga relationer till båda de inblandade släkterna, samtidigt som ingen kunde underlåta att åtminstone officiellt erkänna Elin som helgon.

När i tiden kan vi då tänka oss att händelserna kring Elin utspelats? Några årtalsangivelser finns ingenstans i det medeltida materialet, varken vad gäller Elins död eller Götene kyrkas vigning. Ärkebiskop Stefans agerande 1164 till förmån för hennes helgonförklaring visar bara att de angivna händelserna måste ha ägt rum dessförinnan, men inte hur lång tid innan. Däremot anför

officiet hennes dödsdag: 1 augusti. Detta datum kan ha bevarats, eller erhållits genom slutledning, just utifrån att mordet skedde i samband med Götene kyrkas vigning, en vigning som framgent uppmärksammades genom den årligen återkommande kyrkmässan nämnda datum.

Har vi då möjlighet att bilda oss en ungefärlig uppfattning om när Götene kyrka vigdes? En dendrokronologisk undersökning av remstyckena (virket mellan murarna och takstolarna) daterar byggnadens tillkomsttid till 1120-talets slut, utifrån trävirkets fällningsår 1125. Vigningen bör då ha kommit till stånd någon gång inom ett tidsspänn från 1120-talets slut och fram mot ca år 1140. Just 1140 anförs som Elins dödsår i Johannes Messenius *Scandia illustrata*, tryckt 1700–1704, men skriven redan 1616–1636, medan Johannes Vastovius 1623 anger dödsåret till 1160. Ingen av dessa åberopar dock någon medeltida källa för sitt påstående, men Messenius förefaller att komma sanningen närmast av den dendrokronologiska undersökningen att döma. Mot Vastovius uppgift talar också den korta tiden fram till helgonförklarandet 1164. En helgonförklaring som denna förutsatte viss folklig acceptans, därtill att ett antal mirakler inträffat som tecken och bekräftelse på den avlidnas helighet. Frågan är hur många sådana som hunnit ske under loppet av endast fyra år efter den uppslitande släktfejden. Det finns alltså fog för att betrakta Messenius som den som kommit sanningen närmast, alldeles oavsett hur han kommit fram till sin uppgift.

Men kan man inte tänka sig att Elin levtt ännu tidigare, och att en äldre byggnads vigning avses? I så fall får man föreställa sig en kyrka från 1000-talet. Några spår av en sådan byggnad har inte påträffats, inte heller några inventarier. Åtminstone under kvartsseklet före 1100-talets ingång var det därtill mycket svårt att som kristen besöka Jerusalem, till följd av att seljuiska turkar, alltså muslimer, erövrade staden 1073. Vallfärder från Norden blev däremot allt vanligare sedan ett latinskt patriarkat upprättats i Jerusalem 1099.

Lägger vi ett pussel med de fakta och indicier vi anser oss ha, och relaterar detta material till faktiskt existerande daterbara uppgifter, uppstår följande mönster: Elinsmäss i Skövde var en så stor och talrikt besökt mässa, möjligen också marknad, att den krävde särskild fridlysning (senast) år 1281. År 1288 utlovade biskop Brynolf av Skara att skriva ett officium till Elins ära. Redan dessförinnan fanns dock en speciell *collecta* (kollektbön) för Elindagen, bevarad i ett breviarium från 1200-talets början. Lägg till detta uppgiften om samförståndet mellan påve och ärkebiskop rörande helgonförklaringen

1164. Redan det ganska nyligen gjorda fyndet av den speciella Elin-collectan innebär att tidsavståndet mellan när Elin rimligen dödades och det äldsta påträffade belägget utanför officietexten för att hon firades som martyrhelgon inte rör sig om mer än högst tre generationer.

I ett sådant perspektiv, och med de ingredienser som finns av inte minst släktmotsättningar och ond, bråd död, är det minst sagt svårt att föreställa sig att Elin av Skövde skulle vara ett inkarnerat ortnamn. Tvärtom bör man mycket väl ha känt till henne och omständigheterna kring hennes död ännu när officiet blev till och uppgifterna redigerades för att ingå i en liturgisk kontext. Att medvetet förfälska fakta hade varit ogörligt efter så kort tid utan att misskreditera den heliga och hennes släkt. Att låta andra heliga i Bibeln och kyrkohistorien kasta ytterligare ljus över henne, var samtidigt en självklarhet. Utfallet blev enligt officiet att hon lever och verkar ännu i denna stund. Sistnämnda ämne faller dock utanför ramarna för vad som normalt hör biograferandet till. Den nämnda insikten låg däremot bakom det påvliga avlatsbrevet för S:ta Helenas (Elins) kyrka i Skövde år 1292.

Ytterst må var och en själv bedöma om han eller hon utifrån officiet har anat konturerna av en människa, eller om tankarna kring ett människoblivet ortnamn eller en övervintrande gudinna ter sig mer rimliga och sansade. En absolut förutsättning är dock att man först verkligen läst officiet, inte enbart hört berättas om det!

Att närma sig ett nationalmonument: Gustav II Adolf som biografiskt problem och möjlighet

SVERKER OREDSSON

Man närmar sig inte något jungfruligt område då man tar sig an Gustav Adolf. Jag skrev en bok som utkom 1992 med titeln *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget. Historieskrivning och kult*. Jag räknade där samman att totalt 166 historiska verk om Gustav Adolf blivit behandlade av mig. Därtill kom 14 skönlitterära verk, flera konstverk samt flera jubileer. Där framträder en bredd i den folkliga uppfattningen av kungen. Av de 166 verken kom 65 böcker eller uppsatser från Sverige eller Finland, 71 från Tyskland och 30 från andra länder.

Styrkan i firandet av kungen manifesteras på flera sätt. År 1832 samlades en väldig folkskara i Lützen, och man beslöt att en järnkupol skulle resas över den sten som låg på den plats där man menade att Gustav Adolf hade fallit. Likaså beslöt man att bilda en Gustav Adolfsförening, vars uppgift skulle vara att "lindra den kyrkliga nöd som protestantiska diasporaförsamlingar i och utom Tyskland i följd av yttre och inre svårigheter hade att kämpa med". Samtidigt samlades 7 000 människor i Uppsala för att vara med om grundläggningen av en obelisk i Odinslund, skänkt av kung Karl Johan till Gustav Adolfs minne.

Jubileumsåret 1832 utgör startpunkten för ett väldigt Gustav Adolfsfirande. Varje 6 november tågade svenska skolungdomar med facklor. De fick höra fosterländska och religiösa tal och de sjöng fosterländska och religiösa sånger. Sverige hade ingen nationaldag, men Gustav Adolfsdagen fungerade som en både nationell och religiös samlingsdag.¹

¹ Sverker Oredsson, *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget. Historieskrivning och kult* (Lund 1992), s. 47 och 59.

I början av 1900-talet hade firandet och kulten ytterligare tilltagit. År 1907 invigdes i Lützen ett kapell skänkt av den göteborgske affärsmannen och mecenaten Oscar Ekman. Kapellet är starkt nationalromantiskt. Takkonstruktionen i kapellets inre liknar ett uppochnervänt vikingaskepp. Olle Hjortzbergs altartavla är talande. Den visar änglar med barnansikten som förskräckt tittar ner på slagfältet. På ömse sidor i stort format står Martin Luther och Gustav Adolf. Budskapet är: Protestantismens båda stora och likvärdiga gestalter är Martin Luther och Gustav Adolf.²

Så blir kapellet i Lützen en mycket intressant kvarleva av Gustav Adolfskulten i början av 1900-talet. År 1908 bildades Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet, och föreningen valde Gustav Adolfsdagen som sin högtidsdag. Och i Finland beslöt man ungefär samtidigt att den 6 november skulle firas som svensk dag i Finland. Axel Lille, Svenska folkpartiets grundare och förste ordförande, skrev så här på första Svenska dagen:

Gustav II Adolf är vår historias största minne, väl värt att bli den medelpunkt, kring vilken Finlands svenska befolkning skrider till samling på en dag, då denna ur sina hävder vill hämta nytt mod och nya krafter i striden för sin rätt att vara sig själv och bevara sin nationalitet. Ingen av våra historiska personligheter kan ställas på samma höjd som Gustav Adolf såsom ett ideal för nutida släkte i fråga om målets höghet, kraft och ihållighet samt tron på framtiden. Alla som kämpa en ojämn kamp mot övermakten, på vilket område striden än försiggår, ha av hjältekonungen att lära huru segern skall vinnas.³

När upphörde Gustav Adolf att vara ett svenskt nationalmonument? Ca 1967. Vi kan få kunskap från Göteborg. Ännu i början av 1960-talet deltog omkring 20 000 skolungdomar och andra i firandet på Gustav Adolfsborg i staden. Där sjöngs fosterländska sånger och ett leve utropades för Gustav Adolf. När Gustav Adolfsdagen var en lördag eller söndag minskade firandet. År 1967 var dagen en måndag. Hvidtfeldtska läroverkets promenadorkester Hvalfrid spelade, men man gjorde endast spex kring minnet. När skolungdomarna närmade sig statyn på Gustav Adolfsborg, sjöng man ”Så går vi runt kring en enebärsbuske”.⁴

Ännu i dag är inte Gustav Adolf en helt vanlig kung. I Sverige äter många Gustav Adolfsbakelser den 6 november. I Tyskland, särskilt i Leipzigområdet

² Oredsson, *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget*, s. 124.

³ Axel Lille i *Nya Pressen*. Henry Rask, ”Varför firas Gustav Adolfsdagen som svensk dag i Finland?”, *Finsk Tidskrift* (1982:8).

⁴ Oredsson, *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget*, s. 226.

det, dricker man "Ur-krostitzer"-ölet med Gustav Adolfs bild på flaskor och underlägg och det står: "In königlicher Tradition seit Gustav II. Adolf von Schweden".

Jag har nu sysslat med en sida av nationalmonumentet. Den andra sidan av monumentet är också intressant men mindre känd i Sverige och Finland. Det fanns dissidenter i inställningen till Gustav Adolfskulten. Den kanske främste bland dessa var Julius Mankell, för övrigt en äldre släkting till Henning Mankell. Julius Mankell var kapten, liberal politiker och militärhistoriker, och han skrev omkring 1880. Han var mycket kritisk mot hela Gustav Adolfs kungagärning. Framför allt fördömde han Gustav Adolfs krig. Endast försvarskrig var enligt Mankell berättigade, och Gustav Adolfs krig var anfallskrig. Mankell hade ett principiellt resonemang:

Statens idé och samhällets ändamål är icke att föra krig och göra erövringar eller att sträva efter yttre ära och storhet, särdeles om ej krafterna medgiva dess upprätthållande, utan den består i samhällsmedlemmarnas lycka och välstånd som kan förväras endast genom yttre och inre fred.

Sådana kätterska tankar bekämpades av det officiella Sverige. Lundaprofessorn Clas Theodor Odhner framhöll gentemot Mankell att Gustav Adolf var den svenska rojalismens ideal. Han hade inte bara skapat en stormaktsställning för Sverige. Han var också ett ideal för sitt folk "i religiöst allvar, moralisk renhet och sant mänsklig bildning. Han var en äkta fosterländsk och nationell konung, en folklig konung."⁵ Även kungen själv, Oscar II, var mycket upprörd över Mankells uppfattning. Han skriver i sina memoarer att Mankell inte var värdig att bära svensk officersuniform, och han förfäras över att Mankell "djärvts bespotta den konungslige hjälte och trosmartyr, vars like världens hävder knappast hava att uppvisa, och varöver varje svensk man eller kvinna, så hög som låg, borde vara likaså stolt som tacksam".⁶

Den mot Gustav Adolf kritiska traditionen var givetvis långt starkare i katolsk historieskrivning och i katolsk miljö. Från den traditionen kan lyftas fram Johannes Janssen, historieprofessor i mitten på 1800-talet i Frankfurt am Main, en man med högt anseende. Han menade att svenskarna kunde fortsätta att betrakta Gustav Adolf som en hjältekung. Han var en stor fältherre och en kung som med värme omfattade sin lutherska trosbekännelse. Däremot menar Janssen att det inte fanns någon grund för tyskar att fira

⁵ Oredsson, *Gustav Adolf; Sverige och Trettioåriga kriget*, s. 97–102.

⁶ Oscar II, *Mina memoarer*, I, (Stockholm 1960), s. 288.

Gustav Adolf. Hans krig var ett erövringskrig. Han var inte tolerant. I Marienburg mördades 700 människor och klostrets skatter erövrades. Till slut jämför Janssen Gustav Adolf med Napoleon, och inte ens den jämförelsen utfaller till den svenske kungens fördel. Båda hade en omättlig traktan efter erövringar. Den person i Tyskland som vill fira Gustav Adolf måste också fira Napoleon, och ett Napoleonfirande vore en mindre synd än firandet av den svenske erövraren, för Napoleon har – utan att själv veta det – betytt mycket för att utveckla Tysklands nationella krafter. Svenskarna slet sönder den nation som tidigare varit den främsta i kristenheten. Under Napoleon böjde sig tyskarna under prövningarna och lärde sig bedja. Under Gustav Adolf utvecklades endast hat mellan tyskar.⁷

Därmed kommer jag över till själva uppgiften, att tala om problem och möjligheter då man närmar sig ett nationalmonument. Ett problem är givetvis att när en person är så väldigt omskriven så finner man inte några nya dokument med fakta som ställer tidigare historieskrivning på huvudet. Dokumentfinnandets glädje i historikeryrket känner man inte särskilt mycket när man sysslar med Gustav Adolf. Däremot, just situationen att det finns en lång Gustav Adolfsbeundrande tradition och samtidigt en ungefär lika lång Gustav Adolfskritisk tradition skapar möjligheter. Fakta som har förträngts hos Gustav Adolfsbeundrarna kan finnas hos Gustav Adolfskritikerna. Magdeburgs förstörelse i maj 1631 var en av de största katastroferna under 1600-talet och är mycket omskriven. De svenska truppers plundring av Frankfurt an der Oder i april 1631 har man i svensk och protestantisk historieskrivning behandlat med lätt hand. När man försöker ge en balanserad skildring av kungen och hans verksamhet finns på det sättet mycket att plocka från de skilda traditionerna.

Det samlas en massa bråte kring en person som är så omskriven som Gustav Adolf. Man får vräka undan en hel del av denna bråte för att finna det som är intressant. Med sig har man då sina frågor till historien, de frågor som skall bidra till att lyfta fram det som är viktigt, det som författaren finner vara viktigt. Här kan man komma till olika resultat. Den flitige historiskrivaren Herman Lindqvist driver tesen att stormaktstiden är en tid som vi svenskar bör minnas med stolthet. Hans summering är att kriget tvingade ”hela befolkningen till enorma ekonomiska uppoffringar och innebar stort

⁷ Johannes Janssen, *Gustav Adolf in Deutschland* (Frankfurt am Main 1865); Oredsson, *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget*.

lidande för människorna i Sverige, Finland, Danmark, Ryssland, Baltikum, Polen och i många tyska storfurstendömen”. Men, fortsätter Lindqvist, det är också sant att framgångarna var häpnadsväckande stora och snabba och att de aldrig skulle ha vunnits utan exceptionellt stor lojalitet hos detta lilla svenska och finska folk, ledda av regenter vars förmåga och målmedvetenhet att styra sina riken saknade motstycke i det samtida Europa, kungar som själva var eller hade tillgång till några av de bästa härförare Sverige någonsin haft och de skickligaste byråkraterna och diplomaterna.⁸

Min egen grundinställning till Gustav Adolf är annorlunda. Jag ser honom som en regent som var besatt av krig, som tog varje chans som fanns att börja ett krig eller fortsätta det och som var mycket dålig på att avsluta ett krig. År 1629 hade Gustav Adolf regerat under 19 kalenderår. Under 15 av dessa hade han varit i krig. Han förde krig med Danmark under tre år, i och med Ryssland under sex år, och med Polen under nio år. Och vi vet att fr.o.m. juni 1630 förde han krig i Tyskland oavbrutet fram till sin död i november 1632.⁹

Då reses frågan om detta inte är ett ohistoriskt sätt att se på en 1600-talskung. Det var ju över huvud taget en mycket krigisk tid. Men även Gustav Adolfs egen samtid hade kritiska synpunkter på den svenske kungens många krig. Man tyckte att argumenten för Sveriges många krig mot Polen var svaga. Vidare ville ingen regerande protestantisk tysk furste att Sverige skulle komma till de tyska protestanternas hjälp. Gustav Adolf tvingade protestantiska stater att ingå förbund med Sverige.¹⁰

Jag sticker inte under stol med att jag anser krig vara något ont, att det inte minst fr.o.m. första världskriget är omöjligt att se krig i ett romantiskt skimmer. Vidare menar jag att ambitionen skall vara att samma mått bör användas då man skriver om det egna landets historia som när man skriver om andra länders. Aggressivitet bör benämnas aggressivitet i båda fallen. Plundringar bör också ha samma namn. I protestantisk historieskrivning har krig i protestantismens namn förskönats, länge därför att man menade att protestantismen var en bättre och säkrare väg till himmelen och senare därför att man ansåg att protestantiska länder hade en större tankefrihet och en högre kultur än katolska länder.¹¹ I dag är dessa synsätt ovanliga. Krig i protestantismens

⁸ Herman Lindqvist, *Historien om Sverige. När Sverige blev stormakt* (Stockholm 1994), särskilt s. 9.

⁹ Oredsson, *Gustav II Adolf* (Stockholm 2007), s. 175.

¹⁰ Oredsson, *Gustav II Adolf*, s. 88 och 182.

¹¹ Oredsson, *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget*, s. 251f.

namn är inte bättre än krig i katolicismens eller någon annan konfessions eller religions namn.

Jag finner det alltså naturligt att när man skriver om en person så har man några ledande tankar, kanske en tes som man driver. Att bara redovisa en mängd fakta utan några ledande tankar ger ett tråkigt resultat. Det blir tråkigt för skribenten och, viktigare, det blir tråkigt för läsaren.

Men självfallet finns här en fara, men det är samma fara som i allt författarskap där man driver en tes. Är författaren rättvis? Gör han våld på fakta för att få tesen att stämma? Det är väl särskilt viktigt då man skriver om en person att man är rättvis. Historikern som skriver om en kung eller en statsminister bör inte präglas av undersätlig vördnad eller av vilja att se det hela ur den egna nationens eller det egna partiets synvinkel, men man bör inte heller förlöjligen eller på annat sätt vara orättvis mot den man biografierar. Jag har här bara den vanliga rekommendationen att man ärligt bör redovisa de skäl som talar emot den tes som man driver och sedan ta ställning till om tesen fortfarande är hållbar.

Någon gång under arbetet med Gustav Adolfsbiografin har jag tänkt att en kungakritisk hållning är lätt i dag. Hade jag uttryckt samma åsikter under Gustav Adolfs livstid hade jag förmodligen fått plikta med livet. Hade jag uttryckt åsikterna i slutet av 1800-talet hade med säkerhet mitt sociala anseende varit förstört. Jag får dock inte tillfälle att pröva mitt mod. Jag lever nu, och får ge min beskrivning nu.

Ställningstaganden till Gustav Adolf är emellertid inte helt utan hetta. Det kan märkas i tidningsinsändare, och det kan märkas i det protestantiska Tyskland väl så mycket som här. I *Historisk Tidskrift* har min Gustav Adolfsbiografi erhållit en mycket negativ recension av en teologie doktor vid namn Otfried Czaika. En ledande tanke hos recensenten är att jag "givetvis" har antipatier för det lutherska. I ett genmäle var jag personlig på den avgörande punkten, om mina påstådda antipatier för det lutherska. Jag skrev:

Jag är medlem av Svenska kyrkan, som har ansetts vara en luthersk kyrka, bevisar ibland dess gudstjänster och är säkert präglad av den lutherska traditionen. Det finns en del i denna tradition som jag tycker om. Jag tycker däremot illa om krig i religionens namn och har ingen förståelse för historiker eller teologer som försvarar sådana krig, därför att de anser att de har gynnat den egna trosuppfattningen.¹²

¹² *Historisk Tidskrift* 2008, s. 568f och 2009, s. 73f.

När man skriver om en kung, en statsman eller över huvud taget om en person som anses ha åstadkommit mycket, då har man frågan om i vilken grad verket skall stå i centrum och vilken emfas man skall lägga på det rent personliga. Här tror jag det kan vara intressant att se på skillnaden i behandlingen av Gustav Adolf och av hans dotter, Christina. I beskrivningar av Gustav Adolf, inklusive min egen biografi, står vanligen kungagärningen i centrum, medan när man skriver om Christina, ges stor plats åt det personliga. När det gäller Christina finns tre intressanta frågor som i hög grad fångat intresset: 1) Varför gick hon över till katolicismen? 2) Varför abdikerade hon? 3) Hur såg hon på sig själv som kvinna och regent?

Och så ser man på relationen mellan dessa frågor och svar.

Personligen tycker jag att dessa frågor ofta har fått för stort utrymme. Det finns också annat under Christinas regeringstid som är mycket intressant: I jämförelse med sin berömda kansler Axel Oxenstierna var hon ju en duva i fredsförhandlingarna i Westfalen. Hur såg hon på relationerna mellan rikets ständer, särskilt adeln och bönderna? Hon var ju förfärligt mycket om sig och kring sig och begärde denna världens goda när hon skulle gå över till katolicismen och abdikerade. När det gäller hennes tid efter abdikationen har den fått en insiktsfull behandling av Marie-Louise Rhodén.¹³

Men tillbaka till Gustav Adolf. Jag tycker det är hans konungsliga gärning som bör stå i fokus. Han var ju inte en privatman utan hade en mycket stor betydelse för Sverige och även för Europa. Som tänkare var han inte speciellt intressant. Dessutom finns ganska lite källmaterial som säger något om hans privata tankar. Men visst, en hel del privat är viktigt för att förstå hans gärning:

- bakgrunden med många som hade anledning att hata hans far och dennes hårda regemente
- hans fostran med den idékrets, den götiska, som överfördes till honom
- hans andliga utrustning med tyska språket som modersmål, stor retorisk skicklighet och stort intresse för militära ting
- hans avsaknad av rädsla för döden.

En biografi över en person som levt för länge eller ganska länge sedan kan vara ett bra sätt teckna en svunnen tid. Men jag tror inte att en biografi över en

¹³ Marie-Louise Rodén, *Drottning Christina – en biografi* (Stockholm 2008).

kung eller annan framträdande person är rätta medlet att teckna en tid. Då är det bättre att välja en person längre ner på den sociala hierarkins steg.

Att sätta in en person i sitt tidssammanhang är givetvis nödvändigt. Marc Bloch har sagt: ”Man is son of his time even more than of his father.”¹⁴ Detta gäller också en kung. Tecknandet av det svenska sammanhanget, det nordiska och det europeiska blir viktigt. I Gustav Adolfs fall är det europeiska sammanhanget viktigare än vad det brukar vara för en nordisk person.

Här kommer jag också tillbaka till vikten av att göra en rättvis bedömning. Att vi tycker att Gustav Adolf var en mycket krigslysten person är naturligt. Det intressanta är: Hurdan var Gustav Adolf i relation till sin samtid? Och jag har då kommit fram till att även i den jämförelsen var kungen ovanligt krigslysten.

För att dra en parallell: Jag har skrivit om Lunds universitet under andra världskriget och då bl.a. behandlat nazistsympatisörer.¹⁵ Att vi tycker illa om eller har svårt att förstå sådana ställningstaganden är en lättköpt position. Det intressanta är att jämföra ställningstaganden av detta slag med prodemokratiska vid samma tid. Då framkommer det att det fanns alternativ.

Ytterligare en synpunkt: Gustav Adolf erbjuder en möjlighet som inte gäller flertalet personer som biografieras. Hans liv slutade inte vid Lützen 1632 utan har en intressant efterhistoria. Han uppfattades som så viktig att man med stort engagemang har skrivit om honom under flera sekler. På det sättet blir inställningen till kungen ett lackmuspapper som säger mycket om respektive tid då en biografi skrivs eller ett jubileum firas.

- Hur kommer det sig att det var en så förhållandevis avspänd attityd till kungen under 1700-talet?
- Varför blir firandet så intensivt från 1832 och framåt? Och varför blir det då så starka ställningstaganden både för och emot kungen?
- Om religiösa aspekter varit dominerande från 1830 och några decennier framåt, så kommer rastänkandet in i slutet av 1800-talet.
- Det finns likheter men också skillnader i kulten av Gustav Adolf jämfört med kulten av Karl XII.
- Varför upphör den intensiva kulten av Gustav Adolf i mitten av 1960-talet?

¹⁴ Se Göran Rystad, 'In Quest of a Usable Past', *Scandia* 1982, s. 224.

¹⁵ Sverker Oredsson, *Lunds universitet under andra världskriget. Debatter, motsättningar, hjälpsatsen* (Lund 1996).

Till slut: Man kan tycka att det är otidsenligt att skriva om en gammal krigarkung. Men då bör man minnas att om ingen skriver om honom i vår livstid, då blir de gamla biografierna med andra värderingar de skildringar som anses ha auktoritet. Jag strävar efter att skriva ett självständigt verk om kungen. Men jag är givetvis bunden av min tid. Satsen "Man is son of his time even more than of his father" gäller även mig, när jag tror att jag är mycket självständig.

Olof Palme i sin tid

Några reflexioner kring att skriva en samtidshistorisk biografi

KJELL ÖSTBERG

Det är naturligt, och ibland förlåtligt, att en biograf gärna vill lyfta fram sin egen huvudperson för att ge sitt verk en särskild betydelse, men det finns likafullt starka skäl för att argumentera för att Olof Palme är en av 1900-talets främsta svenska politiker, i vissa avseenden den främste. Omfattningen av hans politiska gärning, hans internationella ställning, bredden och spänningarna i hans åsikter, hans förmåga att placera sig i den politiska sfärens absoluta centrum, hans begåvning att genom sina framträdanden och sina tal ge politiken en särskild lyster, älskad av många, mindre uppskattad eller hatad av andra. Det är därför både besynnerligt och förklarligt att värderingen av Olof Palmes politiska gärning dröjde.

Hans våldsamma död satte av förståeliga skäl under en tid lock på diskussionen. Under flera år tvekade också de som hade en kritisk inställning till hans politik att utveckla den i den offentliga debatten. I hans eget parti pågick en tidvis smärtsam politisk omprövning och det var inte alldeles givet i vilken utsträckning referenser till Olof Palmes politiska kvarlåtenskap skulle ge argument för privatiseringar, avregleringar eller andra utrikespolitiska prioriteringar, även om ingen kan veta hur han ställt sig till 1990-talets och sekelskiftets förändrade politiska förutsättningar. Och det är lätt att förstå att också forskarna tvekade att ge sig i kast med en person som få i hans samtid inte hade en egen uppfattning om, ja, relation till.

Typiskt, åtminstone för den situation som länge rådde för den svenska samtidshistoriska forskningen, var det journalister som först tog sig an uppgiften att skriva om Olof Palme. Många av dem hade levt med honom, kände

hans dagliga verksamhet och visste vilka man skulle tala med för att få reda på mer. Bara några år efter hans död kom Björn Elmbrants *Palme*, fortfarande den enda bok som rakt upp och ner tecknar huvuddragen i hans politiska gärning. Ett par biografier, bägge skrivna av skribenter knutna till *Svenska Dagbladet* anlägger en mer uttalad politisk tolkningsram. Bertil Östergren, som personligen kände Palme sedan sin studenttid, publicerade redan under Palmes levnad *Vem är Olof Palme*. Claes Arvidssons *Olof Palme. Med verkligheten som fiende*, kom våren 2007. Bägge har ambitionen att ge en komplex bild, där den kritiska grundtonen till Palmes radikalism – retorisk eller äkta – dominerar. Ytterligare några journalistiska arbeten är Christer Isakssons *Palme privat* och Jonas Gummessons *Palmes ungdomsår – bland nazister och spioner*. Bägge har en viss tyngdpunkt på den unge Palme, av titlarna framgår att det också finns ett syfte att kittla läsarnas nyfikenhet.¹

I dessa böcker har författarna inte sällan gjort sitt jobb som journalister – läst in sig på vad som finns i böcker och tidningsklipp och genomfört omfattande intervjuer – till båtnad även för framtida forskning. Samtidigt är det kanske inte förvånande att dessa vittnesmål och berättelser inte alltid underkastas kritisk granskning och framför allt har författarna sällan gått på djupet, eller ens skrapat på ytan av det enorma källmaterial som i dag finns tillgängligt för forskning i offentliga eller privata arkiv, inte minst Olof Palmes eget.

En annan möjlighet att skaffa sig en bild – eller snarare många, sammansatta – av Olof Palme har varit den uppsjö av böcker som svenska politiker numera skriver. Några av dem ägnas i betydande utsträckning åt Olof Palme, t.ex. Thage G. Petersons *Olof Palme som jag minns honom* eller Ingvar Carlssons *Ur skuggan av Olof Palme*.² Och i de flesta memoarer skrivna av politiker samtida med Palme är han flitigt närvarande, inte sällan är han den som förekommer oftast i personregistret. Hit hör verk av Kjell Olof Feldt, Gösta Bohman, Ulf Adelsohn, Pierre Schorri, Harry Schein eller Lennart Bodström för

¹ Tom Alandh och Birgitta Zachrisson, *Berättelser om Palme* (Stockholm 1996); Claes Arvidsson, *Olof Palme. Med verkligheten som fiende* (Stockholm 2006); Björn Elmbrant, *Palme* (Stockholm 1989); Jonas Gummesson, *Olof Palmes ungdomsår. Bland nazister och spioner* (Stockholm 2001); Bertil Östergren, *Vem är Olof Palme? Ett politiskt porträtt* (Stockholm 1984).

² Ingvar Carlsson, *Ur skuggan av Olof Palme* (Stockholm 1999); Thage G. Peterson, *Olof Palme som jag minns honom* (Stockholm 2002).

att nämna några, liksom i intervjuböcker med Thorbjörn Fälldin eller Sven Aspling – för att inte tala om Tage Erlanders memoarer och dagböcker.

Men där journalister och politiker har börjat en diskussion tvekade forskarna. Längre bestod den vetenskapliga litteraturen om Olof Palme av enskilda artiklar, företrädesvis kring utrikespolitiska frågor eller välfärdsstatens utveckling.³ Olof Ruin ägnade honom uppmärksamhet i såväl artiklar som böcker. För några år sedan kom några specialstudier, Ulf Larssons *Olof Palme och utbildningspolitiken* är skriven av en nära vän och politisk medarbetare men är samtidigt ett vetenskapligt baserat arbete. I Carl Gustaf Scotts avhandling om den svenska Vietnampolitiken är det ingen tvekan om att huvudpersonen är Olof Palme.⁴

I början av 2000-talet togs initiativet till forskningsprojektet ”Olof Palme i sin tid”, det första större samlade vetenskapliga försöket att teckna en bredare bild av Palmes politiska gärning. En uttalad ambition har varit att bygga forskningen på det till stora delar hittills outnyttjade personliga arkiv som finns hos Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

Tre böcker har publicerats. Statsvetaren Ann-Marie Ekengren har skrivit om *Olof Palme och utrikespolitiken* och historikern Gunnela Björk om *Palme och medierna*. I våras kom den första delen av mitt försök till en första heltäckande politisk biografi över Olof Palme, *I takt med tiden*. Den kommer att följas av ytterligare en del, om Palme som statsminister och partiledare, *När vinden vände*.⁵ Och nu verkar det som alla slussar öppnats, en rad studier över Palme kan väntas de kommande åren; journalisterna, och ibland också forskarna, Kerstin Vinterhed, Barbro Hedvall, Henrik Berggren och sociologen Ron Eyerma håller alla på att skriva om olika aspekter av Palme och hans inflytande. Inför 25-årsminnet av Palmes död 2011 kan ytterligare böcker väntas, inte minst sådana som behandlar mordet.

³ Till ett seminarium inför Palmes 75-årsdag för några år sedan behandlades också teman som jämställdhet, mediefrågor och retorik, se Erik Åsard (red), *Politikern Olof Palme* (Stockholm 2001).

⁴ Ulf Larsson, *Olof Palme och utbildningspolitiken* (Stockholm 2003); Carl Gustaf Scott, ”A Good Offense is the Best Defence”. *Swedish Social Democracy and the Vietnam War* (Minneapolis 2005).

⁵ Gunnela Björk, *Olof Palme och medierna* (Umeå 2006); Ann-Marie Ekengren, *Olof Palme och utrikespolitiken. Europa och Tredje världen* (Umeå 2005). Kjell Östbergs bok *I takt med tiden. Olof Palme 1927–1969* utkom 2008, och *När vinden vände. Olof Palme 1969–1986* utkom 2009. Red. anm.

Några inledande utgångspunkter

Jag har sett min uppgift vid detta seminarium att framför allt reflektera över de speciella utmaningar som är förknippade med att skriva en samtidshistorisk biografi, men låt mig börja med några inledande utgångspunkter för mitt arbete.

Litteratursociologen Johan Svedjedal, som också är en styv biograf, har klokt hävdad att konsten att skriva en biografi i själva verket består av att ordna materialet så att läsaren själv får dra slutsatsen – men med det betydelsefulla tillägget, bara efter de linjer som författaren dragit upp. Biografens främsta plikt blir då att undvika ensidigheten och i stället frilägga materialets motsägelser, dess komplexitet och paradoxer. De flesta biografier har snart kommit fram till det fåfängliga i att hitta personlighetens kärna, därtill är en personlighet alltför föränderlig och gäckande, menar Svedjedal. Uppgiften är i stället att försöka fånga denna föränderlighet, dess ramar och mönster.⁶ För att kunna anta en sådan utmaning, särskilt när det handlar om att skildra ett helt livsförlopp hos en person verksam inom många områden, är det nödvändigt att hitta perspektiv eller teman kring vilken framställningen kan växa, och som samtidigt avgränsar den. I denna bok är det tiden.

Det kan synas vara ett trivialt angreppssätt för en levnadsteckning som per definition har en inbyggd kronologi, och ännu mer så för historiker. De analyser av skeenden och processer som är historievetenskapens kärna är ju alltid förankrade i ett tidsperspektiv

Det krävs därför ytterligare precision. Jag har två utgångspunkter. Den ena är att tiden under Olof Palmes levnad flera gånger, ibland under dramatiska omständigheter, skiftade skepnad. Den andra är att Olof Palme hade en unik förmåga att läsa tiden, att fånga upp tankar och strömningar och i betydande utsträckning göra dem till sina. Tillsammans skapar detta en dynamik i Olof Palmes liv som förhoppningsvis genomsyrar mitt arbete.

De skiften jag identifierat sammanfaller dessutom på ett slående sätt med vad som skulle kunna ses som centrala faser i Palmes personliga och politiska utveckling.

Olof Palmes barndom utspelades mot bakgrund av mellankrigstidens polariserade tid, i en omgivning präglad av värderingar formade av en självmedveten, politiskt aggressiv borgerlighet. Tonåren, övergången mellan barn-

⁶ Johan Svedjedal, 'Skrivna ord, skrivna liv', i Henrik Rosengren och Johan Östling, *Med livet som insats. Biografen som humanistisk genre* (Lund 2007), s. 68.

och vuxenvärld, inföll under andra världskriget när världen skakades i sina grundvalar, när ytterligheter möttes i en kamp på liv och död. Kriget innebar också upplösningen av den borgerliga världsbild som varit familjen Palmes. Palmes politiskt formativa år, när han utvecklades till en självständig ung man, inträffade samtidigt som en ny värld skapades ur ruinerna ur den som krossats. En ny framtidstro växte fram, baserad på teknikoptimism och ständigt ökande ekonomisk tillväxt, som återigen skulle föra mänskligheten till nya höjder. Samtidigt kännetecknas tiden av en tilltagande ideologisk kamp i kalla krigets skugga. Dessa värderingar gjorde Palme till sina – och han gjorde politik av dem. När tiden under 1960-talet åter skiftade färg närmade sig Palme medelåldern. Han befann sig mitt i livet, hade hunnit långt in i karriären, hade familj och radhus. 1960-talet var en lika dramatisk formativ period för de som var unga då som 1940-talet varit för Palme. Palme läste tiden, han påverkades av den, och han kunde bättre än de flesta använda sig av byggstenar från tidigare skeden för att göra den nya tiden begriplig. Men formade den om honom? Visst drevs han med, men i vilken utsträckning rörde det sig framför allt om en intellektuell process? I vilken utsträckning var han fortfarande knuten till en tidigare historia? Under Palmes sista år, när han närmade sig de 60, skiftade tidsandan åter, vänstervinden ersattes av högerväg. Skulle han åter kunna anpassa sig till tidens nya värderingar? Min hypotes var att han trots allt var allt för färgad av 1960- och 1970-talets radikala retorik. Till en del har jag varit tvungen att ompröva den.

Denna spänning mellan tid och människa skulle snabbt kunna skapa två förenklade bilder. Opportunisten, eklektikern, den politiska vindflöjeln Olof Palme som utnyttjar sin begåvning till att snabbt anpassa sig till rådande värderingar. Eller den drivne, skrupulöse politikern som klär sina ord i tidens fraser för att genomdriva sina egna projekt eller gynna sin egen karriär. Dessa tolkningar har också sin positiva motsvarighet i bilden av en person som i stånd att kontinuerligt ompröva sina värderingar och sin politik, behålla det bästa och kasta resten över bord, driven av sin inre kompass eller genom att ständigt lyssna till rörelsens gräsrotter. Förhoppningsvis är det i brytningen mellan dessa tolkningar som läsaren kan skapa sig sin uppfattning om Olof Palme.

Samtidigt är mitt syfte att skriva en politisk biografi, inte t.ex. en psykologisk eller intellektuell utvecklingsstudie. Det betyder inte att jag utelämnar det privata, bildningsgången och de intellektuella kontakterna men jag använder mig av dem för att tydliggöra bilden av Palme och politiken. Jag

ägnar en betydande del av boken åt Palmes barndom. Den är som gjord för en psykoanalytisk tolkning.

De frånvarande – och ändå, som en Mozarts k Stenman alltid närvarande – fadern och, över dennes axel, farfadern; de starka kvinnorna; de antidemokratiska, elitistiska, rasistiska, protyska och antisocialistiska ideal som färgade den högborgerliga miljön; den sjuklige, bortklemade, känslige, starkt begåvade lillebrodern Olof; de återkommande smärtsamma skilsmässorna, från fadern, den älskade barnjungfrun, modern; mobbningen, revanschbehovet, tävlingsinstinkten – alla dessa trådar finns med för den som vill lägga sådana pussel.

Men för mig är det andra element jag för vidare när jag försöker formera en slags ”politikerns socialhistoria”: den borgerliga bildningsresan, nätverken, den ekonomiska grundtryggheten, det stora självförtroendet, att ha fått med sig övertygelsen att du har rätt och resurser att påverka med modersmjölken. I fortsättningen: de intellektuella influenserna, politikens materiella förutsättningar, andra bildningsresor, redskapen: orden, nätverken, hantverket, idéerna. Den biografi som utan tvekan betytt mest för mig i detta avseende är Isaac Deutschers monumentala Trotskijbiografi. Samspelet mellan idéer, ord, handling och tid är oöverträffat framställt. Boken bidrog uppenbart till mitt beslut att själv bli historiker och är dessutom en kraftfull dementi av uppfattningen att biografier inte är något för historiematerialister. I detta perspektiv har jag inte heller några tveksamheter att använda biografien i ett vidare syfte än att bara skildra ett liv. Mitt övergripande mål är att göra politiken mer genomskinlig. Att öka förståelsen för hur politik skapas, i vilket syfte, av vilka, med vilka konsekvenser. Få personer är mer lämpliga för detta syfte än Olof Palme

Att skriva inför samtiden

Forskningens tvekan inför att gripa sig an en person som väckt så starka känslor i sin samtid som Olof Palme antyddes inledningsvis. Personer i min generation och äldre har ju levt en stor del av våra liv i dialog med Palme, även om vi aldrig träffade honom. Själv var jag en av de unga studenter som 1968 ockuperade kärhuset i Stockholm och buade ut Palme och efter att nyligen ha lyssnat på diskussionen mellan honom och Anders Carlberg igen måste jag erkänna att jag nog gjort på sina ställen i dag också. Men å andra sidan hade jag några år tidigare som ung skolelev hört Palme tala om apartheid med en glöd och ett engagemang som fick mig att dagen därpå beställa

ett antiapartheidmärke att sätta bredvid ”nej till atomvapen” på min duffel och som kom att bidra till att forma min syn på rasism under resten av mitt liv. Det var få som inte påverkades av Palme men för de allra flesta var det inte någon entydig bild han förmedlade.

Det betyder inte att han nödvändigtvis var någon särskilt komplex person. Det har talats om gåtan Olof Palme, men någon sådan tror jag inte på. Han var antagligen inte mer sammansatt eller mångfasetterad än de flesta av oss. Men han var verksam inom fler områden och han formulerade sig tydligare och kraftfullare än de flesta; hans liv och ställningstaganden utsattes för mer uppmärksamhet och kritisk granskning än våra någonsin blir och hans livsgärning utspelades mot bakgrund av en turbulent tid.

Den sammansatta och kontroversielle Palme har antagligen gjort det lättare att undvika såväl hagiografin som demoniseringen. Samtidigt finns det i min tolkning ett naturligt brott i Palmes utvecklingshistoria. Den första delen, fram till partiledarskapet, är uppenbarligen en *success story*. Den skildrade en ung, begåvad mans bana från en elit till en annan, från den svenska överklassen där han föddes till socialdemokratins innersta maktcentrum. På vägen hade han skaffat sig unika erfarenheter av politikens former och villkor. Det underlättade också uppenbarligen mottagandet av den första delen. Det visade sig att ”alla” kunde göra den unge, dynamiske Palme till sin egen, från borgerliga ledarskribenter till vänstersocialdemokrater, och deras förtjusning över Palme spillde över till boken. Den andra delen är en tragedi, inte bara genom det brutala slutet. Även detta underlättar förhoppningsvis att komplicera den slutliga bilden av Palme. Kan man frukta en motsatt reaktion på mottagandet?

Den samtidshistoriska biografien skriver man inte bara för att bekräfta, nyansera eller korrigerar den bild som finns, man skriver den också inför den publik som har inteckningar i dessa bilder, inte minst de biologiska och ideologiska familjerna. Jag var lycklig nog att inte medverka vid det minnesseminarium som anordnades över Palme för några år sedan där en rad etablerade forskare deltog och där Palmes hustru, barn och närmsta vänner satt på första raden, allvarligt lyssnande. Det var mer än en välrenommerad forskare som darrade på manschetten och strök kontroversiella formuleringar i sina manus. Som tur var dök de upp igen i den bok som sammankomsten resulterade i.

Om den samtida politiska biografins källor

Den samtidshistoriska forskningens riskerar ständigt att kastas mellan att drunkna i ett hav av information och finna att hyllorna där den viktiga och avslöjande informationen skulle finnas gapar tomma. Överflödet gäller i högsta grad för Olof Palme. Bara hans eget arkiv är imponerande: bortåt 3 000 volymer, över 100 000 brev, några tusen tal och intervjuer. Går man vidare till andra arkiv blir materialet än mer överväldigande: Partistyrelsens och riksdagsgruppens protokoll uppfylls i tilltagande utsträckning av Palmes inlägg som ibland antar karaktären av monologer. Under närmare 30 år tillhörde han riksdagens mest flitiga talare, som statsråd var han ansvarig för många av de frågor som tilldrog sig mest uppmärksamhet från tågförse- ningar till svordomar i TV och som statsminister fanns inga begränsningar i de debatter han, ofta med stor entusiasm, lät sig dras in i. Som Sveriges ledande politiker i närmare 20 år fanns han ofta dagligen med i radio, TV och tidningar. Det måste finnas tiotusentals arkiverade inslag med Palme från etermedia och hundratusentals tidningsartiklar, från korta notiser till flera sidor och temanummer. Att många dessutom publicerats i svåråtkom- liga internationella tidningar gör inte situationen lättare. Jag har naturligtvis bara kunna skumma på ytan i detta gigantiska material, även om jag nog åtminstone hållit i de flesta av Palmearkivets enda volymer.

Hur kan man då klaga över källäget? Palme var en ny typ av politiker också vad gäller källproduktion. Ta de hundra tusen breven i hans arkiv som exempel. Bara en bråkdel av dessa är av hans egen penna. De allra flesta är *till* honom. Och svaren har han bara i begränsad, och allt mindre utsträckning, skrivit själv. Palme var den förste svenske politiker som hade en särskild person anställd enbart för att samordna arbetet med att svara på brev. Visst fanns varje vecka tid avsatt för att gå igenom brevskörden, och visst hände det att Palme själv gjorde några kompletteringar för hand, men för det mesta var Palmes medarbetare tillräckligt lyhörda, eller professionella, för att ge uttryck också för Palmes egna känslor, ibland kanske bättre än han själv. Ann-Marie Lindgren, som ingick i den stab av medarbetare som till och från skrev brev- svar har återgivit en på flera plan talande episod. En brevskrivare hade mot slutet av Palmes liv frågat om Palme fortfarande kämpade för samma saker som i sin ungdom. Lindgren, som nära kunde uppleva Palmes tilltagande trötthet, svarade ”Jodå, men kanske med lite mindre glöd”. Vid den gemen- samma genomgången hajade Palme till när han såg vad hon skrivit, tittade eftertänksamt över glasögonkanten och mumlade: ”hur visste du att det var

just så det kändes. Av Palmes egen penna har vi få sådana privata reflexioner bevarade.

Dessutom och framför allt: Olof Palme tillhörde den första generationen telefonpratande politiker. Genom honom kan vi för första gången i stor skala få en aning om de ödesdigra konsekvenserna av denna utveckling för forskningen.

Var och en som studerat politiken, och politiker, under låt oss säga första hälften av 1900-talet, vet vilka oersättliga källor brevsamlingarna är. Den som t.ex. läser korrespondensen till och från Palmes föregångare Branting eller Per Albin Hansson får inte bara en fascinerande kunskap om hur politik skapades, utan också en fortlöpande inblick i i ledande politikernas tankeliv, bildningsgång, kontaktnät, sympatier, antipatier, familjereaktioner och snedsprång – inte sällan i samma brev. (Att dessa uppgifter måste underkastas den strängaste källkritiska prövning är något som jag över huvud taget inte behöver nämna inför en skara högt kvalificerade forskare. Alla vet dessutom att få källor kan vara lika givande – och underhållande – som ett tendensiöst brev.)

Sådan korrespondens saknas nästan helt i Olof Palmes arkiv. Brev i någon nämnvärd omfattning från hans egen penna finns bara från hans ungdomsår – och då framför allt i svenska och internationella studentrörelsearkiv – och från semestrarna på Fårö innan familjen i början av 1960-talet skaffade egen telefon. Jag har inte kunnat blottlägga en enda liten flirt, ens med den tillkommande hustrun, i arkiven. Att tidens unga kvinnliga journalister och kulturpersonligheter skriver varma brev till Palme säger ju inget om ömsesidigheten i deras relationer. Detta utesluter naturligtvis inte att det har funnits – eller finns – enstaka politiskt eller privat känsliga brev som aldrig hamnat i några arkiv. Poängen är att den unika källtyp som producerades av flera generationer politiker (och för den delen kulturpersonligheter och en rad andra grupper) verkar vara på väg att utplånas, till stort förfång för forskning i allmänhet och biograferande i synnerhet. Hela den fruktbara genren *life and letters* hotas på så sätt.

För min del torde det vara mer relevant att beskriva den första delen som en *Life and speeches*-biografi. Det är i Palmes tal som hans drömmar, ambitioner, hans syn på världen men också hans taktiska skicklighet, hans förmåga att förföra en publik och för den delen också reta den till vansinne framträder. Om det krävs håller han också grus- och betongtal, hans lite vanvördiga beteckning på politiska brukstal kryddade med lite löften om reformer en politiker ofta måste hålla.

Vid denna tid, under 1960-talet, hade han ännu inte den stab av talskrivare som han snart kom att samla runt omkring sig. Det går inte att överskatta den betydelse hans tal hade för hans olika politiska uppgifter: för att mobilisera mot politiska motståndare, för att entusiasmera partivännerna, även när opinionsläget var tungt, för att förankra en politik som kanske många ibland kände skepsis mot, för att skapa gemenskap och samhörighet även när partiet var splittrat och för att kunna fortsätta att leda partiet, trots kritik och motgångar. En särskild utmaning för en biograf är att förstå hur talen skiftar karaktär när de flyttas från manuskript över talarstolar ut till publiken.

Den andra delen av min Palmestudie kan man kanske på samma sätt lite tillspetsat kalla en *life-and-minutes*-biografi. Inte så att Palmes tal skulle minska, definitivt inte i antal, kanske heller inte i betydelse. Hans jultal om USA:s bombningar 1972, hans jämställdhetstal samma år, hans tal om apartheid och en ny världsordning i FN i mitten av decenniet, alla tillhör hans allra viktigaste och bäst formulerade. Och även om alla dessa tal funnits i tjugotals av utkast formulerade av hans talskrivare är det ingen tvekan om att han i sista hand gjorde de stora talen till sina egna. Med underlagen utspridda runt omkring sig, gärna liggande i en soffa på statsrådsberedningen, dikterade han, mening för mening, ord för ord, sin egen version för sin sekreterare. Han var in i det sista sin egen bästa talskrivare. Men visst gick det rutin i det hela när det skulle hållas tal för sparbankerna ena dagen, elektrikerförbundet andra, för mekanistföreningen på förmiddagen, för Södra Älvsborgs partidistrikt på kvällen. De tal som hölls av plikt ökade, de som hölls av hjärtat minskade. Många tal blir allt mer doftlösa, framställda i stora talfabriken, de karaktäristiska Palmeska kråkorna i marginalen färre. Mot slutet läser han ibland rakt av, innantill vad någon annan skrivit, en oförsynthet mot det talade ordet den unge Palme aldrig skulle tillåta sig.

I stället är det i protokollen han träder fram. För var och en som inte känner till den nordiska politiska kulturen är det måhända obegripligt att torra mötesprotokoll skulle kunna vara sådana guldgruvor, men ända in i våra dagar har de också de inlägg vanliga medlemmar gjort på föreningsmöten, årsmöten och kongresser tillmätts sådan vikt att de gått till eftervärlden i utförliga diskussionsprotokoll. Inom socialdemokratins ledande organ har man sida upp och sida ner noggrant redovisat varje ledamots inlägg och förslag. Såväl partistyrrelse som riksdagsgrupp har stenograferats eller spelat in på band och därefter tålmodigt skrivits ut och justerats. Längre vakade man som hökar över sina skatter men numera släpps så gott som allt för vem som

vill efter 20 år. Resultatet har blivit en häpnadsväckande inblick i maktens innersta skrymslen.

Under Palmes tid som partiordförande är det ingen tvekan om vem som dominerar tillställningarna. Genom inledningar, inlägg och summerande avslutningar visar han oavbrutet vad han tycker, vad han vill, vad han döljer, hur han manövrerar för att få sin vilja igenom. Visst är en del av inledningarna väl förberedda, när det gäller att väga sina ord på guldvåg väl så inövade som många av hans viktigaste tal, men det allra mesta är formulerat i flykten, reaktioner på framkastade förslag, kritiska inlägg eller stundens ingivelser.

I realtid, ett modeord tillåtes, kan man följa med vilken glädje och stolthet han lämnar långa rapporter om hur han hyllats efter tal han hållit i FN eller vad han pratat med Castro om under nattliga möten, hur djupt sårad han blir när kvinnorna ifrågasätter övertygelsen i hans jämställdhetspatos, hur ställd han kan bli när någon ställer frågor på sin spets: ”Men, om kapitalismen klappar ihop, vad gör vi då? Ja, det får vi ha en intern diskussion om”. De giftiga repliker han kan fälla inom slutna dörrar: ”[Bengt] Westerberg presenterar medelklassens aggression mot arbetarklassen”. Och hur skickligt taktiskt han manövrerar och vad han utelämnar, också för de allra närmaste, för att driva igenom sin linje.

De källkritiska problemen är av mångahanda art, ett värt att nämna här är skillnaden mellan ordflöden och det som till slut finns nedtecknat i protokollet. Inläggens improvisatoriska karaktär, de snabba associationerna, sökandet efter argument, de hastigt uppoppade idéerna, de tappade trådarna, allt avspeglas i ofullbordade och fragmentariska meningar. Partistyrelsens protokollförare var väl kvalificerade och vana att tolka Palmes språk. Dessutom justerade Palme alltid protokollet och tvekade inte att korrigera sådant han ansåg felaktigt återgivet, men självklart ryms här betydande tolkningsproblem.

Naturligtvis skådar man inte Palmes själ i protokollet. Men man får en häpnadsväckande inblick i en politikers tankebanor, formuleringsförmåga och repertoar.

Och det är naturligtvis Palmes perspektiv som dominerar. Det är en allmänt spridd uppfattning att Palme inte tyckte om kritik och avvikande uppfattningar; Gunnar Fredriksson har velat måla upp en skillnad mellan den intellektuelle Erlander, som älskade att pröva hypoteser och gärna omgav sig med medarbetare som ifrågasatte och sade ifrån, och Palme som sökte sig till intellektuella främst för att få sina egna åsikter bekräftade. Det vore

djupt orädd mot den svenska socialdemokratins kraftfulla och självmedvetna ledare att hävda att de fungerade som nickedockor och debattens vågor går höga om löntagarfonder, uhjälp och samarbete med liberalerna. Men visst riskerar kritikerna att utsättas för hårdhänt behandling, det framgår inte minst av en kommentar av Sören Mannheimer, sannerligen ingen radikal bråkstake, som efter att ha blivit avsnäst av Palme ger uttryck för sin frustration inför hans ovilja att lyssna. ”Det här är nästan den enda församling [...] där de problem vi möter, den oro vi bär med oss, berättigad eller oberättigad, ska ventileras [...] Det är viktigt att särskilt regeringkretsen inte går i försvarsposition [...] inte läxar upp oss.” Om veteranen Mannheimer kände så kan man förstå hur mycket en ung Margot Wallström eller Jan Nygren vågade utmana Palme när de blev utskälda inför öppen ridå för att sprida dålig stämning när de kritiserade partiets politik.

Var hittar man då källorna som ger en annan bild av Palme som politiker? I dagböcker och självbiografier? De politiska självbiografierna, särskilt de skrivna av framstående socialdemokrater, kräver i detta sammanhang en särskild kommentar. Längre var det självklart att lojaliteten med partiet omöjliggjorde avslöjande inblickar i rörelsens eller regeringens mer känsliga processer. När Ulla Lindström omkring 1970 publicerade sina memoarer, till stora delar i form av redigerade dagboksanteckningar, väckte det uppmärksamhet och starkt internt ogillande att hon gav så pass öppenhetliga inblickar i regeringsarbetet och interna stridigheter. Hon hänvisade till medborgarnas rätt till insyn i hur politiska beslut fattas. Om den insynen saknas blir det folkliga inflytandet över politiken en illusion. Genom att publicera sina politiska dagböcker ville hon bidra till en ökad öppenhet och genomskinlighet. ”Det oförtäckta har blivit ett arbetsvillkor för demokratin”, menade Lindström.⁷ Lindströms motiv imponerar och manar till efterföljd, men också Lindström valde att utesluta de mot Palme och Erlander mest kritiska avsnitten i den tryckta versionen.⁸

För avgångna statsministrar har memoarskrivandet fått en närmast officiös prägel. Tage Erlander, Ingvar Carlsson och Göran Persson har alla fått medel från Riksbankens jubileumsfond för att skriva ned sina minnen och åtminstone de två första utrustades med kvalificerade yngre forskare som hjälpredor. Resultatet har blivit intressant, och böckerna är åtminstone delvis fyllda av

⁷ Ulla Lindström, *I regeringen 1954–1959* (Stockholm 1969), s. 9.

⁸ Se Kjell Östberg, *I takt med tiden. Olof Palme 1927–1969* (Stockholm 2008), s. 288 f samt noter.

värdefulla politiska reflexioner. Men begränsningarna i den politiska genomskinligheten framgick med all tydlighet när Tage Erlanders dagböcker började publiceras och i stora delar gav en helt annan bild av Erlander, och stundtals också av hans politik.

I de yttersta av dagar har plötsligt avslöjande politiska självbiografier skrivna av avdankade socialdemokrater närmast blivit stapelvara (Persson, Sahlin, Nuder, Winberg o.s.v.). Den som bröt trenden var Thage G. Peterson som i *Resan till Mars* och *Olof Palme som jag minns honom* givit mer omfattande och inträngande inblickar från maktens inre korridorer än kanske någon annan sedan Palmstiernas dagar. Problemet är emellertid att de i stor utsträckning är värdelösa som historiska källor eftersom det är uppenbart att Peterson på många punkter fabulerar, lägger till och drar ifrån. Att de flesta uppgifter trots allt troligtvis är korrekta, och därför ofta synnerligen intressanta, hjälper inte, eftersom det är så förtvivlat svårt att veta vilka det är

Den självbiografi som varit mest värdefull i mitt arbete är utan tvekan Kjell-Olof Feldts. Den är välskriven, välunderbyggd, till stora delar möjlig att kontrollera och har som själva sitt syfte att försöka visa hur (ekonomisk) politik skapas. Dess tydliga tendens, också när det gäller synen på Olof Palme, är för historikern en stor fördel. Men det skall klart sägas att även andra mer eller mindre framstående socialdemokrater numera, framför allt efter Palmes död, uttryckt betydande kritik mot honom. Som exempel kan nämnas Sten Andersson och Nancy Eriksson.

Borgerliga politiker har inte förvånande generellt haft betydligt lättare för att kritisera Palme. I Gösta Bohmans memoarer eller Ulf Adelsons dagboksanteckningar hittar man utan svårigheter återklanger från de kampanjer i Palmehat som florerade i de fina salongerna när de skriver om hans schizofrena drag och "kejsarvansinne"⁹ eller "hans infama, hans perfida, hans hämninglösa och nästan besinningslösa angrepp på sina motståndare"¹⁰. Det bör samtidigt noteras att de allra flesta politiker aldrig skriver sina memoarer.

Mina Palmestudier har bekräftat en av den svenska samtidshistoriska forskningens stora paradoxer: att landet med den äldsta och mest omfattande offentlighetslagstiftningen har de sämsta offentliga arkiven. Det är naturligtvis en överdrift men det är ovedersägligt att bl.a. det förhållande att journalister och forskare omedelbart kan ta del av innehållet har lett till att beslutsfattarna

⁹ Ulf Adelson, *Partiledare. Dagbok 1981–1986* (Stockholm 1987), s. 270.

¹⁰ Gösta Bohman, *Så var det: Gösta Bohman berättar* (Stockholm 1983).

allt för ofta undviker att lägga viktiga papper i arkiven. Detta är ett allvarligt demokratiskt problem. Som Riksrevisionsverket konstaterat blir följderna att ”processer inte dokumenteras och beslutsprocesser drivs in i informella och personliga nätverk helt oåtkomliga för insyn.”¹¹ Ett exempel: ett av de beslut med största framtida konsekvenser som fattades under Palmes sista regeringstid, och där Palmes roll är omstridd, gäller avregleringen av kreditmarknaden 1985. När en forskare sökte rekonstruera den process som ledde fram till beslutet upptäckte han att en stor del av det källmaterial som borde finnas saknades i arkiven och i stället fanns hemma hos beslutsfattarna och att de inte hade för avsikt att placera det där det rätteligen hörde hemma. Det finns många fler exempel.

Svensk förvaltningskultur har under senare år i större utsträckning också präglats av ett informellt förfarande med konsekvens att insynen i samhällets beslutsfattande försämrats.¹² Preliminära utkast och anteckningar om informella samtal bevaras sällan.

Andra säregenheter i den svenska politiska kulturen förstärker tendenserna. Som bekant förs inga protokoll som avspeglar politiska diskussioner vid regeringens sammanträden. Riksdagstrycken är allt mer voluminösa men det forum där de reella besluten fattas, och särskilt under Palmes tid av jämviktsriksdagar och svaga majoriteter, utskotten, är stängda för insyn och inga diskussioner dokumenteras.

Ett resultat av det motsägelsefulla källäget har blivit att den forskningsmiljö jag tillhör har prövat former för att producera nya källor. I första hand rör det sig när det gäller Palme om intervjuer med vänner, medarbetare och politiska motståndare. En genomgående erfarenhet är att så gott som ingen tackar nej till att bli intervjuad, undantaget för min del var Carl Bildt. Det är uppenbart att få vill riskera att historien om Palme skrivs utan att de själva fått vara med att påverka den, eller åtminstone få en plats i den. Utbytet av intervjuerna växlar självfallet, men i allmänhet kan sägas att få sensationella uppgifter kommer fram denna väg; värdet ligger ofta i stället i de anekdoter och andra uppgifter av personlig karaktär de lämnar efter sig och som kan användas för att lätta upp annars något tunga politiska avsnitt. En dyrköpt erfarenhet är att undvika intervju personer som redan skrivit sina memoarer, dessa personer kan ofta ordagrant utantill upprepa sida upp och sida ner ur

¹¹ RRVs yttrande över rapport från Rådet för öppna Sverige; RRV dnr 22-2002-0708

¹² För referenser, se Ylva Waldemarson, 'Politiska makthavare som historisk källa', *Arkiv, samhälle och forskning* 2007:2.

sina alster, har man en gång skrivit ner sin livsberättelse är den som ristad i sten.

I stället är nog den stora behållningen av dessa intervjuer när de kan leda fram till tips om ytterligare källmaterial, bingo var naturligtvis den näre medarbetare till Palme som efter en intervju hörde av sig och undrade om jag var intresserad av att ta del av en dagbok som han fört i kanslihuset under några dramatiska år i Palmes liv. Av en annan karaktär, och av betydligt större värde, är de mer omfattande och genomarbetade intervjuer vi på Samtidshistoriska institutet på Södertörns högskola producerat inom ramen för vårt *Elite oral history*-projekt. Dessa förbereds under lång tid och genomförs ofta under ett par dagar med flera forskare aktivt deltagande. Intervjupersonerna har i regel varit statsråd och syftet har varit täcka upp betydande delar av personernas politiska gärning. Ett sådant anslag underlättar också att placera in Palme i en bredare kontext och ge en mer mångfasetterad bild än intervjuer som enbart fokuserar på honom.

Vad berättar Palme själv om sitt politiska liv?

Det fanns ingen självbiografi på gång, när skulle han ha hunnit med det? Det talas om mytiska gula, blåa eller svarta anteckningsböcker som skulle antyda att han skrev dagbok. Men inga sådana har dykt upp i hans arkiv, hans familj säger sig sakna vidare kunskap, och till dess någon lyckas fiska upp dessa dyrgripur ur något skrymsle antar jag att det rörde sig om en mindre ordningsam och praktiskt desorganiserad mans fruktlösa försök att hålla lite reda på stort och smått genom att föra anteckningar lite här och där. I anteckningsboken som innehåller hans legendariska Gävletal finns också inköpslistor för familjeutflykter och meddelanden till barnvakten.

Det finns alltså inga tecken på att han, kritiskt eller inte, ville teckna sitt eget liv. Däremot finns en rad återkommande intressanta biografiska notiser och upplysningar interfolierade på en rad olika håll: i de många intervjuer han givit, i sina långa utvecklingar på partistyrelsemöten o.s.v. Många av dessa uppgifter är inte pålitliga, även när det gäller viktiga frågor. Han tidigarelägger ibland tidpunkten för sin anslutning till socialdemokratin eller förnekar vad han visste om den amerikanska regeringens inblandning i den studentrörelse han ledde. Han berättar aldrig i efterhand om sitt stöd till en svensk atombomb, och ett brev han skrev till USA:s Stockholmsambassadör om hur han redan under 1940-talet personligen föregått medborgarrättsrörelsens kamp i sydstaterna bär inte trovärdighetens prägel. Detta skiljer inte Palme

från de allra flesta människor som vill skapa mening och sammanhang åt sin livsberättelse, skillnaden är att de flesta av oss aldrig behöver stå till svars när vi tar ut svängarna. (Så skrev jag t.ex. här ovan att jag tillhörde dem som lyssnade på Palme på kårhuset. Det stämmer inte, jag kom först ett par timmar efter att han lämnat det och har tagit del av den legendariska debatten mellan Palme och Carlberg i efterhand. Men påståendet fyller en viktig roll när jag vill illustrera problemet med min dubbla roll som forskare och politisk varelse.) Palme använde helt enkelt skickligt bilder från och om sitt eget liv för att illustrera och ge kraft åt sina politiska ställningstaganden.

Den finns avslutningsvis en aspekt till att reflektera över för en biograf. Ett dominerande tema i min bok är hur tiden påverkar människan. Men hur påverkar människan tiden? Är Olof Palme bara tidens megafon eller mannen som tiden fann, för att låna de slagkraftiga uttryck som Alf W. Johansson formulerat för att karaktärisera Herbert Tingsten? Eller var hans betydelse så stor att t.o.m. den svenska modellens fall kan kopplas till hans död?

Personligen tillhör jag dem som menar att enskilda människors möjlighet att forma sin tid är begränsad. Men det finns, kanske just därför, anledning att uppmärksamma denna aspekt i en biografi över Olof Palme. Det är en utbredd uppfattning bland forskare att brytpunkter i historien, när institutioner och värderingar ifrågasätts, och kanske ersätts av nya, ger större öppningar för enskilda personer att påverka politiska skeenden. Så om det nu är så att människans förmåga att forma sin tid inte är så stor, desto större anledning har vi att diskutera när det är möjligt. Och det är svårt att hitta en mer lämplig person i samtiden för en sådan undersökning än Olof Palme.

Varför är det så svårt att diskutera teori- och metodfrågor i samband med historisk biografi? En kommentar till Kjell Östberg

KIRSTI NISKANEN

”Det är naturligt, och ibland förlåtligt, att en biograf gärna vill lyfta fram sin egen huvudperson för att ge sitt verk en särskild betydelse”, skriver Kjell Östberg när han diskuterar arbetet med sin välförtjänt prisbelönta biografi om Olof Palme. Jag utgår från att Östberg då syftar på att han reflekterar över sin forskarroll, sina vetenskapliga överväganden och det källmaterial som han använt och som funnits tillgängligt. Mellan raderna läser jag också att Östberg på något sätt ber om ursäkt för att han gör det: en god biograf skall inte offentligt reflektera över sitt verk. Men varför skulle inte biografier underkastas samma slags förväntningar och krav och på teoretisk och metod- och källmässig reflektion som annan historisk forskning?

Den amerikanske litteraturvetaren Carl Rollyson, som skrivit uppmärksammade biografier om bl.a. Marilyn Monroe, Norman Mailer och Pablo Picasso, skriver att han brukar lägga märke till hur biografiförfattare inleder sina böcker. Oftast börjar biografierna som en berättelse eller en historik som ger en översikt över den biograferade personens liv – födelse, släktförhållanden och annan bakgrundsinformation. En sådan början uttrycker att författaren förlitar sig på traditionen och inte vill fästa uppmärksamhet vid berättelsens mekanik och detaljerna i själva skrivprocessen eller forskningsprocessen eftersom man antar att läsaren vill ha en underhållande, livlig redogörelse som påminner om en roman. De flesta läsare närmar sig biografien för att de är intresserade av den person som biograferas, inte av författaren eller forskaren. Det krävs mycket mod, säger Rollyson, av en biografiförfattare som insisterar på att han eller hon själv är en väsentlig del av historien.

Samtidigt, fortsätter han, är det så att när biografiförfattare skriver om sitt biografiska arbete så blir de ofta personliga och erkänner att i varje biografi finns även en självbiografi.¹

För mig är Rollysons konstaterande om det självreflekterande inslaget i det biografiska arbetet den springande punkten när man diskuterar den historiska biografien som en vetenskaplig genre: att reflektionen inte enbart skall stanna på personlig nivå utan att de överväganden och utgångspunkter som finns i varje biografiskt verk skall bli föremål för teoretisk och metodologisk reflektion. Kjell Östbergs artikel ger upphov till en uppsjö av intressanta metod- och källmässiga frågor vilka han flyktigt, eller inte alls, berör. I den här artikeln diskuterar jag tre sådana: biografins tidsaspekter, biografins kunskapsunderlag och konstruktionen av det biografiska subjektet. Jag använder Östbergs resonemang och hans källmaterial som utgångspunkt och hävdar att arkiven och kunskapsunderlagen, och därmed den kunskap som kan uppnås i biografiska arbeten, är resultat av politiska och sociala processer, och att de bör bli föremål för beskrivning, analys och reflektion i en vetenskaplig biografi.²

En första metodologiskt viktig fråga i Östbergs artikel handlar om *tiden*. Tiden är det perspektiv kring vilket Östberg spinner sin biografi om Olof Palme: att tiden – den politiska, samhällseliga tiden – skiftar karaktär flera gånger under Palmes tid, och att Palme hade en ovanligt god känsla för tiden: han ägde förmågan att läsa av sin politiska samtid och formulera den både i visionära, allmänpolitiska termer och i dagspolitisk form. Men *tiden* är också biograferarens tid.³ Det är den samtid som man som forskare skriver i, den tid som andra har skrivit om, eller i dag skriver om, en politiker som Olof Palme; det är den tid som källorna är skapade i. Med andra ord: tiden, platsen och positionen som forskaren skriver ifrån handlar om forskarsubjektets roll i det vetenskapliga arbetet. Jag hade gärna velat veta mer om hur Östberg

¹ Carl Rollyson, *Biography: An Annotated Biography* (An Authors Guild Backprint.com Edition, 2007/1992), s. 2.

² Förutom Östbergs text i denna volym bygger denna kommentar även på min läsning av första delen av hans Palme-biografi vilken hade kommit ut vid tiden för det här aktuella biografiseminarier i december 2008. Sedan dess har en andra del av biografien publicerats, under våren 2009.

³ Se även Birgitte Possing, 'Et kritisk blick på biografien. Genren med de mange liv', Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats. Biografien som humanistisk genre* (Lund 2007), s. 44–47.

mer exakt formulerat de frågor och perspektiv som hans biografiska arbete utgått från.

Ytterligare en intressant fråga i Östbergs text handlar om *biografins kunskapsunderlag*. Jag använder termen kunskapsunderlag i vid bemärkelse och syftar på hela den fond av kunskap (litteratur, rapporter, arkivmaterial) som det är möjligt att luta sig mot när man skriver om en offentlig person som Olof Palme, och som man också som forskare ofrånkomligen blir påverkad av. Den engelska författaren och biografiforskaren Katherine Frank, som skrivit en omfattande biografi om Indira Gandhi, menar att politiker är ovanliga biografiska subjekt eftersom berättelser om deras liv och gärning ofta börjar berättas långt innan de är döda. Politiker blir ofta biograferade vid olika vändpunkter i deras politiska liv.⁴ Det kan också vara tvärtom: en ledande politiker som Palme blir även biograferad när det sker vändpunkter i hans medarbetares eller politiska motståndares politiska liv. Man skulle kunna säga att det i Sverige uppstått ett slags ”samhälleligt Palme-arkiv” genom vilket Palme blivit en del av svenskarnas kollektiva minne. Östberg beskriver denna Palme-litteratur och Palme-forskning, som är på väg att växa till en egen genre, i sin text. Han hävdar att stora delar av denna litteratur är obrukbar för den seriösa biograferaren eftersom det ofta är svårt att avgöra sanningshalten i berättelserna.

Men är det så enkelt? Det går att skilja mellan flera olika lager eller underavdelningar i denna genre. Ett första lager utgörs av *självrepresentationer*, av Olof Palmes egna uttalanden och intervjuer vilka är ett slags minisjälvbiografier där han ger en bild av sin barndom, uppväxt, ungdom och sin tidiga verksamhet. Dessa berättelser och självrepresentationer behöver inte vara sanna eller falska i betydelsen att de återger faktiska händelser på ett korrekt sätt. Men de är vetenskapligt intressanta eftersom de ger en bild av hur Palme själv ville presentera sig själv och sin verksamhet i offentligheten. Ett andra lager utgörs av *självbiografier*, *dagböcker* och *levnadsteckningar* skrivna av politikerkolleger, medarbetare och vänner, av politiska motståndare, journalister och forskare, både före och efter Palmes död. Till denna grupp kan även räknas diplomatiska rapporter och underrättelserrapporter som finns i olika arkiv och som biograferar Palme vid olika tillfällen av hans liv. I alla

⁴ Katherine Frank, 'The Lives of Indira Gandhi', Pauline Polkey (ed.), *Women's Lives into Print: The Theory, Practice and Writing of Feminist Auto/Biography* (London 1999), s. 152–169.

dessa tecknas en bild av Palme utifrån författarens eller uppdragsgivarens eget, subjektiva perspektiv.

Jag är inte enig med Östberg om att en stor del av dessa texter, t.ex. memoarer av olika slag, är vetenskapligt ointressanta. De kan knappast, eller bara med försiktighet, användas som berättande källor, vilket Östberg mycket riktigt framhåller. Men de är kvarlevor. Dessa slags texter och litteratur är en viktig del kunskapsproduktionen om Olof Palme, och de visar hur en offentlig person som han levde många liv: han är olika för de olika personer som skrivit eller skriver om honom. Olika författare använder Palme och sin bild av honom som en projektionsyta, eller för att svara på sina egna frågor, bl.a. med följderna att det skapats myter om Palme – myter som antingen förhärmligar eller demoniserar honom. Snarare än att misstänkliggöra eller förkasta denna typ av litteratur och skrifter är det relevant i en vetenskaplig biografi att förhålla sig aktivt till denna kunskapsmassa, analysera den systematiskt och reflektera över hur den påverkar forskarens egen perspektivering och frågeställningar. Kathrine Frank ger exempel på en sådan ansats i en artikel om Indira Gandhis många liv. Hon delar upp Gandhi-litteraturen i olika grupper (hagiografier, översiktliga levnadsbeskrivningar, journalistiska redogörelser, personliga porträtt, dynastihistorier och politiska studier) och diskuterar hur bilden av Gandhi skapats och förändrats under olika faser av hennes karriär. Hon använder sedan sin läsning för att identifiera teman och nya forskningsfrågor.⁵

En tredje teoretiskt och metodmässigt intressant fråga handlar om de tillgängliga källmaterialen och hur *det biografiska subjektet* konstrueras i och genom dem. I det omfattande Palmearkivet ingår bl.a. hans brev- och talsamlingar. Östbergs beskrivning av detta källmaterials tillkomstprocess är i själva verket också en beskrivning av den dagspolitiska arbetsprocessen, med alla de brev- och talskrivare som Palme så småningom omgav sig med. Endast få av de bevarade breven är skrivna av Palme själv, och med tiden gällde det samma i allt högre grad även hans politiska tal. Östberg poängterar att Palme alltid själv i sista hand formulerade sina stora tal och hade kontroll över det han sade i offentligheten. Trots det framträder en bild av att den politiska/offent-

⁵ Frank uppmärksammar ett antal gemensamma drag i den existerande Gandhi-litteraturen: problemet med distans och identifikation med det biograferade subjektet, relationen mellan det personliga och offentliga i en politikers liv, mytiska och stereotypa representationer av Gandhi och betydelsen av att kön inte använts på ett analytiskt sätt för att undersöka hennes karriär. Frank, 'The Lives of Indira Gandhi', s. 155–167.

liga/professionella person som Östberg biografier är en social företeelse eller en social konstruktion. Politikern, partiledaren och statsministern Palmes personliga uttryck är – visar en analys av källmaterialet – perforerade av en hel stab människor som han är omgiven av, och detta drag blir förmodligen tydligare med tiden. I denna bemärkelse kan en toppolitiker som Palme, med Joan Scotts teoretiska formulering, ses som ett bokmärke, ett slags placering i historien. Ett sådant sätt att betrakta det biografiska subjektet är väl förenligt med Östbergs syftesformulering – att skriva ”en politikerns sociala historia”. Syftet kan tolkas som att en individ – hans eller hennes liv och verksamhet – används som en plattform för att undersöka något annat, i Östbergs fall politikens villkor. Joan Scott uttrycker denna tanke väl i *Only Paradoxes to Offer* där hon skriver den franska feminismens idéhistoria genom ett antal individers verksamhet och liv:

Jag tänker inte på dessa kvinnor som föredömliga hjältinnor. I stället tänker jag på dem som platser – som historiska placeringar eller bokmärken – där viktiga politiska och kulturella strider utspelas och kan undersökas någorlunda detaljerat. Att framställa en person som en plats eller placering är inte att neka henne mänsklighet; det är snarare att erkänna de många faktorer som utgör hennes handlingsutrymme, de komplexa och multipla sätt på vilka hon konstrueras som en historisk aktör.⁶

Ytterligare relevanta exempel finns i Östbergs diskussion, vilka alla skulle vara värda en fördjupad käll- och metodmässig reflektion. Ett sådant exempel är hur hanteringen av partistyrelseprotokoll, vilka i det socialdemokratiska partiet var diskussionsprotokoll, skapar en blandning av representation och självrepresentation av Olof Palme, genom att Palme själv justerade protokollet och kontrollerade den bild som de förmedlade av honom och av det politiska arbetet. Ett annat exempel kunde vara hur samhällsutvecklingen, den tekniska utvecklingen och förändringar i brev- och annan kommunikationskultur påverkar källmaterialens tillkomst, karaktär och kvalitet, och ett tredje en problematisering av hur offentlighetsprincipen och förvaltningskulturen påverkar vad som sparas och arkiveras.

Sammanfattningsvis är det alltså en hel palett av kunskapsteoretiska och metodologiska frågor som aktualiseras i en undersökning som Östbergs. Syftet med denna artikel har varit att, med utgångspunkt i hans källmaterial och

⁶ Joan W. Scott, *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man* (Cambridge, Massachusetts 1996), s. 16.

diskussioner, visa att arkiven och biografins kunskapsunderlag är resultat av politiska och sociala processer och bör bli föremål för beskrivning, analys och reflektion i en vetenskaplig biografi. Teori- och metodfrågor och en avancerad form av källkritik bör vara integrerade delar i en vetenskaplig historisk biografi.

Men varför är så få professionella historiker beredda att anta en sådan utmaning? Den kritiska diskussionen om historisk biografi är i dag livlig.⁷ Kanske beror svårigheten att utveckla dessa diskussioner och införliva dem i publicerade arbeten på den historiska biografins nära, historiskt starka anknytning till skönlitteratur och till litteraturvetenskaplig teori, på den fiktiva biografins attraktionskraft på den stora publiken och på de starka ekonomiska intressen som styr utgivningen av biografier? I så fall bör även dessa frågor bli föremål för vetenskaplig reflektion och analys.

⁷ Se t.ex. artiklarna i Rosengren & Östling, *Med livet som insats*.

GRANSKNINGAR

Privatiseringsperspektiv från 1600-talet

Mats Hallenberg, *Statsmakt till salu. Arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635*, 272 s., Nordic Academic Press, Lund 2008.

Privatisering är något som debatteras i medierna så gott som dagligen. Den svenske historikern Mats Hallenberg visar att frågan var aktuell redan i början av 1600-talet. Under Gustav II Adolfs tid beslöt den svenska statsledningen att arrendera ut en rad statliga tillgångar. Enligt Hallenberg var all skatteuppbörd år 1625 mer eller mindre privatiserad i hela det svenska riket, förutom i södra och östra Finland. Experimentet blev dock slutligen kortvarigt. Hallenberg tar tillfället i akt och drar paralleller mellan dagens och 1600-talets privatiseringsvåg. Att jämföra dåtid och nutid är inte vardagsmat för historiker, men greppet ger onekligen boken en intressant dimension. Därtill har systemet med skattearrenden inte tidigare fått särskilt mycket uppmärksamhet, trots att den svenska stormaktstiden i övrigt blivit relativt grundligt utforskad.

Utarrenderingen eller förpaktningen av statliga eller furstliga intäkter var inte ovanligt under 1600- och 1700-talen i Europa, trots att administrationen blev mer och mer centraliserad. Enligt Hallenberg präglades dock skatteförpaktningen i Sverige¹ av vissa särdrag. Den svenska staten hade nämligen redan hunnit bygga upp en omfattande organisation för skatteuppbörden då Gustav II Adolf införde arrendesystemet. I Sverige gick man även längre än på många andra håll i och med att arrenderingen kom att gälla samtliga inkomster, inte bara exporttullar och liknande lämpliga intäkter. Slutligen blev det svenska arrendesystemet överraskande kortlivat, endast ca 15 år. Hallenberg baserar sina frågeställningar på dessa särdrag. Han undersöker för det första varför den svenska staten övergick till skatteförpaktning efter att ha byggt upp en omfattande skatteadministration i nära hundra år. För det andra granskar författaren hur det svenska arrendesystemet fungerade och för det tredje varför regeringen övergav skattearrendesystemet efter bara några år. Frågorna är motiverade och fungerar väl. Hallenberg poängterar att huvudfrågorna främst måste besvaras genom en studie av hur det svenska arrende-

¹ Hallenberg inkluderar med vissa undantag inte de svenska Östersjöprovinserna i sin undersökning.

systemet fungerade i praktiken. Således har han gått igenom ett omfattande källmaterial, huvudsakligen handlingar i Kammarkollegiets kansliarkiv.

I det första kapitlet presenterar Hallenberg de teoretiska utgångspunkterna för sin forskning. För att underlätta förståelsen av statliga skattesystem granskar han hur organisationer utvecklas och förändras med tiden. Hallenberg redogör även för andra väsentliga bakgrundsfaktorer med tanke på skatteförpaktning som ekonomiskt system. Författaren sammanfattar detta kapitel åskådligt med en slags förteckning över för- och nackdelar med förpaktningssystemet som andra forskare pekat ut (s. 33–34). Ifall fursten eller statsledningen saknar kontrollmedel framträder fördelarna med förpaktning, eftersom privata aktörer p.g.a. sitt egenintresse inte har råd med svinn och korruption. En annan klar fördel är att staten slipper omvandla naturainkomster till betalningsmedel. Hallenberg påpekar dock att det är svårt att hitta argumentation för skattearrendenas fördelar i källorna. Bland nackdelarna är den mest uppenbara att härskaren naturligtvis måste avstå en del av sina intäkter till arrendatorernas vinster. Förteckningen fungerar ypperligt som bas för de fortsatta kapitlen, medan vissa andra delar av kapitlet kanske kunde ha komprimerats.

Mats Hallenberg hänvisar till den estniska forskaren Aleksander Loit och diskuterar om den svenska statsledningen tagit intryck av internationella förebilder angående privatiseringen av skatteuppbörden.² Hallenberg varken styrker eller kullkastar Loits tes om att det polska ”arenda-systemet” kan ha varit en inspirationskälla. Hallenberg menar i stället att det var en allmän europeisk trend att förpakta furstliga intäkter, och statsledningen kan lika gärna ha hämtat inspiration från England, Nederländerna eller de tyska områdena. Överlag diskuterades inte alls arrendenas för- och nackdelar, vilket enligt Hallenberg tyder på att systemskiftet skedde friktionsfritt.

I det andra kapitlet ger Hallenberg en övergripande presentation av arrendesystemets utveckling i Sverige. Till en början arrenderade kronan med Gustav II Adolf som pådrivare områden i provinserna och östra delen av riket samt fast egendom såsom bruksanläggningar. Vid mitten av 1620-talet, då arrendesystemet var mest utbrett, omfattade förpaktningarna även skatter, tullar, acciser, fisken och faktorier. Speciellt industriell verksamhet prioriterades. Skattekontrakten gällde oftast en period av två eller tre år och omfattade alla skatter från ett visst distrikt. Kontrakten var relativt löst formulerade och arrendatorerna kunde verka ganska fritt i lokalsamhället. Arrendesumman skulle betalas på fasta terminer varje år. Den motsvarade statens förväntade nettointäkter, vilket betydde att arrendatorns enda möjlighet att göra sig en vinst krävde en hård indrivning av uppbörden. Detta var naturligtvis ett slag mot allmogen, och medförde enligt Hallenberg att en intressemotsättning

² Se Aleksander Loit, ”The Early System of Leases in Sweden – based on the Polish ”Arenda”?”, i Z. Ciesielski (ed.), *Relations between Poland and Sweden over the Centuries* (Wrocław 1990).

mellan allmoge och arrendatorer var inbyggd i systemet. Mot slutet av 1620-talet började arrendesystemet komma in i en kris, och år 1635 beslöt rådsregeringen att upphöra med förpaktningen, trots kronans försök att effektivisera kontrollen av arrendesystemet.

I det tredje kapitlet undersöker Mats Hallenberg skattearrendatorerna som grupp. Den svenska statsledningen önskade att arrendatorerna skulle vara kapitalstarka personer som kunde garantera statens inkomster. Efterfrågade var därtill utländska industrimän och specialister som kunde utveckla det svenska näringslivet efterfrågade. Hallenberg har undersökt bakgrunden till alla ca 400 arrendatorer och kommit fram till att statsmakten uppnådde sin målsättning relativt bra. Visserligen bestod den största delen av arrendatorerna av lokala ämbetsmän, men flera utländska köpmän, storkapitalister och industrientreprenörer kunde knytas till statsorganisationen. Hallenberg konstaterar därmed att skattearrendena spelade en utomordentligt viktig roll för den svenska ekonomins internationalisering. De största arrendena kom snabbt i händerna på en liten grupp riskkapitalister. Enligt Hallenberg var just de utländska industrientreprenörerna de stora vinnarna. Med Louis De Geer i spetsen kunde de skaffa sig kontroll över både arbetskraft och råmaterial och med hjälp av sina kontaktnät omvandla den svenska bergsnärigen till en storskalig exportindustri.

Det fjärde kapitlet behandlar arrendesystemet i praktiken. Hallenberg undersöker främst vem som tjänade på skattearrendena. Som tidigare antydde fungerade systemet till en början bra. Skatteförpaktningen var lönsam för både statsmakten och arrendatorerna. Då statens resursbehov ökade fr.o.m. mitten av 1620-talet, liksom motsättningarna mellan arrendatorerna och andra grupper i samhället, råkade dock systemet i kris. Enligt Hallenberg kunde arrendesystemet som ekonomisk institution helt enkelt inte motstå trycket från militärstatens sida. Konflikterna med andra samhällsgrupper, särskilt bönder, medförde att staten måste öka kontrollen över de privata aktörernas skatteuppbörd. Paradoxalt nog resulterade detta inte i att kostnaderna för att övervaka uppbörden uteblev, vilket varit en av de viktigaste målsättningarna med hela arrendesystemet. Övervakningen av uppbördshanteringen flyttades uppåt i ämbetshierarkin från fogdarna till ståthållarna, som naturligtvis behövde hjälp för att klara uppgiften. Slutligen blev organisationen som skulle övervaka den lokala uppbördshanteringen så pass omfattande att det blev naturligt att igen låta staten ansvara för skatteindrivningen. Således konstaterar författaren att en effektivisering och byråkratisering av den statliga organisationen blev det mest bestående resultatet av privatiseringsvägen.

Mats Hallenberg granskar även noggrant konflikterna mellan arrendatorerna och allmogen under arrendeperioden 1618–1635. Hallenberg ser tre grundläggande orsaker till konflikterna (s.167–168). Arrendatorernas handelsutövning innebar ett hot mot böndernas önskan att sälja sitt överskott till högstbjudande. Därtill erbjöd systemet med skatteförpaktning arrendatorerna en möjlighet att utnyttja böndernas arbete för egen vinning. Slutligen

uppmuntrade arrendesystemet till en hårdare indrivning av skatter, eftersom en arrendator inte var lika benägen att acceptera uppskov med betalningen som en fogde. Det är således föga överraskande att bönderna redan från början motsatte sig utarrenderingen av kronans inkomster. Protesterna tog sig uttryck i rättsvister vid lokala ting, besvärsskrivelser och även strejker, medan våldshandlingar var sällsynta. Som redan nämnts medförde allmogens protester att kontrollsystemet för skatteförpaktningen skärptes, och i slutändan var de en betydande orsak till att statsmakten övergav hela arrendesystemet. Hallenberg påpekar dock att även om detta var en politisk seger för bondeståndet, uppstod det snart nya hot. Under de följande decennierna skedde omfattande donationer, genom vilka skattebönderna riskerade att bli landbor utan politiska rättigheter. Hallenberg beskriver träffande arrendesystemets avskaffande som en Pyrrhusseger för bönderna. Det viktigaste resultatet för bönderna var i stället att motståndet tvingade fram en koalition mellan de ofrälse stånden, som fr.o.m. detta kom att agera tillsammans på riksdagarna för att begränsa adelns maktanspråk.

I det sista kapitlet sammanfattar Hallenberg resultaten av sin undersökning och gör jämförelser mellan privatiseringen på 1600- och 2000-talet. Författaren kommer fram till tre huvudresultat (s. 218). För det första menar han att sloandet av skattearrendena var en oundviklig följd. Inte endast bönderna utan i stort sett alla samhällsgrupper hade vänt sig emot arrendatorerna. Arrendesystemet hade helt enkelt förlorat sin legitimitet. Dessutom hade statsledningen redan börjat återinföra fogdeförvaltningen. För det andra kolliderade militärstatens ökande behov med arrendatorernas vinstintresse, vilket ledde till en hårdare kamp om resurserna. För det tredje resulterade experimentet med skatteförpaktningen i en utbyggnad av de statliga kontrollfunktionerna. Enligt Hallenberg var Axel Oxenstiernas reformerade länsförvaltning som fastställdes i regeringsformen 1634 ”i mycket en kodifiering av den ordning som vuxit fram för att *disciplinera* skattearrendatorerna och *legitimera* deras resursuttag.” (s. 219) Det sistnämnda är kanske det mest intressanta forskningsresultatet som Hallenberg uppnått. Trots att tidigare forskning inte nämnvärt reagerat på detta, verkar slutsatsen logisk och övertygande. Även om arrendesystemet medförde vissa fördelar främst på kort sikt, kan det sammanfattningsvis konstateras att ”[p]rivatiseringen av skatteuppbörden kan ses som exempel på en misslyckad statlig intresseaggregering.” (s. 164)

Mats Hallenberg ser likheter mellan 1600-talets utarrendering av kronans fasta egendom och dagens utförsäljning av statliga verk. Däremot har dagens samhälle inte ännu gått så långt att skatteuppbörden överlätits i privata händer. Naturligtvis finns det en hel rad andra skillnader mellan dagens demokratiska samhälle och 1600-talets privilegiesamhälle. Hallenberg konstaterar även att uppfattningen om vad som bör vara statens kärnverksamhet varierat under årens lopp. Författaren presenterar dock (återigen) tre aspekter som enligt honom har betydelse för dagens privatiseringsdebatt (s. 228–229).

Med andra ord är det fråga om likheter mellan händelserna i 1600-talets Sverige och dagens privatiseringsdebatter. Enligt Hallenberg är det politiskt mycket känsligt att fördela statliga skatteinkomster till privata vinstintressen. Under båda tidsperioderna har reaktionerna varit starka då det framkommit att allmänna skattemedel kommit privata affärsmän till godo. Därtill anser författaren att privatiseringar ofta endast gynnar marknadens resursstarka aktörer. En starkare kapitalkoncentration är mer sannolik än att småskalig näringsverksamhet befordras. Slutligen menar Hallenberg att privatiseringar mycket väl kan resultera i en växande statlig byråkrati, även om avsikten är den motsatta. Kontroll är en stötesten vid privatisering av statlig verksamhet, och transaktionskostnaderna för ett effektivt kontrollsystem för privata aktörer riskerar bli lika höga som den statliga verksamhetens totala kostnader skulle ha varit. Hallenberg konstaterar ännu att det som i slutändan är avgörande är om privatiseringen uppnår legitimitet.

Det hade varit intressant om Hallenberg i sin forskning inkluderat skattearrenderingen i de svenska Östersjöprovinserna i slutet av 1600-talet. Åtminstone kunde han i större utsträckning ha dragit paralleller med förhållandena i Livland, Estland, Ingermanland och Kexholms län, där i stort sett hela den jordareal som tillföll kronan genom reduktionen arrenderades ut. Jämförelserna hade inte nödvändigtvis krävt en genomgång av uttryckta källor eftersom det redan finns högklassig forskning om arrendesystemet i provinserna.³ Komparationen hade gett möjligheter att exempelvis undersöka om det fanns likheter beträffande arrendatorerna som grupp eller konflikterna mellan arrendatorerna och allmogen. Därtill hade det varit intressant att få veta i vilken mån Karl XI och hans ämbetsmän analyserat erfarenheterna från 1620- och 1630-talets privatiseringsväg då skattearrenderingen i provinserna planerades i samband med reduktionen.

Hallenberg överskattar möjligen skatteuppbördens effektivitet före övergången till arrendesystemet. Han medger själv att det fanns mycket problem med fogdar i samband med skatteuppbörden (s. 204). Bönderna anklagade fogdarna för att de uppbar extra avgifter och för fusk med mått och vikter. Om dessa problem tas i beaktande var privatiseringsvägen trots allt kanske inte så överraskande som Hallenberg menar.

Som helhet är Mats Hallenbergs undersökning dock mycket lyckad. Författaren presenterar arrendesystemet tydligt och kommer fram med värdefulla forskningsresultat. Sambandet mellan skatteförpaktningens kontroll-

³ Se i synnerhet Aleksander Loit, *Kampen om feodalväntan: reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710*, Studia Historica Upsaliensia 71 (Uppsala 1975); Aleksander Loit, 'Die Abwicklung des Lehnswesens in Estland und Livland am Ende der schwedischen Herrschaft'; Mati Laur & Enn Küng (hrsg.), *Die baltischen Länder und der Norden. Festschrift für Helmut Piirimäe zum 75. Geburtstag*, Nordistica Tartuensia 13 (Tartu 2005), s. 374–399; Kimmo Katajala, *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*, Historiallisia Tutkimuksia 185 (Helsinki 1994).

funktioner och Axel Oxenstiernas reformerade länsförvaltning har redan nämnts. Därutöver framkommer arrendesystemets omfattning framför allt under 1620-talet betydligt klarare än tidigare. I övrigt är Hallenbergs verk väldisponerat och omsorgsfullt skrivet. Sammanfattningarna i slutet av varje kapitel är genomgripande och belysande. Diskussionen om privatiseringarna på 1600-talet och deras betydelse för dagens privatiseringsdebatt känns meningsfull. Man får hoppas att statsledningarna i dag inte förlorar kontrollen på lokalnivån.

Kasper Kepsu

Reuterholm – en paradoxernas makthavare?

John Chrispinsson, *G. A. Reuterholm. Den gråtande diktatorn*, 300 s., ill., Prisma, Stockholm 2008.

Den tidigare dödförklarade biografien har fått en renässans inom svensk historieskrivning. Individens historieskapande roll har alltmer lyfts fram. I jakten på lämpliga objekt att biografiera har turen kommit till den numera nästan glömde Gustaf Adolf Reuterholm. Journalisten och radiomannen John Chrispinsson har lockats av uppgiften att omvärdera den bortglömde. Frågan är om inte Reuterholm är ”årtusendets mest impopulära svensk”, säger Chrispinsson i sitt förord. Chrispinsson är dock inte först på plan. Delar av Reuterholms biografi är, som framgår nedan, sedan länge väl dokumenterade och värderade. Tidigare okända eller förkomna arkivalier har presenterats i tidigare årgångar av denna tidskrift.¹

Reuterholm var en av flera finländska adelsmän som kom att spela en framträdande roll i det svenska riket under gustaviansk tid. Som ung hade han efter en avbruten militär karriär sökt sig till hovet och blivit kammarherre hos drottning Sofia Magdalena. Livsavgörande för hans fortsatta öde blev vänskapen med hertig Carl. Hovmannen Reuterholm trivdes paradoxalt nog inte vid hovet. Tristessen där ersattes med frimureri och ett livgivande umgänge i hertigens inre krets, där hovetiketten inte lade hinder i vägen för det glada kamratskapet eller för det seriösa sökandet efter ny kunskap inom de s.k. ockulta vetenskaperna. Han var också en av sin tids mest bemärkta mystiker. Privatlivet i all ära, men det är som offentlig person och statsman, inte som frimurare och mystiker, Gustaf Adolf Reuterholm gått till historien.

Politikens besynnerliga värld var inte Reuterholm främmande. Fadern hade varit mössornas man och riksråd. Under den dramatiska riksdagen 1789 finner vi sonen först inom oppositionen på Riddarhuset, men snart nog på kungliga slottet som vännen Carls rådgivare vid tillkomsten av förenings- och säkerhetsakten. Under ryska kriget hade han haft kontinuerlig brevkontakt med hertigen, som ledde örlogsflottan vid Hogland och sedan blev befälhavare för trupperna i Finland när kungen lämnat krigsskådeplatsen. Reuterholm såg som sin uppgift att i råd och dåd bistå hertigen under den kris som landet befann sig i. Segern som kungamakten inhöstade under riksdagen gjorde Reuterholms ställning penibel. Av Gustaf III fick han emellertid en pension för en rekreationsresa till Frankrike och Italien. I Paris hamnade han oförhappandes i den revolutionära stormvirveln. Det resulterade

¹ *HTF* 88 (2003:1), *HTF* 90 (2005:3) och *HTF* 92 (2007:4), se not 5, 6 och 7. Jfr Riksarkivets beståndskatalog 8:2, s. 931.

vid hemkomsten i kungligt misstroende varför han återvände till Rom. Efter kungamordet ville hertig Carl se sin vän i förmyndarregeringen. Reuterholm tvekade, men accepterade och blev snart landets mäktigaste man.

Många av dem som drabbades av regeringens hårdhänta politik tog hämnd i sina memoarer, där både hertig Carls och Reuterholms eftermälen blev negativa. Historieskrivningen tog memoarlitteraturen i sin tjänst. Memoarerna fick från början ett slags tolkningsföreträdare. Därmed inte sagt att de saknar historisk relevans, de har stort biografiskt värde och kan ofta kontextuellt och komparativt belysa olika frågeställningar. Systematisk forskning i ämnet däremot dröjde. Först på plan var urkundssamlaren Bernt von Schinkel. En biografi om Reuterholm gavs ut 1862 av Oscar Patric Sturzen-Becker; den bygger bl.a. på en samling förkomna handskrifter. Sturzen-Becker söker ge ett psykologiskt porträtt av Reuterholm och finner honom ”väsentligen vara en son av sin epok”.²

Den första doktorsavhandlingen om Reuterholm kom 1917. I sin analys tillbakavisar Martin Nylund en del beskyllningar mot Reuterholm, men den mörka helhetsbilden av regimen består. Snart skulle också hertig Carl synas närmare i sömmarna. År 1925 försvarade Gustaf Iverus en avhandling som belyste Carls liv fram till ryska kriget. Relationen vännerna emellan hade sin grund i det gemensamma intresset för ockulta ting. ”Reuterholm förstod skickligt att behandla hertigen med en blandning av smickrande hyllning och hängiven vänskap och fick genom sin viljestyrka ett mäktigt inflytande över honom.”³ Den allmänna uppfattningen tycks vara att en notoriskt obeslutsam hertig överlät styrelsen till sin gamle vän som gjorde en halvbra insats. Undantag gjordes dock för utrikespolitiken, där neutraliteten och freden fick högsta prioritet.⁴

Martin Lamm har karakteriserat Reuterholm som karismatisk, men samtidigt envis, snarstucken och härsklysten med starka drag av sentimentalitet. För Alma Söderhjelm är han en ”demokratisk tyrann”, jämförbar med Robespierre. Torgny T. Segerstedt betonar Reuterholms hårdhet och viljestyrka, blandad med ett stort mått sentimentalitet och föreställningar om en särskild kallelse att rädda fäderneslandet. Dessa egenskaper kombinerade han med dåligt omdöme, vilket gjorde tillvaron osäker i inflytelserika hovkretsar och andra maktcentra.⁵ Mot denna traditionella bild har Kari Tarkiainen och

² Oscar Patric Sturzen-Becker, *Reuterholm efter hans egna memoarer* (Stockholm 1862), s. 235.

³ Gustaf Iverus, *Hertig Carl av Södermanland* (Uppsala 1925), s. 189.

⁴ Sten Carlsson, *Den svenska utrikespolitikens historia 1792–1810* (Stockholm 1954).

⁵ Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik*, vol. 2. (Stockholm 1920); Alma Söderhjelm, *Gustaf III:s syskon: några spådrag i tidens lösa sand* (Stockholm 1945); Torgny T. Segerstedt, *Nils von Rosenstein. Samhällets människa* (Stockholm 1981).

Erik Lönnroth rest invändningar. Tarkiainen har nyanserat den; enligt Lönnroth är den orättvis.⁶

Den stora Reuterholm-Ädelgrenska samlingen (46 volymer) har först i slutet av 1900-talet blivit tillgänglig i Riksarkivet. Detta faktum har förvisso begränsat den ambitiösa äldre forskningens synfält. Samlingen innehåller i dag merparten av det stora släktarkivet.⁷ Här träder i många stycken en annan Reuterholm fram. Han bjuder in forskaren att närma sig honom – men också det rika persongalleri som omgav honom.

Åter till Chrispinsson som har botaniserat i arkiven. Med sin snabba penna låter han läsaren ta del av vad han funnit. Narrationen tycks dock bygga på vad som tidigare är framforskat och dominerar på analysens bekostnad. Den underhållande läsningen ger framställningen en ytlig trovärdighet. Författaren avslöjar visserligen summariskt det arkivmaterial som han forcerat, men tyvärr saknas källförteckning och notapparat. Huvudkällan är breven, medan dagböckerna verkar vara förbisedda.⁸ Bristen på belägg är störande, särskilt när Chrispinsson med ett logiskt resonemang avfärdar en av de mest seglivade myterna rörande kungamordet: ”– svaret är att varken Reuterholm eller Karl var inblandade i komplotten”.⁹

Av bokens tre kapitel är ”Diktatorn 1792–1796” det kortaste. Här behandlas i tur och ordning de ärenden – från förslaget om ny tryckfrihetsförordning till Gustaf IV Adolfs förlovnings – som hamnade på Reuterholms bord. Chrispinsson delar i allt väsentligt Reuterholms egen karakteristik av sin tid vid makten: ”Fred, medan Europa blödde, välmåga och rika skördar, en mänsklig och åtminstone välmenande regering.”¹⁰ Reuterholms svaghet var hans ovilja att delegera.

Reuterholm var enligt Chrispinsson ”konservativ, inte revolutionär”.¹¹ Det kan ifrågasättas. Han var ett barn av de yngre mössorna, vilket bl.a. hans förslag till ny tryckfrihetsförordning visar. I revolutionens Frankrike fick den bördsstolte baronen tillfälle att begrunda statslivets väsen. Debatterna i nationalförsamlingen fångade honom, och frihetshjälten La Fayette blev hans

⁶ Kari Tarkiainen, *Gustaf Adolf Reuterholm*, SBL (Stockholm 1998); Erik Lönnroth, *Gustaf Adolf Reuterholm*. Minnesteckning i Svenska Akademien (2001).

⁷ Jfr Göran Anderberg, 'Till frågan om Reuterholmska arkivets mystiska papper', *HTF* 88 (2003:1), s. 1–23.

⁸ Ingemar Carlsson, *Enskilda arkiv. Person-, släkt- och gårdsarkiv*. Riksarkivets beståndsöversikt, del 8, band 2 (Stockholm 2006), s. 932. Om den förkomna dagboken, jfr även Göran Anderberg, 'Gustaf Adolf Reuterholms vallfart till revolutionens Frankrike och Italien. En studie av den förkomna dagboken och andra relevanta källor', *HTF* 90 (2005:3).

⁹ Jfr Göran Anderberg, 'Till frågan om hertig Carls och Gustaf Adolf Reuterholms delaktighet i mordet på Gustaf III', *HTF* 92 (2007:4) s. 493–501.

¹⁰ John Chrispinsson, *G. A. Reuterholm. Den gråtande diktatorn* (Stockholm 2008), s. 10–112.

¹¹ Chrispinsson, *G. A. Reuterholm*, s. 47.

ikon; ståndssamhällets fall och utvecklingen mot en konstitutionell monarki i Neckers och Mirabeaus anda vann hans gillande. Med den reformvänlige svenske Parisambassadören Staël von Holstein utbytte han tankar om samhällssystemet. Samtidigt korresponderade han med vännen Johan Gabriel Oxenstierna om utvecklingen i Frankrike, men också om det engelska statskicket. Hans nära relation med Thomas Thorild är ytterligare ett belägg för hans radikalism. Att kalla Reuterholm jakobin är däremot att gå för långt.¹²

Var då den radikale Reuterholm allenarådande? Kan hans roll som ”gråtande diktator” verifieras? Vid läsning av kapitlet ”Diktatorn” frapperas man av hertig Carls frånvaro i berättelsen. Carl var dock regeringens chef. Under hans första hundra dagar hölls 54 konseljer, fördelade på inrikes-, finans-, ecklesiastik-, utrikes-, krigs- och justitieärenden. Av ledamöterna var Carls politiske huvudmotståndare Armfelt den minst efterfrågade; han kallades bara till tre av elva krigskonseljer och eliminerades helt i maj, då han kommanderades till Värmland. Armfelt var alltså borta före Reuterholms ankomst den 3 juli.¹³ Därmed var det gustavianska motståndet uppmjukat och vägen beredd för ett systemskifte.

Tyngdpunkten i regeringsarbetet låg under hertigens ledning hos konseljerna, som efter 1792 fick en något fastare organisation. Liksom före 1789 varierade ledamöterna efter kompetens. Presidenten i kammarrevisionen (Reuterholm) fungerade under förmyndartiden som ett slags förste minister, en innovation. Olika ministerfunktioner utövades av rikskanslern (ämbetet återupplivades för en tid), presidenten i statskontoret och andra.¹⁴

Den 36-årige Reuterholm var själv mycket tveksam till att ta det stora steget, att inträda i regeringen; med sina rötter i det yngre mösspartiet var han antiroyalist i allmänhet och svuren fiende till säkerhetsakten i synnerhet. En vecka efter hemkomsten skrev han till sin farbror Gustaf Gottfried Reuterholm, den gamle mösspolitikern: ”Man har velat forcera mig att åtaga kansliet och hela premierministerns detalj; men jag skulle hellre hava valt stupstocken.”¹⁵

”Jag måste uppriktigt bekänna: att om ej Hertigen varit min vän – samt den enda, som ej övergivit mig under alla dessa exiler och förföljelser jag för mitt otacksamma fäderneslands sak undergått: hade mitt beslut att aldrig blanda mig i några publika affärer, aldrig någonsin stått att ändra,” anför-

¹² Anderberg, ’Gustaf Adolf Reuterholms vallfart till revolutionens Frankrike och Italien’, s. 320f och 338f.

¹³ Göran Anderberg, ’Reuterholm – hertigens vän på gott och ont’, *Hertig Carl och det svenska frimureriet. Minneskrift*, utgiven av Svenska Frimurare Orden och dess forskningsloge Carl Friedrich Eckleff (Stockholm 2010), s. 308 f.

¹⁴ Nils Herlitz, *Grunddragen av det svenska statskickets historia* (Stockholm 1952), s. 200ff.

¹⁵ RA. Ädelgrenska saml. Vol. 35. G. A. Reuterholm till G. G. Reuterholm 9 juli 1792.

trodde han Adolf Ludvig Stierneld.¹⁶ Är det en maktmänniska som här talar? Vänskapsretoriken kan dölja andra drivkrafter, som det lukrativa presidentskapet i kammarrevisionen, men det här tidiga brevet verkar trovärdigt. Med djup förankring i frimureriet och lidelse för kontinental kultur var Reuterholm en tidstypisk kosmopolit.

Maktens sötna tycks ha överraskat kosmopoliten och möjligheterna att uppnå resultat i progressiv riktning, t.ex. tryckfrihet, lockade till handling. Hertig Carl hade inom frimureriet lärt känna hans skarpa intellekt och administrativa begåvning. Dessa meriter – inte i första hand en känslomässig vänskap – var avgörande vid utnämningen. Genom att driva frågorna och vara mest påläst vid konseljbordet ökade Reuterholm sitt inflytande. Han ägde frågorna, inte minst vad gällde utnämningar inom statsförvaltningen. Att förvalta löpande ärenden av olika dignitet är emellertid en sak, att hantera konsekvenserna av maktinnehavet en annan.

”Reuterholm, sådan han 1792 kom in i regeringen och sådan han efter några år blev, likna varandra alldeles icke”, noterar Lars von Engeström i sina minnesanteckningar.¹⁷ ”I början var han ännu en vän av friheten, men när han märkte att man tänkte annorlunda och såg sakerna annorlunda än han, så stöttes hans högfärd, och hans tänkesätt ledde till hämndlystnad.”¹⁸ Men hans tid vid styret var utmätt och Gustaf III:s testamente för förmyndarregeringen satte gränser för despotins lockelser. Han tyckte själv att han befann sig i ett ”träldomsstilstånd” och såg fram mot kungens myndighet.¹⁹ Han var arbetsnarkoman, kroniskt överbelastad av ärenden och klagade ofta över sin sömnlöshet, vilket kan vara en nog så plausibel förklaring till hans grinighet. Fredrik Sparre fick hans privata bekymmer: ”Jag mår idag så illa, av draget i hertigens små trappor i går aftons och konversationen av en hel timma i ett oeldat rum, [...]”²⁰

Hertiginnan Hedvig Elisabeth Charlotta har diagnostiserat Reuterholms kluvna personlighet. Hon fruktade från början att Reuterholm skulle skada ”hertigens intressen, men hertigen är otroligt förtjust i honom samt bifaller nästan alltid vad han föreslår. Låter Reuterholm någon gång hertigen få sin vilja fram i småsaker, är det blott för att driva sin egen igenom, när det verkligen gäller något av större vikt.”²¹ Hennes omdöme har färgat historie-skrivningen.

¹⁶ RA. Ädelgrenska saml., Vol. 24. Koncept till brev till Stierneld, daterat Drottningholm 30 aug. 1792.

¹⁷ Lars von Engeström, *Minnen och anteckningar*, Bd I, utg. av E. Tegnér (Stockholm 1876) s. 211.

¹⁸ von Engeström, *Minnen och anteckningar*, s. 211.

¹⁹ von Engeström, *Minnen och anteckningar*, s. 217.

²⁰ RA. Ericsbergsarkivet, Autografsamlingen 170.

²¹ Hedvig Elisabeth Charlotta, *Dagbok*, del VI, utg. av Carl Carlson Bonde (Stockholm 1907), del VI, s. 18f.

Hon var kritisk men tillhörde inte belackarna, som döpte honom till "storviziren". Frågan är om inte detta öknamn var omgivningens metod att förtränga sina egna tillkortakommanden, att skydda sin egen integritet, när föredragningar, rapporter, resultat och prestationer inte höll måttet inför Reuterholms kritiska granskning. Och han var omutligt krävande, han hade de egenskaper som konstituerar en nitisk byråkrat. Vid hovet var han en udda figur, tacksam för skvaller och bakdanteri. "Se på Vizir, hur grym han ser ut", sade prinsessan Sofia Albertinas hovfröken, Magdalena Rudenschöld vid frukosten en morgon till hertigens adjutant Skjöldebrand. "Reta icke Vizir, han är oförsonlig och allsmäktig", replikerade Skjöldebrand.²² Till sitt yttre väsen visade han ofta stränghet, har vännen Oxenstierna konstaterat. Det ytliga hovlivet, det gudlösa lättsinnet och det falska smickret var inte Reuterholms livsluft.

Den stora händelsen under förmyndarregeringen var den Armfeltiska sammansvärjningen. Den refereras tyvärr bara ytligt i boken. Nästan alla i denna affär var högadliga aktörer: Gustaf Mauritz Armfelt, de sammansvurnas ledare, Johan Albrecht Ehrenström och Johan Fredrik Aminoff, alla tre födda i Finland, liksom deras motståndare, regeringens starke man Gustaf Adolf Reuterholm. Här är inte platsen att följa affären. Låt oss bara konstatera att regeringen fick på sitt bord ett stycke dramaturgi som inte lämnar något övrigt att önska. Där fanns allt: politisk intrig, spioner och agenter, främmande makts diplomater, olycklig kärlek, medlöperi, landsförräderi, avund, hat, hämnd, girighet, maktbegär, korruption. Allt gick till synes Reuterholms väg, steg för steg: underrättelseverksamheten fungerade perfekt, Armfelt flydde föga ärofullt från sin diplomatiska post i Neapel till Ryssland, bevisen på hans brottsliga verksamhet föll i den svenska rättvisans händer, processen drog igång och fällande domar för högförräderi avkunnades, men sedan gick det snett, så snett att processens store förlorare blev Reuterholm själv, och naturligtvis hertigen med honom.

Reuterholms hantering av affären och i synnerhet Magdalena Rudenschöld ledde till en allvarig spricka i hans relation till regenten. Han hade försökt utnyttja processen för att stärka regeringens dåliga anseende genom att offentligt basunera ut mesta möjliga. Resultatet blev det motsatta. Särskilt upprördes opinionen av den dåliga smaken att publicera och sälja fröken Rudenschölds kärleksbrev till Armfelt, brev som dessutom skrivits före konspirationen.

Hertig Carls regering rubriceras gärna "Reuterholmska regimen". Carl var dock långt ifrån så handfallen som hans intriganta hustru gjort gällande. Med gedigen politisk och militär erfarenhet från två statskupper och ryska kriget, där han aldrig tvekade att slåss i frontlinjen, var han viljestark i principfrågor. Reuterholm å andra sidan var ingen diktator, han kan liknas vid en modern resultatpolitiker, en säregen exponent för adelsbyråkratins sista tid i Sverige.

²² Anders Fredrik Skjöldebrand, *Excellensen grefve A. F. Skjöldebrands memoarer*, 2, utg. Henrik Schück (Stockholm 1903), s. 17.

Gustaf III:s hemliga polis som han vässade som motmedel mot bl.a. ryska ambassadens intriger, var en del av denna statsbyråkrati. Sin sakkunskap demonstrerade han på ett överlägset sätt och irriterade omgivningen, som fann hertigen ständigt eftergiven och svag.

I själva verket hade Sverige vid styret ett dubbelkommando som gjorde ledarskapet otydligt. Ingen i det officiella Sverige kände hertig Carl bättre än Reuterholm. Han visste var gränsen gick. I de stora tunga frågorna var hertigen-regenten obeveklig. Som pragmatiker fogade Reuterholm sig, t.ex. när kungamördarnas öde avgjordes, i striden kring tryckfriheten och i regeringens hantering av Thorild, i fråga om Svenska Akademiens suspendering, för att inte tala om säkerhetsaktens vara eller icke vara. På dessa avgörande punkter vek han sig för regenten. Men inte när det gällde Magdalena Rudenschöld. Magdalena var för Reuterholm en landsförräderska som dragits in i ett spel om rikets existens. Behandlingen av den sköna väckte allmänhetens vrede och gjorde henne till martyr. Samtidigt förlorade hertigen definitivt sitt förtroende för sin förste minister, men höll god min tills kungen blev myndig.²³

Sina sista femton år visade Reuterholm upp ”en imponerande variation av förgrämd bitterhet”, skriver Chrispinsson. En helt annan bild får man emellertid i hans dagbok från de sista tretton åren i frivillig exil. Vi möter här en kosmopolit, en mycket ensam man med djup religiös övertygelse, vi finner också en skönande med en kolossal aptit på livet och allt vad det har erbjuda. Texten är – i motsats till ett fåtal brev som han skrev till Karl XIII år 1810²⁴ – befriande fri från disharmoni och grämlse. Däremot anförtror han dagboken sin förtvivlan och sorg över rikets sprängning och förlusten av ett älskat Finland, och sin ständiga längtan till Svidja, det gamla fädernehemmet i Sjundeå, Nylands län.²⁵

”Den gråtande diktatorn, G. A. Reuterholm” var förvisso en paradoxernas man, men han förtjänar snarare epitetet patriotisk kosmopolit eller varför inte pragmatisk byråkrat, begreppet byråkrat i positiv bemärkelse. Hans livs största prestation var konsten att överleva som Sveriges mäktigaste man under fyra år. Chrispinsson har satt en ära i att påminna sina läsare om den bortglömde baronen, frimuraren och mystikern som gjorde karriär på den politiska arenan i en turbulent tid. Bokens stora värde ligger i att han som högt aktad journalist aktualiserat och sökt förmedla sin subjektiva syn på en komplicerad personlighet, därmed förhoppningsvis stimulerande ett intresse för vidare studier.

Göran Anderberg

²³ Jfr Anderberg, 'Reuterholm – hertigens vän på gott och ont', s. 321.

²⁴ RA. Ädelgrenska saml. Vol. 35. Reuterholm . t. Carl XIII, 27.2; 17.4; 14.5; 30.5 och 25.8 1810.

²⁵ RA. Ädelgrenska saml. Vol. 23, Resejournal 1800–1813.

Kungens man i Asien

Axel Odelberg, *Äventyr på riktigt. Berättelsen om upptäckaren Sven Hedin*, 620 s., Norstedts, Stockholm 2008.

När Sven Hedin (1865–1952) inledde sin karriär som forskningsresande ville han framför allt svara på den beställning som fanns på nationella hjältar i den oskarianska tidens Sverige. Upptäckter i obekanta världsdelar erbjöd fortfarande en möjlighet att vinna både elitens och den stora allmänhetens stöd och uppskattning. Med A. E. Nordenskiöld (1832–1901) hade polartrakterna kommit i fokus för den skandinaviska upptäcktstradition som sedan fortsattes av Frithiof Nansen (1861–1930) och Roald Amundsen (1872–1928). Det var ingen slump att Hedins upptäckarlust väcktes i samma stund som han såg Vega glida in i Stockholms hamn 1880. Hans ambition bara växte av den storartade nationella hyllning som Nordenskiöld fick uppleva.

Ett annat väderstreck som ännu låg öppet för nya erövringar var östern, och där, i Centralasien, skulle Hedin skapa sig ett rykte som en kartläggare av några av de sista vita fläckarna på jorden. Han saknade inte kolleger och konkurrenter, för Centralasiens betydelse hade noterats inte endast av de ryska och brittiska kolonialmakterna utan också av sådana framstående forskare som ungraren (sedermera britten) Aurel Stein (1862–1943), fransmannen Paul Pelliot (1878–1945) samt tyskarna Albert Grünwedel (1856–1935) och Albert von le Coq (1860–1930). C. G. E. Mannerheim, som i början av sin Asienfärd reste tillsammans med Pelliot, saknade inte heller vetenskapliga intressen, och bland alla betydande Centralasienfarare var han dessutom den som till åldern var Hedins närmaste samtida.

Hedin kan lätt misstas för ett exempel på hur målmedvetenhet och hög självuppskattning kan ersätta bristande talang. Efter att ha varit en medelmåttig skolelev skrev han en medelmåttig avhandling, dock med den meriten att han hade studerat en kortare tid (1889–1890) under den store tyske geografen och Asienforskaren Ferdinand von Richthofen (1833–1905) – mannen bakom namnet ”Sidenvägen”. Men det skulle vara orättvist att avfärda Hedins meriter som enbart beroende på personlig ambition. I verkligheten ägde han exakt de egenskaper som krävs av en framgångsrik upptäcktsresande: noggrannhet, gränslöst tålamod och en förmåga att klara sig i mycket enkla förhållanden. Oftast reste han ”ensam”, med endast lokala följeslagare, men mot slutet av sin karriär blev han ledare för ett kolossalt företag, den s.k. svensk-kinesiska expeditionen (Sino-Swedish Expedition), som under en stor del av mellankrigstiden (1927–1935) var verksam i nordvästra Kina och sysselsatte en stor skara internationella forskare.

Egentligen levde Hedin ett slags dubbelliv, eftersom hans tillvaro hemma i Sverige mellan expeditionerna präglades av allt annat än asketiska förhållanden. Här var hans dagar fyllda av frackmiddagar, förnäma akademiska

sammanträden och kungliga mottagningar. En stor del av hans tid gick åt till att formulera resornas resultat, som han publicerade i tiotals populära samt nästan lika många vetenskapliga volymer. Han blev också föremål för den hyllning som han hade åtrått. Men hans popularitet hos den stora allmänheten tärdes av den stämpel som konservativ fosterlandsvän som så småningom blev hans varumärke. Den verkliga katastrofen var att han också råkade vara en systematisk Tysklandsvän, vilket inte passade in i den politiska korrektheten som rådde i Sverige efter första och i synnerhet efter andra världskriget. Under sina sista år blev Hedin ett offer för folkhemmets selektiva glömska, och det har tagit ett halvt sekel tills hans stjärna åter har börjat lysa.

Axel Odelbergs Hedin-biografi är inte den första, men nog den utförligaste och mångsidigaste som hittills skrivits. Biografierna började med Hedins eget lilla verk¹, som sedan kompletterades av hans syster Alma Hedins anteckningar² och fortsatte med den ”akademiska” levnadsteckningen som påbörjades (men inte slutfördes) av Sten Selander³. På senare tid har Hedins liv behandlats av Eric Wennerholm⁴, Detlef Brennecke⁵ samt (i studiearbeten) av Henrik Westberg⁶ och Bo-Göran Hammarberg⁷.

Nyligen har också den internationella forskningen visat intresse för Hedins person. Det riktgivande perspektivet har då utan undantag varit den nya rödgröna fundamentalismens socialliberala världsbild, som kännetecknas av stark övertygelse och dålig faktakunskap. Utgående från sådana premisser ”avslöjar” Sarah Danielson Hedin som den värsta sortens ”pangermanist” och ”nationalsocialist”.⁸ Den omstridde svensk-koreanske vänsterextremisten Lee Sam Dol alias Tobias Hübinette går ännu längre och placerar Hedin i den ”yttersta högern”, som enligt honom består av ”rasister, antisemiter, antikommunister, homofober och antifeminister”.⁹ Det är möjligt att många av dessa kategoriseringar inte skulle ha känts främmande för Hedin, men

¹ Sven Hedin, *En levnads teckning* (Stockholm 1920).

² Alma Hedin, *Min bror Sven. Brev och minnen* (Stockholm 1926).

³ Sten Selander, *Sven Hedin. En äventyrsberättelse* (Stockholm 1957).

⁴ Eric Wennerholm, *Sven Hedin. En biografi* (Stockholm 1978).

⁵ Detlef Brennecke, *Sven Hedin, mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Rowohlts Monografien 355 (Hamburg 1986).

⁶ Henrik Westberg, *Sven Hedin och hans forskningsresor i Centralasien 1893–1935*. Avhandling pro gradu i allmän historia, Historiska institutionen, Helsingfors universitet 1998.

⁷ Bo-Göran Hammarberg, ’Sven Hedin: I rampljus och skugga’. C-uppsats. Stockholms Universitet: Institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria s.a.

⁸ Sarah Danielson, *The intellectual unmasked: Sven Hedin’s political life from pan-Germanism to National Socialism*, Ph.D. Dissertation. University of Minnesota: Department of History 2006.

⁹ Tobias Hübinette, ’Asia as a Topos of Fear and Desire for Nazis and Extreme Rightists: The Case of Asian Studies in Sweden’, *East Asia Cultures Critique* 15 (2007:2), s. 403–428.

man frågar sig om han ändå inte var mindre besatt av fobier än dessa hans moderna kritiker.

Odelbergs bok är en intelligent balansgång mellan Hedin som upptäckare och Hedin som svensk patriot. Däremellan ryms de privata detaljerna, inklusive den hopplösa kärleken till Mille Broman (1874–1928). Patriotismen krävde att Hedin tog ställning till både inhemsk politik och världsläget. Trots att man ofta har beskyllt honom för politisk naivitet, hörde han till de få som insåg – och öppet vågade påpeka – Versaillesfredens orättvisa. Efter andra världskriget hörde han igen till de få som hade mod att inte acceptera den för- enklade och ensidiga historietolkning som snabbt spreds av segrarmakterna. Men då var det redan dags att slutgiltigt tysta ned hans röst.

Med sina inflytelserika kontakter, skildrade av honom själv i *Stormän och kungar* (1950), hade Hedin en möjlighet att i viss mån påverka händelsernas gång. Hans roll som förmedlare mellan Hitler och den svenska regeringen har aldrig ordentligt undersökts. Hans engagemang för Finlands sak har inte heller blivit erkänt, och de idéer som han framförde i boken *Sveriges öde* (1918) fick varken i Sverige eller i Finland någon större genklang. Hans okuvliga trohet till Tyskland förstörde naturligtvis så småningom hans i början goda förhållanden till både Storbritannien och Ryssland, vilket minskade hans politiska rörelsefrihet och marginaliserade hans minne.

I den svenska forskningshistorien förblir Hedin en ensam gestalt. Många av hans medhjälpare i den svensk-kinesiska expeditionen, t.ex. etnografen Gösta Montell (1899–1975) och arkeologen Folke Bergman (1902–1946), blev nog erkända specialister på sina områden. Men återväxten uteblev och Sverige fick ingen skola i Centralasienforskning. Den mest betydande efterföljaren hittills har kanske varit turkologen och diplomaten Gunnar Jarring (1907–2002), som ännu under sina sista år arbetade med Hedins kartografiska uppgifter från Östturkestan. Men en stor del av Hedins samlingar ligger fortfarande obearbetad. Det är svårt att bedöma hur stor roll den politiska marginaliseringen har spelat i denna utveckling. Det är också möjligt att Centralasien under kalla krigets period blev vetenskapspolitiskt irrelevant.

Men nu är Centralasien tillbaka, och man skulle tro att Hedins arv kan få ett nytt erkännande. Odelberg har redan tidigare ägnat en populär biografi åt Frans August ”Hertig” Larsson (1870–1957)¹⁰, den svenske ”torparsonen” som blev missionär och handelsman i Mongoliet samt Hedins karavanledare under den stora expeditionen. I Danmark har Kurt Frederiksen skrivit om Henning Haslund-Christensen (1896–1947)¹¹, som var den mest begåvade skribenten och musikologen i Hedins sällskap. I detta samband skall man också nämna den förtjänstfulla biografi över den ”Galne Baronen” i Mongoliet Roman Ungern von Sternberg (1886–1921) som Ronny Rönqvist

¹⁰ Axel Odelberg, *Hertig Larson. Äventyrare, missionär, upptäckare* (Stockholm 2003).

¹¹ Kurt L. Frederiksen, *Manden i Mongoliet. Henning Haslund-Christensens fantastiske liv* (København 2001).

har publicerat.¹² Men det finns säkert en beställning på flera verk av detta slag. Biografisk forskning är ju ett av de få vetenskapsområden där också amatörer kan komma med värdefulla bidrag.

I ett föga känt avsnitt i boken *Mina hundar i Asien* (1952, s. 142), som inte nämns av Odelberg, berättar Hedin att Mannerheim besökte honom i hans hem i Stockholm den 1 oktober 1950. Samtalet berörde bl.a. deras gemensamma vän, den brittiske kolonialofficeraren och överstelöjtnanten Frederick Marshman Bailey. Man vet inte vad Mannerheim innerst inne tyckte om Hedins Tysklandsvisioner, men på Asienforskningens område var uppskattningen säkert ömsesidig. Inom mindre än två år skulle de två resenärerna gå ur tiden, men deras gärning lever vidare. Bägge är väl förtjänta av en objektiv biografisk bedömning som motvikt till den senare tidens falsifikationer.

Juha Janhunen

12 Ronny Rönnqvist, *Baron Ungern. Mongoliets härskare* (Helsingfors 2006).

Den bortglömda förintelsen

Tomas Sniegon, *Den försvunna historien. Förintelsen i tjeckisk och slovakisk historiekultur*, 290 s., Lunds universitet 2008.

Boken *Den försvunna historien. Förintelsen i tjeckisk och slovakisk historiekultur* utgör Tomas Sniegons doktorsavhandling och behandlar, såsom titeln indikerar, förintelsens nedtystande eller ”försvinnande” ur den tjeckiska och slovakiska historien. Journalisten och historikern Sniegon, själv bördig från Tjeckien, är en rutinerad forskare, som redan tidigare djärvt tagit sig an svåra ämnen anslutna till avstaliniseringen och Pragvårens händelser 1968. Han var bl.a. medförfattare i boken *Lubjanka – tredje våningen*, som berättar det ökända fångelsets historia.

Sniegons avhandling analyserar sålunda uppfattningarna om förintelsen, d.v.s. nazisternas folkmord på judar och andra folkgrupper i Tjeckien och Slovakien, under en period som sträcker sig från kommunismens fall 1989 till de bägge ländernas delning 1993 och slutligen deras inträde i Europeiska unionen år 2004, en tid som också kallats ”det långa 1990-talet”. Förintelsen eller *Holocaust* drabbade det dåtida Tjeckoslovakien hårt, drygt 270 000 judar mördades i koncentrationslägren (Theresienstadt, Lety, Hodonín). Av offren kom ca 70 000 från Slovakien. Ytterligare mördades omkring 7 500 tjeckiska och slovakiska zigenare.

Efter det inledande kapitlet ”Den tjeckoslovakiska historiens sammetsuppvaknande” följer ett kapitel med teoretiska och begreppsliga utgångspunkter. Därefter följer själva avhandlingen. Författaren har i fyra huvudkapitel valt att undersöka vissa utvalda empiriska fall mot bakgrunden av fyra ”historiska berättelser” som han urskiljer. Dessa historiska berättelser är den tjeckiska nationell-liberala berättelsen, relaterad till perioden 1918–1938, den andra är den slovakiska nationell-katolska berättelsen (1939–1945), den tredje den tjeckoslovakiska kommunistiska berättelsen (1948–1989) och den fjärde den slovakiska nationell-europeiska berättelsen (tiden efter 1990). De fyra empiriska exemplen som studeras är 1) den tjeckiska och slovakiska historiedebatten mot bakgrund av Tjeckoslovariens sammetssskilsmässa; 2) den tjeckiska reaktionen på Steven Spielbergs film *Schindler's List*; 3) den tjeckiska debatten om minnesplatserna Lety och Hodonín, två koncentrationsläger för romer, där tjeckerna efter kriget byggt en svinfarm och en semesteranläggning samt 4) frågan om hur förintelsen framställdes i ett slovakiskt museum efter Slovariens självständighet. Avslutningsvis framför författaren en sammanfattning av sina resultat.

Den tjeckiska nationell-liberala berättelsen ser enligt Sniegon skapandet av den tjeckoslovakiska republiken efter första världskriget som nationens historiska mening. Denna mellankrigstida idyll i form av en utvecklad demokrati krossades i och med München-fördraget 1938, då Tjeckoslovakien lämnades

ensamt som byte för Hitler-Tyskland. Efter kriget drabbades Tjeckoslovakien av kommunismen, utan att man tog till vapen, och denna ”fredliga” utveckling i hägnet av en diktatur banade senare vägen för sammetsrevolutionen, d.v.s. den fredliga upplösningen av Tjeckoslovakien i Tjeckien och Slovakien. Denna berättelse är emellertid tjeckisk, trots att den omfattar det förenade Tjeckoslovariens historia. Sistnämnda konstruktion var enligt dess skapare Tomas Masaryk tillfällig och tillkom enbart för att säkerställa grundandet av Tjeckoslovakien som nationalstat. Samtidigt betonas dock den kulturella likheten mellan de bägge folken, tjecker och slovakar. Men i denna berättelse ingår även de slovakiska nationalisternas svek mot Tjeckoslovakien år 1938. Hjälden i den tjeckiska sagan är således just Tjeckoslovariens första president Tomas Masaryk, död 1937, alltså före avtalet i München.

Den slovakiska nationell-katolska berättelsen utvecklades under andra världskriget efter att Slovakien tvingats separera från Böhmen och Mähren. Den slovakiska ”stat” som existerade 1939–1945 blev i denna berättelse ett resultat av en tusenårig kamp, men levde enbart som ett resultat av Nazi-Tysklands goda minne och tvingades till många eftergifter. Denna stat mötte *de facto* sitt öde redan i augusti 1944 efter ett uppror som betvingades av tyska trupper. Sovjetunionen kom sedan 1945 och ”befriade” Slovakien. Den slovakiska identitetens viktigaste ingrediens är kristna katolska värderingar och huvudhjälten i berättelsen är Jozef Tiso, en katolsk präst och partiledare, som 1939 blev Slovakiens första president. Han led 1947 martyrdöden då han avrättades av (de tjeckiska) kommunisterna.

Tomas Sniegons tredje huvudberättelse, den tjeckoslovakiska kommunistiska berättelsen, grundar sig på teorin om klasskampen. Större delen av Tjeckoslovakien befriades av Röda armén och berättelsens explicita syfte var att legitimeras Tjeckoslovariens band till Sovjetunionen och de övriga kommunistiska länderna i Östeuropa. Botten till berättelsen kan synas ha försvunnit i och med Sovjetunionens och kommunismens fall 1989–1991, men den tjeckoslovakiska kommunistiska berättelsen är fortfarande inriktad på att både nationellt och internationellt motarbeta kapitalismen och väst. Utgångspunkten för berättelsen är västmakternas ”svek” i München 1938 vilket ledde till Tjeckoslovariens undergång. Som en logisk följd stämplas också upproren i Ungern 1956 och Pragvåren 1968 som kontrarevolutionära händelser. Slutresultatet i form av den kommunistiska sanningens förverkligande kan emellertid dessa händelser inte förhindra enligt den kommunistiska berättelsen.

Den fjärde och yngsta berättelsen, den slovakiska nationell-europeiska berättelsen, står enligt Sniegon i ett motsatsförhållande till både de kommunistiska och de nationell-katolska berättelserna. Dess utgångspunkt finns i upproret mot Tisos regering i Slovakien 1944 och Sniegon anser att detta symboliskt är början på den slovakiska resan mot demokrati och Europa. Denna berättelse är, som författaren framhåller, inte riktigt genomarbetad och inte heller konsekvent antitjeckisk.

Det finns många intressanta nedslagspunkter i Sniegons avhandling. En är paradoxen om det forna koncentrationslägret och gھettot *Theresienstadt* och dess plats i dagens tjeckiska historiekultur. Trots att Theresienstadt-museet hör till de viktigaste i hela Tjeckien vad antalet utländska besökare anbelangar och också är en viktig del av den globala judiska historiekulturen, så är den tjeckisk-judiska minneskulturen så isolerad, att varken Theresienstadt eller t.ex. det judiska museet i Prag har någon central plats i dagens tjeckiska historiekultur. Det finns enligt Sniegon flera orsaker till detta förhållande. Den tjeckiska statsmakten deltar inte i drivandet av dessa verksamheter, utan det judiska samfundet sköter dem suveränt. Likaså bedrivs forskningen om koncentrationslägret och gھettot liksom om hela förintelsen i första hand inom det judiska samfundet, medan de tjeckiska forskarna inte i högre grad intresserat sig för ämnet.

En annan intressant nedslagspunkt är Oskar Schindler och Spielbergs film *Schindler's List*, som således utgör ett av bokens empiriska exempel. Denna kontroversiella film om folkmordet på judarna, som hade premiär i USA i december 1993, nådde Europa vårvintern 1994. Filmen hade premiär i Prag den 10 mars efter att ha förhandsvisats i sudettysken Schindlers hemstad Svitavy (Zwittau), som vid tiden för Schindlers födelse hörde till Österrike-Ungern (1908–1918), senare till Tjeckoslovakien (1918–1939) och Tyskland (1939–1945). Filmen om Oskar Schindler blev en stor framgång, och dess hjältefigur kan med Sniegons ord karaktäriseras som ”en god nazist”. Schindler representerar sålunda i filmen de goda tyskarna (trots att han sålunda var sudettysk). Filmen överraskade Tjeckien och blev en stor utmaning för nationen. Spielbergs fiktiva Schindler skiljer sig mycket från den historiska personen Schindler, vilket bl.a. framhållits av historikern Jitka Gruntová, som författat en kritisk undersökning om legendbildningen kring och fakta om Schindler. Hennes slutsats är att det är en stor skam att nazisten Schindler har fått ett monument i Svitavy. Hon har senare också fått stöd av andra tjeckiska historiker, t.ex. Jaroslav Valenta. De tjeckiska politikerna, inklusive president Havel, har däremot inte i större utsträckning tagit ställning i debatten kring Schindler och Spielbergs film.

Exemplet på svinfarmen, som uppfördes på platsen för koncentrationslägret Lety, berättar om hur förintelsen av romer, *Porrajmos*, behandlades i den tjeckiska historiekulturen. Svinfarmen byggdes av tjecker och personalen i lägret var uteslutet tjeckisk. Den amerikanske historikern Paul Polansky som avslöjade tillståndet år 1994 mötte ett starkt motstånd från de tjeckiska makthavarna, vilka vägrade erkänna tjeckernas skuld och tvärtom hindrade Polanskys vidare forskning genom att ge honom portförbud till det regionala arkivet där handlingarna från lägret bevarades. Denna debatt blev den längsta och hetaste om förintelsen i Tjeckien och sträckte sig ända till år 1999. Symptomatiskt nog kretsade den således kring den romska förintelsen, *Porrajmos*, och inte den judiska förintelsen, *Shoah*. Förintelsen av romer har ofta fått endast en marginell plats i förintelsens historia, och såsom Sniegon på-

pekar finns det inte heller bland romerna några erkända auktoriteter, såsom Simon Wiesenthal eller Elie Wiesel bland judarna. År 1998 beslöt regeringen låta riva svinfarmen i Lety, men den nya socialdemokratiska regering som tillträdde efter valet samma år konstaterade att frågan visserligen utgjorde ett allvarligt hinder för Tjeckien på dess väg till EU, men att problematiken också förlorat sin relevans, då rivningsbeslutet knappast längre kunde rädda Tjeckiens ansikte och internationella renommé. Sålunda stod svinfarmen kvar fastän Tjeckien upptogs i EU år 2004.

Från ovan nämnda utgångspunkter har Tomas Sniegons skapat en oerhört intressant framställning om hur förintelsen ”glömdes bort” i den tjeckiska och slovakiska historiekulturen för att inför europeiseringen och inträdet i EU på nytt aktualiseras, varvid tidigare ställningstaganden och modeller reviderades i västerländsk anda. Samtidigt blir Sniegons avhandling, trots det sakliga och objektiva behandlingssättet, en skoningslös uppgörelse med de tjeckiska och slovakiska makthavarna. För läsaren blir läsoplevelsen visserligen ställvis tung och känslös, men samtidigt en nyttig påminnelse för en var om att det finns mycket i historien som nedtystats och bortglömts och ännu två generationer senare inte tagits upp till behandling av varken makthavare eller historieforskare. Tomas Sniegons avhandling utgör därför ett angeläget tillskott till historien om det grymma och vidriga barbariet i Europa under andra världskriget.

Lars-Folke Landgrén

Kampen om kapitalet – maktutövande på ett konstfält

Kristina Linnovaara, *Makt, konst, elit – konstfältets positioner, relationer och resurser i 1940–50-talens Helsingfors*, 250 s., ill., Statens konstmuseum, Helsingfors 2008.

Konst och makt kan vara en explosiv kombination som väcker mycket känslor. Det handlar om prestige, pengar och personliga karriärer. Att undersöka ett sådant område kan vara som att gå på ett minfält, men i en historisk undersökning har avståndet i tiden hunnit bli tillräckligt stort för att avslöjandet av maktutövande inte längre skall vara så kontroversiellt. Samtidigt kommer det inte som en överraskning att beslut i konstvärlden inte fattas utgående från de estetiska kriterier man så ihärdigt värnar om, utan egentligen är ett resultat av personliga relationer och en kamp om makten att få definiera vad som är bra konst.

Kristina Linnovaaras avhandling behandlar en relativt sen period, 1940- och 1950-talen, och hon har således också kunnat intervjua personer som varit aktiva inom konstfältet under den här tiden. Hennes huvudsakliga material består ändå av protokoll, medlemsförteckningar, årsberättelser och brev gällande ett antal institutioners aktivitet. De organisationer som Linnovaara tar upp är konstnärsföreningarna Konstnärsgillet i Finland, Finlands bildhuggarförbund, Finlands konstgrafiker, Målarförbundet; de fria konstföreningarna Finska Konstföreningen, Föreningen Nutidskonst; samt de statliga och halvstatliga institutionerna Finlands Konstakademis stiftelse, Statens kommission för de bildande konsterna och Konstverkskommittén. Därtill granskas också tidens konstkritik i dagspressen.

Huvudsakligen frågar sig Linnovaara hur maktutövandet såg ut hos den finländska konsteliten och vilka mekanismer, normer och regler som låg bakom och styrde maktutövandet. Detta innebär att undersökningen riktas mot de osynliga eller icke nedtecknade aspekterna i maktutövandet. För att komma åt denna dimension av makt lyfter Linnovaara fram de faktorer som var gemensamma för de konstnärer som lyckades på fältet, alltså de som premierades av eliten. I konstelitens praktik, alltså i beslutsfattandet, prioriterades vissa resurser som fanns tillgängliga på fältet. Vissa former av kapital inkluderades och andra exkluderades. Förutom de kapitalformer som sociologen Pierre Bourdieu nämner – bl.a. ekonomiskt, socialt och symboliskt – tar Linnovaara också upp kapital baserat på konstnärernas hemort, kön och språk. Hon använder sig bl.a. av begreppet ”estetiskt kapital” när hon beskriver vem som uppfyller de rätta kompetenskraven inom konsteliten och vilka konstnärer som kunde klassificeras som bra och erkända. Jag återkommer till hennes användning av kapitalbegreppet nedan.

Linnovaara kartlägger inte hela det konstnärliga fältet under denna period utan fokuserar på utvalda konflikter, beslut och händelser som hon anser vara relevanta för frågeställningen. I dessa situationer framträder hierarkierna på konstfältet. Till denna hierarki hörde uppdelningen i elitkultur och populärkultur. Elitens maktutövande innebar att återskapa och upprätthålla en sådan indelning, men man hade också målsättningen att elitkonsten skulle få bättre spridning till folket, att konsten skulle demokratiseras. Eliten skulle styra folkets smakutveckling. Linnovaara har i sin avhandling också ambitionen att undersöka konstelitens konstfostrande strävan genom att granska konstkritikens roll inom den konstnärliga diskursen och konstelitens handlande på konstmarknaden. Kontakter mellan konstelit och övriga fält skedde också genom den ekonomiska eliten. I avhandlingen undersöks alltså konstkritikens och den ekonomiska elitens roll på konstfältet.

Avhandlingen är inte kronologiskt disponerad, även om vissa förändringar i maktutövandet under den relativt korta tidsperioden diskuteras. Tyvärr saknas det en mera ingående diskussion om avhandlingens tematiska disposition i inledningen vilket gör att avhandlingens struktur öppnar sig långsamt för läsaren och att innehållet stundvis är svårt att greppa. I innehållsförteckningen framkommer att avhandlingen är uppdelad i fyra huvuddelar. Den första behandlar konstfältets struktur, egenskaper och hierarkier. Den andra delen fokuserar på konflikter mellan Konstakademien, konstnärsförbunden och konstföreningarna. Den tredje går in på fältets resurser, hur dessa fördelades och hur inkluderingen och exkluderingen på fältet gick till. I den fjärde delen behandlas konstfältets kontakter till andra fält genom en granskning av mötet mellan näringslivet och konsteliten, pressens roll i konsekvreringen av konstnärer och till sist hur konsteliten reglerade konstkonsumtionen. Avhandlingens ämne är komplext, sammanhangen är svåra att beskriva – detaljrikedomen kan lätt bli överväldigande – men Linnovaara lyckas bra med att föra fram det historiska skeendet och samtidigt ”läsa mellan raderna” i materialet. Framställningen blir dessutom tydligare av att sammanfattningar av resultaten följer varje kapitel.

Det sociologiska perspektivet tillför en teoretisk tolkningsram som ibland rör sig på en mycket abstrakt nivå. Bourdieus sätt att lägga fram sina egna undersökningar är i sig svårpenetrerat och reflekterar kanske de sociala sammanhangens komplexitet i verkligheten. Det är utmanande att på ett överskådligt sätt beskriva ett fält. Linnovaara använder för det mesta sina begrepp konsekvent och tillämpar Bourdieus terminologi med säkerhet. Begreppen lyfter fram just det osynliga maktutövandet som hon vill komma åt. Däremot kunde Bourdieus begrepp och deras förklaringsvärde ha diskuterats mer ingående. Hur tolkar man t.ex. Bourdieus ”rum av möjligheter”? Innebär det att innovationer eller normbrott inte alls existerar på fältet? Inom feministisk teori har man kritiserat Bourdieus begrepp som alltför detyrerande och att det, när det gäller begrepp som habitus, inte ges något utrymme för motstånd eller ens medvetna handlingar som går emot den socialiseringsprocess som

påtvingar kroppen de dispositioner som har sitt ursprung i sociala strukturer. I samband med kön lyfter Linnovaara dock fram Donald Broadys kritik mot fältteorin och hans konstaterande att den inte fungerar i studier av kvinnors nätverk, men att man kan se kvinnors sfär som ett skuggfält: ett område som inte tillhör det etablerade fältet, men som står i förbindelse med detta. Linnovaara lyfter fram att kvinnliga nätverk var ovanliga och att de kvinnliga konstnärerna också agerade enligt fältets regler, och uteslöts därmed enligt spelets regler från viktigare symboliska positioner. Fältets regler förblir alltså desamma oberoende av kön, men om alla viktiga positioner innehas av män kommer dessa att skydda sin maktposition och resultatet av detta är t.ex. en retorik som inte legitimerar kvinnor som betydelsefulla konstnärer.

Linnovaara introducerar begreppet estetiskt kapital, som jag ser som problematiskt. För det första förblir definitionen av denna form av kapital oklar, och det är inte heller något begrepp som Bourdieu (eller någon annan) använt. Det verkar som om Linnovaara syftar på en viss konstnärlig stil som resurs på fältet när hon talar om estetiskt kapital. På samma sätt talar hon om kvinnligt kapital, eller t.ex. landsortskapital. Här anser jag att analysen av hemortens och könets roll på fältet är träffande (t.ex. gällande det sociala kapitalets roll för kvinnors möjligheter på fältet och kvinnors svårigheter att samla symboliskt kapital), men att det är problematiskt att tala om stil, kön och hemort som egna kapitalformer. Socialt, ekonomiskt och symboliskt kapital har ett visst förklaringsvärde, men estetiskt eller kvinnligt kapital ligger på en annan begreppslig nivå. Snarare kan man förklara stilens och könets betydelse utgående från termerna socialt, ekonomiskt och symboliskt kapital, t.ex. hur en viss stil har ett visst symboliskt kapital, och detta görs också i avhandlingen. Stilen eller det konstnärliga uttrycksättet kunde ses som en del av konstnärens habitus, alltså som en av många sociala dispositioner som konstnären har förkroppsligat. Uttrycksättet kunde sedan antingen vara ett förhinder eller en nödvändighet för att avancera på fältet, t.ex. för att få stipendier.

Linnovaara använder sig inte bara av begreppet konstfält utan också av sociala nätverk, ett perspektiv som inte är lika bekant för mig. Denna teori som utvecklats av svenska forskare förklaras inte lika ingående som fältteorin i inledningen och jag saknade ett sådant stycke. Nätverksteorin förklaras dock bitvis i samband med redogörelsen av fältet och särskilt i förhållande till socialt kapital. Ansatsen att kombinera nätverk med fält är ny och tillför ett nytt perspektiv på Bourdieus begrepp. Likheter och skillnader i infallsvinklarna kunde dock ha diskuterats mera i en redogörelse för metoder i inledningen. Nätverksperspektivet tillämpas i kombination med kapitalbegreppet och beskriver hur aktörer kunde inkluderas i eller exkluderas från fältet. Skillnaden mellan sociala nätverk och konstfält är enligt Linnovaara att i det förstnämnda perspektivet lyfts enskilda människor och deras personliga relationer fram, medan fältperspektivet fokuserar på positioner, resursernas

fördelning och striderna om dessa. Nätverksteorin förknippas med habitus, som anses vara grunden för sociala nätverk.

Vad gäller den konstsociologiska forskningstraditionen så går Linnovaara mycket ytligt in på övriga perspektiv inom disciplinen, såsom den amerikanska konstsociologin. Hon påpekar i en fotnot att det inte finns översikter över den konstsociologiska forskningstraditionen. Men detta stämmer inte, t.ex. finns den amerikanska sociologen Victoria D. Alexanders genomgång av konstsociologiska perspektiv och mycket annat skrivet om ämnet. Och mycket av grunderna i konstsociologi ligger i kultursociologin om vilken det skrivits mycket. Däremot håller jag med om att det inte finns någon översikt över konstsociologisk forskning i Finland.

När det gäller forskning om makt tycker jag också att Linnovaara inte tar upp så mycket av den tidigare forskning som gjorts kring begreppet. T.ex. har ingående diskussioner förts om hur man empiriskt kan undersöka något så ogripbart som osynligt maktutövande. På 1960- och 1970-talen förde amerikanska statsvetare och sociologer en diskussion om hur maktutövandet bakom besloten kunde undersökas. Ett vetenskapsteoretiskt problem finns i att undersöka beslutsfattande och olika sorters *non-events* som kan påverka beslutsfattandet. Däremot lämnas det spår efter beslutsfattandet, t.ex. i form av stipendieutdelning eller besättningar av positioner. Dessa kan man sedan dra slutsatser ifrån, och detta tycks vara Linnovaaras metod. Det kunde dock ha varit på sin plats med mera metodologisk reflektion. Bourdieu och Michel Foucault, som Linnovaara också nämner, har ett teoretiskt perspektiv som sägs belysa just de osynliga strukturerna, det osynliga maktutövandet. Men kopplingen mellan empirin och de slutsatser som dras behöver fortsättningsvis tydliggöras och problematiseras.

Linnovaara kritiserar också den finländska konsthistorieforskningens brist på distans. Det stämmer att konsthistorieforskningen varit en del av det konstfält den studerade, i och med att konstnärer antingen kunde lyftas fram eller glömmas av forskningen. Konsthistoriens kanon har skrivits under modernismen och den har varit avgörande för hur vissa konstnärer setts som mer betydelsefulla än andra och för hur konstsmaken tagit sig uttryck. Fortfarande är fokuseringen på enstaka konstnärer vanligt, och jag anser inte heller att det är ett forskningsområde som på något vis är onödigt. Internationellt sett är ett socialt perspektiv på konstens produktion inte särskilt nytt, men det sociala perspektivet (*social history of art*) är inte samma sak som ett sociologiskt perspektiv, som man inom konsthistorieforskningen ibland sett som ett hot mot konstens säregenhet och inneboende värde. Konsthistorieforskningen har alltså upprätthållit fältets doxa. I dag är dock det sociologiska perspektivet redan etablerat inom konstvetenskaplig forskning, och det finns nog mycket lite forskning som inte alls tar sociala sammanhang i beaktande. Fortfarande pågår kampen om hur estetiska omdömen ska undersökas, och viss konstforskning är med och spelar på konstfältet om legitimeringsmakten.

Konsthistoriker är också väl representerade på konstfältet eftersom många arbetar inom museiväsendet.

Avslutningsvis vill jag ännu diskutera avhandlingens vetenskapliga värde. Avhandlingen kommer med ett viktigt bidrag gällande förståelsen av konstlivet i Finland. Linnovaara konstaterar själv att perioden ofta setts som konstnärligt aningen innehållslös, såsom ett lugn före den storm som kom på 1960-talet. Genom att göra en sociologiskt betonad analys av konstlivet under 1940- och 1950-talet får hon dock fram mycket intressant information om hur organisationerna på fältet utvecklades och hur individer verkat för utvecklingen av konstlivet. Det värdefulla i att använda sig av fältteorin är för tillfället att testa den i olika sammanhang, t.ex. för att komma fram till om den fungerar utanför det franska samhället. I detta fall belyser den en sida av den finska konsthistorien som tidigare inte framträtt – det osynliga maktutövandet inom konstfältet. Frågan är om detta är den enda tolkningen av den tidens konstnärliga sammanhang, och om detta är det närmaste vi kan komma en sanningsenlig bild.

Det finns ett stort samhälleligt värde i att avslöja maktutövande som är dolt, för i ett demokratiskt samhälle bör t.ex. statens beslutsfattande vara totalt transparent. Av avhandlingen framgår att allmänheten informerades slumpmässigt om vilka som satt i kommittéer eller juryer. I dag är genomskinligheten kanske större och den demokratiska ideologins krav på beslutsfattande tas förhoppningsvis på större allvar, men det finns fortsättningsvis informella beslutsprocesser. Forskningen om maktförhållanden har ett samhälleligt ansvar att blottlägga sådana beslutsprocesser som t.ex. involverar användning av statens medel. Också när det gäller konstnärsföreningar eller privata instanser kan forskningen bidra med större öppenhet och en mer demokratisk anda. Är det vetenskapens roll att ta de dominerades sida? Detta gjorde i varje fall Bourdieu, som också var en aktiv samhällsdebattör, även om han själv nådde en mycket hög maktposition på det franska akademiska fältet. Och ifall vetenskapen vill främja jämlikhet i samhället så bör den ta sig an att blottlägga just de informella processer som har så stort inflytande på de dominerade på fältet.

Jenny Wiik

FRÅN FÄLTET

En historikerkonferens i Petrozavodsk

ALEKSANDER KAN

Samarbetet mellan historiker från Finland och Sovjet tog fr.o.m. slutet av 1960-talet fast form genom inrättandet av en gemensam finsk-sovjetisk arbetsgrupp för historien samt anordnandet av regelbundna allmänna symposier och seminarier för socioekonomisk historia såväl i Finland som i Sovjet. Efter Sovjets upplösning tog det omtalade samarbetet nya former. Nya institutioner (Nordiska Ministerrådets informationsbyrå och Finlands institut i S:t Petersburg, Alexanderinstitutet och förlaget Kikimora i Helsingfors) kom till. Efter sekelskiftet har humanisternas akademiska samarbete sporrats av tvåhundraårsminnet av det s.k. finska kriget 1808–1809, d.v.s. av det sista rysk-svenska kriget och av Fredrikshamnfreden 1809. Krigets främsta resultat blev som bekant Finlands övergång från det svenska till det ryska väldet och födelsen av Finlands autonomi. Det var framför allt i Finland märkesåret 1809 uppmärksammades. Den nämndvärda finsk-ryska konferensen ”Ryssland och Finland i den multipolära världen: 1809–2009” arrangerades i Petrozavodsk den 19–22 oktober 2009 och samordnades med avslutningen av det nämnda märkesåret.

Konferensen var organiserad och finansiellt stödd av det statliga universitetet i Petrozavodsk – Karelska republikens huvudstad vid den stora Onegasjön. Universitetet har historiska institutioner både i rysk, allmän och inte minst i nordisk historia – den sistnämnda är den enda i sitt slag i hela Ryssland. Denna institution leds av docenten Irina Takala, en ung, energisk och mycket produktiv forskare, författare till flera studier och läromedel i nyare historia, mest finsk och karelsk. Hennes senaste bok har dock tillägnats hela Rysslands ömma punkt – supandet – och kommit ut 2002 med ett finansiellt stöd av Finlands akademi. Medan många etniska finnar – ett betydande inslag i den karelska intelligentsian – följde president Koivistos uppmaning på 1990-talet och utvandrade till Finland, har den egensinniga fru Takala valt att stannat hemma oavsett de materiella förmånerna utomlands.

Ca 40 utländska mötesdeltagare kom naturligt nog från Finland och de utgjordes i huvudsak av högskollärare från Helsingfors, Joensuu, Uleåborg, Rovaniemi och Åbo, samt av några ämbetsmän med statssekreterare Risto

Volanen i spetsen.¹ Konferensen var indelad i fyra sektioner, nämligen 1) storfurstendömet Finland inom det ryska riket 1809–1917, 2) finsk-sovjetiska relationer 1918–1944, 3) desamma 1944–2009 och 4) vårdandet av det gemensamma kulturhistoriska arvet i Karelen och i Finland. Konferensens bägge plenarmöten (öppning och avslutning) samt sektionsarbetet var välbesökta, inte minst av lektorer och journalister, studentskor och studenter. Den ryska publiken bestod främst av akademiker i själva Karelen², men också av gäster från Moskva, S:t Petersburg, Murmansk, Syktyvkar (republiken Komis huvudstad), Archangelsk, Jaroslavl. Ett märkbart inslag utgjorde de högstående tjänstemännen och akademikerna från Moskva, S:t Petersburg, den karelska regeringens ledamöter och företrädare för en del centrala ministerier. Den ryske utrikesministern hade sänt ett hälsningsbrev, som lästes upp vid öppnandet.

Föredragen i sektionerna, särskilt de ryska, verkar ha grundat sig på föredragshållarnas egna arkivstudier. I sektionerna 2 och 3 hölls vissa föredrag i kontroversiella krigshistoriska (den finsk-tyska vänskapen före fortsättningskriget; de sovjetiska partisanernas stridshandlingar i Finland under fortsättningskriget) och inrikespolitiska ämnen (t.ex. Stalins repressalier i Sovjetkarelen på 1930-talet). De föredrag jag hade möjlighet att åhöra var i fråga om vetenskaplig nivå inte underlägsna föredrag vid likartade rysk-finska möten i Moskva och S:t Petersburg. Som exempel kan nämnas fru Elena Lälläs (Petrozavodsk) föredrag om den elektroniska katalogen över alla samhällen i ryska Karelen fr.o.m. den senare delen av 1400-talet fram till i dag. De arbetskrävande studierna gällde lokaliseringen av gamla bosättningar på nutida s.k. vektorkartor. Kartor av denna typ saknas för övrigt för Ryska federationens övriga provinser och autonomier.

Den höga standarden på föredragen motiverar konferensens slutrekommendation till universitetets ledning att hos respektive myndigheter ansöka om understöd för anordnandet av regelbundet återkommande rysk-finska konferenser i humaniora i republikens huvudstad. Konferensen hade tre svaga punkter: 1) alltför glea kontakter mellan ryska och finska deltagare, 2) passiviteten hos både ryska och utländska åhörare och frånvaron av en riktig rysk-finsk polemik trots en utmärkt simultantolkning och tillräcklig debattid; 3) sektionsledarnas något hafsiga sammanfattningar.

¹ Undertecknad representerade Sverige.

² Förutom universitetet befinner sig den ryska Vetenskapsakademiens Karelska center i Petrozavodsk. Centret innefattar bl.a. ett förtjänstfullt institut för språk, litteratur och historia. Nordiska, inte minst finländska, historiker verkar ha liten kännedom om institutets impo-
nerande tryckalster om Finlands historia.

Medarbetare i detta nummer:

Göran Anderberg, fil.lic., f.d. lektor, Kungälv; *Aleksander Kan*, professor emeritus, Uppsala; *Juha Janhunen*, professor, Helsingfors universitet; *Kasper Kepsu*, fil.mag., doktorand, Helsingfors universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, institutionschef, Helsingfors universitet; *Kirsti Niskanen*, docent, forskningsledare, Oslo universitet; *Sverker Oredsson*, professor emeritus, Lund; *Sven-Erik Pernler*, docent, Visby; *Eva Helen Ulwros*, professor, Lunds universitet; *Jenny Wiik*, fil.mag., doktorand, Åbo Akademi; *Kjell Östberg*, professor, Södertörns högskola.

Pärmbild: Ivangorods slott. Här hade Ingermanländska kommissionen sitt högkvarter. Foto: Kasper Kepsu.